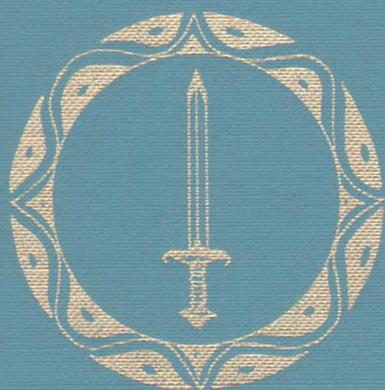

ГАВРИЛО ГОРДІЄНКО

ПІД
ЩИТОМ МАРСА
(СПОГАДИ)

1

Гаврило Гордієнко
ПІД ЩИТОМ МАРСА
(СПОГАДИ) ТОМ I

Директор Інституту
Української Мусульманської
Співдружності
Г. Гордієнко

26.11.76

GABRIEL HORDIENKO

UNDER THE SHIELD OF MARS

(MEMOIRS)

Vol. I

1 9 7 6

PHILADELPHIA

PUBLISHED BY AUTHOR

ГАВРИЛО ГОРДІЄНКО

ПІД ЩИТОМ МАРСА

СПОГАДИ

ТОМ I

diasporiana.org.ua

1 9 7 6

ФІЛЯДЕЛЬФІЯ

Накладом Автора

Мистецьку окладинку виконав **АНДРІЙ МАДАЙ**

*СВІТЛИЙ ПАМ'ЯТІ
МОЇХ КОЗАКІВ, МОЇХ ПОБРАТИМІВ, МОЇХ СТАРШИН,
МОЇХ СУЧАСНИКІВ, ЯКІ В БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНУ
ВІДІЙШЛИ У ВІЧНІСТЬ НА ЩИТІ МАРСА, ЦІ СПОГАДИ
ПРИСВЯЧУЄ*

АВТОР

**Гаврило Гордієнко (1921) - Колишній Бунчужний
«Чорної Хмари»**

БОГАТИР ТИ БУДЕШ З ВИДУ І КОЗАК ДУШЕЮ.

М. Ю. Лермонтов

П Е Р Е Д М О В А

Ще одні спогади?! Так, ще одні спогади! Будучи свято переконаним, що дійсність творять не тільки провідні, чоловічі особи, але і всі інші верстви народу, приступаю до писання цих спогадів з метою дати знати читачеві, як я жив, як творив та що лишає по собі автор цих рядків, який належав до певного позему, до певного прошарку в українському народі.

Хоч автор і належав до активніших членів свого середовища, але сподіваюся, що життя, праця та діяльність автора цих спогадів до певної міри відзеркалить і те середовище, в якому автор появився на світ Божий, в якому виростав і з якого пішов у світ широкий.

На порозі двадцятого століття автор появився на світ Божий. Це століття, як мало яке інше, так позначилося брязканням мечів об щити, що автор для цього тому спогадів вибрав назву «Під щитом Марса», бо в ньому й будуть згадані події переважно зв'язані з брязканням мечів. Інші томи спогадів будуть присвячені іншим галузям людського життя та діяльності.

Щодо назви цього тому спогадів, то не було ніякої можливості назвати його щиро по-українському, бо наш нарід у цілій своїй тисячолітній історії виявився таким миролюбним, що навіть у своєму пантеоні не сотворив собі божества війни.

Позичити собі божество війни з сусіднього грецького пантеону Ареса не довелося, бо той бог більше займався, здається, іншою вояцькою справою, яка не зовсім належить до легальних. Згадати би тут хоч би його романсування з Афродитою!

Тому в назву спогадів запозичено римського бога війни Марса, який виявив не аби які провідницькі здібності та не менші пропагандивні умілости й тому лишив нам у спадок свій щит не заплямлений. Що й придасться нам до назви спогадів, чистих, незаплямлених.

Вік автора та інші різні обставини не дали можливості тісніше породичатися авторові з щитом Марса. Точніше: «З» щитом Марса довелося побувати дуже мало, «НА ЩИТІ» Марса доля не судила спочити, тому й ступень споріднення з Марсом був тільки в формі «ПІД ЩИТОМ», себто більше свідком, ніж учасником воєнних подій.

Ці спогади є таки насправді тільки «СПОГАДАМИ»! Почав писати їх на порозі закінчення 68-го року життя. Пишу тільки те, що насправді пам'ятаю і що на всі сто відсотків можу пригадати й ручитися, що те, чи інше відбулося так, а не інакше!

Бо не розходиться мені про багато сторінок писанини в ліпшій, чи слабшій літературній формі, а лише про певну кількість моментів, історичних фактів, які можуть бути цінними для майбутніх поколінь, як свідоцтво про автора, його діяльність, здібність його спостережень та чистоту його пам'яті.

З таким наставленням приступаю до писання цих спогадів і з великою вірою в Божу поміч звертаюся: «Боже, поможи мені!»

Місто Філядельфія
Дня 31. березня 1970

Гаврило Гордієнко

МОЄ РІДНЕ МІСТО

В роках 1768-1774 тривала одна із численних російсько-турецьких війн, яка закінчилася Кючук-Кайнарджійським миром. Головні військові дії відбувалися на Правобережному Запоріжжю, де російські війська разом із запорізькими під проводом ген. Прозоровського стреміли дійти до Дунаю й провадили тяжкі бої за Очаків, Кинбурн та Хаджибей.

Лівобережне Запоріжжя боронили слабші сили корпусу, на чолі якого стояв ген. фон Берг. Татарська орда скористалася з такого послаблення Лівобережного фронту і восени 1769 року прорвала лінію фронту й сильно спустошила три паланки: Кальміюську, Самарську та Протовчанську.

Ця подія значно прискорила будову другої лінії укріплень, так звану Нову Дніпровську Лінію, яка мала вести від Петровської кріпості над річкою Берда коло Озівського моря через Захар'ївську, Олексіївську, Кирилівську, Григор'ївську, Микитинську й Олександрівську при гирлі річки Сухої Московки, де вона впадала в Дніпро проти о. Хортиці. Це було на Південь від величної гори, на якій розбудовалося пізніше село Вознесенка.

Петровська кріпость і Олександрівська були збудовані 1770 року, а будова проміжних кріпостей затяглася. Тим часом і війна скінчилася, так що вони стали неактуальними. Крим відділено від Туреччини й проголошено його самостійним, а року 1783 ліквідовано його самостійність і прилучено його до Росії.

У вересні місяці 1770 цариця Катерина II указом надала новій кріпості назву Олександрівської, на пошану свого внука, пізнішого царя Олександра I, якому тоді було шойно сім літ віку!

Перше населення Олександрівської кріпості були військові — члени гарнізону та дещо цивільного населення, яке селилося довкола кріпості. Року 1783 їх було 73 двори з населенням 330 осіб.

Року 1806 скасовано кріпость Олександрівську й переназвано її на місто Олександрівськ, яке й стало повітовим містом Олександрівського повіту з населенням понад 1500 осіб. Довкола

колишньої кріпості утворилася оселя, яка довгий час називалася «Солдатська Свободка». З часом слово «солдатська» відпало й лишилася просто Свободка, яка тяготіла до району так званого Малого Базару.

З колишньої кріпості залишилися великі вали насипані з прекрасної глини, яка багатьом поколінням мешканців міста служила бездонним джерелом глини для мазання хат. Та ще існував військовий склад під назвою «цейхауз», в якому переховувалося деяке військове майно.

Якийсь уланський полк відходячи на фронт у велику війну 1914-1918 років залишив у тому цейхаузі свої порядні уніформи, розкішного темносинього сукна з жовтими нагрудниками. Мундури були так скроєні, що з них нічого не можна було пошити, навіть картуза. В революцію 1917 і пізніших років різні збройні формації користалися тими мундирами. Першими носили їх члени Державної Варти за влади гетьмана Скоропадського. За ті жовті нагрудники їх прозвали відразу «жовтобрюхами». Пізніші носії тих мундирів жовтих нагрудників уже не носили.

До 1920-го року ще існували вали й цейхауз.

Місто Олександрівськ було одним із тих «щасливих» міст, що мали написану історію. Був у місті дуже поважаний громадянин Яків Павлович Новицький. Був він учителем, чи середньої, чи народної школи, цього я вже не знав, бо застав його у пенсійному віці.

Він був автором багатьох історичних праць із історії Запоріжжя. Одна із його праць називалася: Я. П. Новицький: «Історія города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской Линей». «Летопись Екатеринославской Архивной Коммисий». Вып. III. Екатеринослав, 1905.

Ця книга була в численних хатах міста Олександрівська. Була вона і в нашій хаті. Всі ми її читали й гордилися тим, що в ній описано історію нашого міста.

Року 1920 з внучкою Якова Павловича Новицького Лорою (Ларисою) та з її подругою, також Лорою, Олевинською, я товаришував у межах «Юнацької Громади», організації національно свідомої української молоді міста Олександрівська. Року 1924, коли Яків Павлович помер, то першу вістку про це у вільному світі одержав я у листі від свого батька. Вістку про смерть Якова Павловича я негайно передав професорові В. Біднову, який нам у Подєбрадах викладав історію України і з яким я приватно розмовляв не раз про Якова Павловича, бо вони між собою знали ще з давніших часів, але тепер / 1924 рік / не пере-

писуалися. Скориставши з мого повідомлення про смерть Якова Павловича, проф. В. Біднов написав про нього некролог до «Вісника НТШ» у Львові, який і був там надрукований.

Річка Мала Московка за моїх часів була лише сухою балкою і тільки коло хутора глухонімих мала греблю, яка перегороджувала балку й творила ставок. Суха Московка ішла з півночі на південь. На північ від хутора глухонімих був ще якийсь величезний парк, який чомусь називався «Сад Гавриша», хоч овочевих дерев я там і не пам'ятаю. І в тому саду балочка була сухою, а далі поза сад це вже була ледве помітна долинка, вкрита дерниною, навіть не розмита водою.

Далі ще буде згадка про річку Мокру Московку. Чому ті річки зуться Московками ніхто й тоді не знав і напевно й тепер не знає. Мокра Московка має в собі воду, і коли про неї говорять, чи говорили, то завжди казали «річка». Іти на річку, прати на річці, купатися в річці, ловити рибу в річці і т. д. І аж дещо пізніше коло залізничного мосту через неї коло села Мокрої прочитав на таблиці її назву «Мокра Московка».

Тому, що в українській мові словом «московка» не називають і не називали особу жіночого роду, приналежну до московського народу, або міста Москви, а тільки й виключно жінку вояка «москаля», то й назва річки має щось спільного з жінкою, зглядно вдовою, вояка солдата, «москаля», яка в той час і не мусіла бути особою російської нації.

Суха Московка тягнеться рівно з півночі на південь, а декілька кілометрів від неї на схід так само на півночі, тече річка Мокра Московка, яка не є така спокійна, як її сестра, й тече викрутасами і на схід і на захід, і знову на південь і остаточно знову на захід. А їй назустріч від колишньої кріпості росло місто. Спочатку на тересах Мокрої Московки вздовж якої і утворилися аж дві Московські вулиці, Перша Московська і Друга Московська.

Ці дві прирічні магістралі заселені були голотою, у великій мірі жидівською. Подвір'я там були щільно загороджені суцільними парканами з широких дощок. Як що пізніше в життю довідався я про існування приказки: *My House — My Castle*, то про ті подвір'я можна було сказати: «Моє подвір'я — моє удільне князівство!» Ті «удільні князівства» були майже неприступні, бо замкнені на засуви і мало не в кожному були злі собаки, або на ланцюгу бігали по дроту, або ще гірше, бігали вільно по подвір'ю!

По головній магістралі — Соборній вулиці — рухався з заходу на схід промисел — завод Мензіса, англійського походження,

завод Бадовського німецького походження. Далі в центрі міста вже не було заводів. Був великий собор Святої Покрови. В ньому довгі роки був настоятелем о. прот. Шамраєв (напевно колишній Шамрай!), сам великий патріот російської імперії й відданий монархіст. Мав декілька синів старшин у російській армії й із-за них мав великі клопоти від революційних і від анархістичних чинників.

Другим священиком був о. Василь Татарінов, вийняткових чеснот людина й священик. Був він моїм законоучителем в Вищій початковій школі. Помер, мабуть в листопаді 1916 року і за шаленої погоди з дощем, снігом та вітром провозжати його на кладовище геть-геть поза місто вийшли незчисленні тисячі людей. Так його шанували!

Третім священиком був о. Степан Чорний, який відразу формулу «Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа» ... висловлював так прискорено, що з того лишалося тільки... «кооов». На Амінь уже не вистарчало часу. І коли люди заскоро виходилиз церкви, то всі знали, що сьогодні Службу Божу правив о. Степан Чорний.

Він так само мав синів старшин і мав через них клопоти. Терпів довго, аж нарешті року 1920 емігрував з військами Врангеля до Криму, а звідти до Болгарії.

Приблизно до 1910 року місто не мало ані чисел на домах, ані назв вулиць й тільки коло того часу Мійська Управа, на чолі якої стояв довгі роки Фелікс Феліксович Молчановський, польського роду, рішила завести назви вулиць і на кожний дім почепили число з назвою вулиці та прізвищем власника дому. Головну вулицю доти називали популярно «Великою», фактично «Большой», а Мійська Управа перехрестила її на Соборну, тому, що це була головна вулиця і при ній стояв собор.

Рівнобіжна їй ішла вулиця Олександрівська, на якій були Мійська Управа в старенькому домі десь за середини 19. століття. На чолі її стояв згаданий уже Ф. Ф. Молчановський з титулом «Голова Управи». Десь якимось затримався український титул «Голова», тоді як в корінній Росії він називався «Предсідатель Управи».

На тій самій Олександрівській вулиці через Троїцьку вулицю напроти на розі пишалася величня будова Земської Управи. Будинок її докінчений вже за війни 1915 року і був обложений гарним червоним гранітом з берегів Мокрої Московки. На чолі Земської Управи стояв уже не голова, а предсідатель капітан другого рангу Неєжмаков (напевно Неїжмак).

Далі під гору по терасі тяглися рівнобіжні вулиці Гоголівська

і Жуковська, на яких були головно розміщені середні школи, гімназії дівоча та хлоп'яча, технічна середня школа, комерційна школа.

Далі проходила залізниця з Маріюполя до Нікополя і коло хлоп'ячої гімназії був двірець, тепер Запоріжжя II. Поза залізницею місто вже вийшло з тераси на плато, яке було безмежне в степи, туди тепер і посунуло Нове Запоріжжя. На плато проти двірця Запоріжжя II було головне мійське кладовище, на якому спочивали численні покоління мешканців міста Олександрівська. Там спочивала історія міста та його мешканців. Всі ті скарби ковтнула советська влада тим, що ліквідувала те кладовище. Той гріх не дасться ніколи не зрозуміти, не оправдати!

Через дорогу від кладовища від 1916 року примістився завод ДЕКА, на якому виробляли мотори до літаків. В роки революції він відіграв сумну роль, бо під його цементовими мурами большевики розстрілювали всіх, кого лиш їм бажалося.

На схід від заводу Дека була величезна простора площа, на якій плянували будувати нову церкву собор і вже навезли були масу матеріялу, як цеглу та пісок, але війна 1914 року перешкодила цьому Богоугодному ділу.

На тій площі відбувалися славетні запорізькі ярмарки Петропавлівська та особливо Покровська, які тривали по тижневі і на них звозили товари з цілої половини Європейської Росії. Тому, що там були розпарцельовані участки для подвір, то ту частину міста популярно називали Нові Пляни, а року 1914 в столітні роковини народження Шевченка Мійська Управа надала тій частині міста назву «Площа Тараса Шевченка!».

Із заходу на схід на тій площі мали свої хати у вигляді гарних цегляних домиків із садочками та порядним подвір'ям переважно учителі, урядовці та інші заможніші люди. Вздовж залізниці із півночі на південь тяглися також мешканеві доми та два більші заводи Кацена й акційний під назвою «Робітник». Крім того там була від 1915 року починаючи спроба робітників мати на кооперативних засадах завод «Задруга». Як би він розвинувся далі, невідомо, бо настала революція й робітники взяли всю державу в свої руки, а не якийсь там скроменький заводик.

В тій околиці далеко поза містом була нова різниця, також збудована на початках війни.

Соборна вулиця по дорозі на схід повертала на південь, втрачала свою назву й ставала Вокзальною вулицею, переходила через дерев'яний міст через Мокру Московку і входила в велике передмістя Шенвізе, заселене німецькими колоністами та опано-

ване німецькими заводами сільсько-господарських машин: Копа одного, Копа другого, Гільденбрандта і Пріса, Лепа і Вальмана, а ближче до двірця Запоріжжя І з початків війни появилася дротяний та гвіздковий завод.

Компанійські назви заводів, як напр. Гільденбрадт і Пріс, Леп і Вальман так зрослися й так увійшли в людську пам'ять, що можна було почути, що «Гільденбрандт і Пріс женить сина!» «Донька Леп Вальмана вийшла заміж!» Тут же в Шенвізе були три великі млини по шість поверхів, два Нібура, один не пам'ятаю чий, тільки пам'ятаю, що він згорів до тла! Так само в місті на Гоголівській вулиці було два високі млини також Нібура.

Поза тим було багато дрібніших підприємств різного типу продукції. Року 1900 було населення в місті яких 21500 осіб. Року 1917, коли в місті були численні маси населення наслідком війни, як утікачі з прифронтових губерній і т. п., при переписі для харчових карток нараховували мов би до сто тисяч населення.

Місто Олександрівськ почалося, як фортеця, але пізніша його історія була далеко, далеко від війська та воєнних подій. Довші часи це було типове повітове місто російської провінції, далеко від границь держави й тим самим від воєнних небезпек. Все населення міста було мирне населення, промисел у місті так само був мирний, сільськогосподарський. Так само й мій рід, про який доведеться час від часу згадати на цих сторінках, був цілком здемлітаризований і мало, що нагадував про велич наших колишніх войовничих предків!

Єдине, що нагадувало про військо, так це те, що в місті був уряд військового начальника, який щовесни приймав деяку кількість ратників першого розряду та восени певну кількість рекрутів до регулярного війська. І коли би щось такого сталося, що військовий начальник коло четвертої години пополудні перестав би показувтися на прохід по Соборній вулиці й перестав приймати «козирянця» поліцаїв, які стояли на перехрестях гоговних вулиць, то люди зовсім би забули про існування війська на світі та про можливості війни.

Просто хоч воскресай Гололя та проси його, щоби описав і наше Богоспасаєме місто!

В 1920 році, коли врангелівські війська, образно висловлюючись, стукали до брам міста, советська влада 8. липня 1920 року створила Олександрівську губернію, а місцева влада 20. липня 1920 року опублікувала ту постанову. Що цим було досягнуто, так і не знаю!

Але назва міста Олександрівськ місцевому населенню не подо-

балася, бо все ж таки вона походила від царського імени, а часи були революційні й тим дуже далекі від захоплення царським іменем для назви свого міста.

Так наприклад року 1920 свідома українська молодь об'єднана в лавах «Юнацької Громади» дуже не любила цієї назви й часто розмовляла навіть з урядовими чинниками про те, щоби якимось змінити ту назву. Зрозуміло, що такі справи, як зміна назви міста, так скоро й легко, не переводяться в життя, то на тому й заспокоїлися до деякого часу.

Але в своєму внутрішньому урядуванню змінили хоч назву губернії, якщо не можна було змінити назву міста і в усіх текстах та печатках уживали такої назви «Юнацька Громада» в м. Олександрівську на Запоріжжі бо Катеринославщина дуже вже була нам усім немила!

І нарешті дня 23-го березня 1921 року назва міста Олександрівськ була перейменована на Запоріжжя. Без сумніву це було одне із наймудріших рішень советської влади за всі часи її існування! А 10 січня 1939 була створена й Запорізька область з межами дещо відмінними від тих, які мала Запорізька губернія 1920 року.

А ще раніше, бо ще дня 6 квітня (нов. ст.) 1902 року місто Олександрівськ одержало додаток до своєї назви: «МОЄ РІДНЕ МІСТО».

13. квітня 1970 року.

РІДНЕ ПЕРЕДМІСТЯ

Коли мій батько був ще немовлям (нар. 1872), в українські степи посунули перші довші залізниці України, по золоту України, по збіжжя. В роках 1873-80-ох прокладено залізницю Харків-Севастопіль, яка відрізала від міста Запоріжжя східню частину його, яка й стала перемістям Карантинкою.

Назва Карантинка, чи Карантинка, за тяжка для українського вуха й язика, тому по тій самій zasadі, що творять свої слова англійці та американці, український нарід замість слова «карантин» вживає слова «калантир», яке зафіксоване в Словнику Грінченка та в деяких авторів першої половини 19 століття. Тому й назва мого рідного передмістя Калантирка, а населення його калантиряни. Цієї назви я й буду тут придержуватися. Хоч існує ще й назва Калантирівка, але то вже буде забагато різноманітностей, а чого забагато, то не здорово, як кажуть наші слов'янські брати поляки.

З заходу границею Калантирки є залізниця Харків-

Севастопіль, тому й головна вулиця Калантирки, яка тягнеться вздовж залізниці, називається Севастопільською. З півночі Калантирка опирається в досить таки глибоченьку балку, яка, як і всі балки там, називається проваллям. За балкою зростало мало що не з року в рік, жидівське кладовище, а далі на схід розмістилися цегельні московського наброду, як Щекотіхіна, Прімакова аж трьох братів (кожний мав окрему цегельню) Мінаєвих, внучкою одного із них і є наша славна співачка (за її власним мені признанням) Галина Андреадіс.

Перші два прославилися навіки в революцію 1905 року, коли взяли активну участь у жидівських погромах (по тодішній ментальності громадян російської імперії це не було щось негативного, а мало що не богоугодне діло). Про них була складена пісня, з якої у мене дотепер лишилися уривки, як:

*Щекотихін, Прімаков
Собіралі босяков,
Пілі водку, пілі ром,
Делалі жідам погром.*

Поміж цегельнями був великий ставок, який для всіх хлопців калантирських був не аби яким Ельдорадом. Там ми всі проходили досить такий жорстокий курс науки плавання, коли на великій колоді, яка там стало плавала, новичків завозили на середину ставка й там спихали його з колоди й не допускали, щоби він рятувався коло колоди, а відпихали його і вказували маршрут на берег! Хочеш, чи не хочеш, а мусиш подолати те віддалення. І всі виходили з того вишколення «моряками», бо ніхто ніколи не втопився. А лоскотання нервів, як виходить із пізнішого життя, нікому не пошкодило!

Для повноти ідилії Ельдорада на лівому березі річки Мокрої Московки був сад питомник чеха на прізвище Адам. Отже Ельдорадо, Адам, то все вкупі творило просто райські передумови. Треба тільки трохи відваги! А її нам ніколи не бракувало! І хоч здобутком у «раю» найчастіше бувала чорна смородина, яка таки справді була «смородиною», бо смерділа блощицями, але вона була при границях «раю» й до неї найлегше було дістатися. Траплялися й «ізгнанія» із «раю», бо інакше він і не був би «раєм»! Всяко бувало!

Далі на південь понад річкою була стара різниця. Так по українському калантирянці називали ту установу, де били, чи різали, худобу. По російському її називали «бойня». На початку війни її ліквідували, бо вже була збудована нова різниця на півночі міста, на захід від залізниці.

Від різниці річка Мокра Московка покрутила зігзагами то на південь, то на захід і між її берегами та залізницею розмістилася Калантирка. Частина Калантирки на сході називалася «Каськами», бо там був кут з декількома господарями, які мали прізвище Касько. Далі Калантирка не мала частин із окремими назвами, якщо не рахувати назви «Кавказ», яку давали час від часу тій частині передмістя, де хатки так розмістилися по схилах тераси, що без всякої злої волі легко можна було опинитися на даху тієї, чи іншої хати й мимоволі можна було порушити суверенність того, чи іншого такого «кавказця»!

На Каськах річка була обсаджена могучими вербами, тому була там широка й завжди многоводна. Тому там також купалися, як і в ставку на цегельнях. Там же була й велика скеля, з якої можна було скакати в воду. Друга велика скеля була на правому березі далеко на південь, але з неї не було як скакати, бо вона була спадиста до річки, мабуть тому, що об неї якісь там тисячі літ терлися й розбивалися криги кожної весни, коли рушав лід.

Майже по середині Калантирки було велике провалля з заходу на схід через яке був дерев'яний міст. Через цей міст був головний рух з цегельень та з села Мокра, яке лежало на схід від розсадника Адама. Головно рух з важкими возами цегли по 250 цеглин на кожному возі, був такий тяжкий, що міст зношувався мало що не кожного літа й тоді повставали торги між міською та земською управами, хто та якою часткою має спричинитися до направи мосту. Про залізний, або бетоновий міст тоді ще не могло бути й мови.

На Каськах на правому березі, а в решті Калантирки на лівому березі річки були городи, з яких існували численні родини калантирян. На цих городах була така чорна земля, що виблискувала, як вороняче крило, і такої чорної землі нема по цілому світі!

Для охорони городів від худоби городи огорожували загатами. Себто лопата за лопатою накладали землю одну на одну, яка держалася до пізньої осені й часом довше. Для охорони городів існували легенди про стріляння в напасників з рушниць сіллю. В такі легенди свято вірили всі, а особливо самі кандидати на порушників. Чи хто коли де, вистрілив, чи хто коли висиджував у воді сіль із себе, про це дуже багато говорили, але я особисто не чув, не бачив і не знаю! Виходить, що пропаганда власників городів блискучо знала закони психологічної війни!

На крайньому півдні Калантирки впирався в залізницю завод Ціглера. Це був невеликий завод, виробляв він менші знаряддя, як плуги, сівалки та віялки. Робітників мав менше, як сотку й пра-

цювати у Ціглера не належало до великої чести будь котрого робітника, коли можна було працювати у великих заводах в Шенвізе.

Сам Ціглер тяжко витримував конкуренцію великих та численних заводів, тому час від часу помагав собі досить оригінальним способом! Разів два-три до року виїздив він поспішним потягом коло десятої години вечора до Харкова в справах торговельних. Потяг проходив мимо його заводу не повних сто метрів. І який жах, його завод облизували полум'яні язики! Доїхавши до найближчої станції, де його могли висадити із поспішного потягу, це найчастіше бувало аж Синельникове, він негайно вертався додому, одержував чергову асекурацію проти вогню й далі провадив завод до чергового випадку!

Менше підприємство було на нашій Мідній вулиці Янсена. Там направляли різні речі, деякі дрібніші речі могли зробити й нові. Працювали переважно з кольоровими металами, тому й нашу вулицю названо місто Мідною!

Янсени це були меноніти з голянського пограниччя. Мали численну родину: дід, баба, батько, мати, материн брат, три сини й три доньки. Найнятих робітників мали одного, часом двох.

На лівому березі річки вгору тяглися великі простори ніколи не орані, не сіяні. Належали вони місту й популярно називали їх Той Бік. До полудня там часом прогулялася мійська череда темночервоної німецької худоби. Трохи далі був невеликий смітник, який уже занепадав, бо сміття треба було вивозити на головний смітник на північ міста аж поза нову різницю. А вже аж на обрії була царина, яка була від неораної толоки відгороджена неглибоким ровом і належала вона мабуть таки ціла до села Мокрої.

Об'єктивно беручи ніхто не буде й не зможе заперечувати позитивне значення залізниці в житті людей. Користалися залізницею й калантиряни, бо часом кудись їздили, а молодь калантирська щовечора літом прогулювалася по залізниці, як по променаді. Але в буденному житті залізниця стала калантирянам непереможною перешкодою.!

Калантирка не мала у себе водопроводу та елетрики й до 1920 року так і не одержала, бо провести воду під залізницею, а елетрику над залізницею належало до неможливих речей, бо щоби порушити суверенність південної залізниці, управління якої находилося в Харкові, мійська управа Запоріжжя була безсила. І носили калантирянки воду на коромислах з мійської будки на кінці Гоголівської вулиці з оплатою по пів копійки за два відра

себто одно відро за чверть копійки й для цього існували спеціальні монети в пів копійки й чверть копійки!

За моїх немовлячих літ було проведено залізницю Маріюпіль-Нікопіль, якою було сполучено вугілля й руду, бо металургійний промисел України ставав на ноги. А за моїх шкільних літ проведено залізницю Передаточна- Запоріжжя I і Запоріжжя I — Запоріжжя II і в трикутнику між цими лініями та лінією Передаточна-Запоріжжя появилися залізничні будинки й дніпрова вода. Калантирянам стало трохи легше, бо носити воду було вже ближче, й крім того залізниця давала ту воду даром, без жадної оплати. А елетрики калантиряни так і не дочекалися за моїх часів до року 1920.

Але тому, що ці спомини стоять під опікою Марса, то мусимо й придержуватися взятих напрямків. Мирне населення міста Запоріжжя розважало літом у городському саду аж дві військові оркестри або 49-го Феодосійського полку, або 52-го Брест-Литовського піхотних полків, які обидва стояли в Криму.

На випадок війни, як напр. 1914 року вояки з Запоріжжя вишколювалися в 223-ій запасній роті в Павлограді. В мирний час із Калантирки в гвардії служив у гусарах недалекий сусід мого діда Недавнього на прізвище Найда, який із війська повернувся вже як Найдьонов. Один із численних випадків русифікації. За довгої служби 4, а може й 5 років його раз пустили «на побивку» — у відпустку, на яку він прибув у парадній червоній гусарській уніформі, чим зробив не абиякий фурор, як дорогою, так і дома серед своїх співгромадян. І це є найкращий спосіб популяризації війська серед власного громадянства!

Інший гвардієць, так само сусід мого діда Недавнього, прибув раз у відпустку в драгунській уніформі. Це так вплинуло на його співгромадян калантирян, що його з того часу інакше й не називали, як тільки Іван Драгун. І хоч я, після того, як він вернувся з війська, стало був коло нього за його молодшого товариша, особливо, коли ми ганяли безмежні кілометри по степах в погоні за зайцями, бо він мав рушницю й любив ловецтво, я так і не пригадую його справжнього прізвища, бо й для мене він був лише Іван Драгун.

Позаді нашого подвір'я було подвір'я Максишки. Наше подвір'я було слюсарське, а їхнє хліборобське з парою коней, декількома коровами та величезною купою гною серед подвір'я, яку після весінніх праць у полі розрівнювали, топтали та різали рискалем на окремі кирпичі. Їх потім сушили, обертали й нарешті складали під стріху. Це було головне паливо на цілий рік. Це не

можна було не запам'ятати, бо від цілого того процесу праці з кирпичем, розносився сморід по Калантирці. А хліборобських подвір на Калантирці було ще багато!

Самого Максишки я не пам'ятаю, але коло роботящої вдови, дебелої тітки скоро появився гарний мужчина, стрункий, здоровий. Мав він якесь російське прізвище, яке саме, уже не пам'ятаю, говорив він «солдатською» мовою, хоч у війську ще не був. Для калантирян він ставав також Максишкою за жінкою! Славний він був тим, що був найбільшим лицедієм на Калантирці, бо час від часу впивався, або вірніш тільки «на корок наступав», себто впивання слабшого степеня, робив менший шум дома й на вулиці. Збиралися всі, хто мав час, себто жінки та діти, й мали безплатне представлення.

Хтось якимсь чином давав знати поліції, участок якої не був від Калантирки далеко. Приїздив візником околдочний надзиратель Самбуров з двома поліцаями. Відбувалися переговори між п'яним і Самбуровим. Надзиратель домагався виявити якої барви додержується Максишка й стало викрикував: «Что же ты, краснееш?», а той йому відповідав: «Нікак нет», а той йому знову: «А что сінееш?». Знову «нікак нет!» А что може зеленєеш?» Знову: «Нікак нет!» Після того лишалася вже тільки одна барва, над якою ще можна було дискутувати: «А что желтееш?! «Так точно, ваше благородіє!» Така відповідь могла бути й після «зеленєеш». Себто краснееш — давай десятку, сінееш → давай п'ятку, зеленєеш — давай троячку і желтееш — давай одного рубля, відповідно до барви відповідних кредиток!

Далі з великим трудом поліцаям удавалося всадити Максишку на візника, точніше: на фастон, бо занадто вже театралью Максишка впирався й не дався. А коли вже сидів у тісних обіймах поліцаїв, то ще віддавав жінці останні розпорядження: «Жінко, приготов пів пляшки й огірків, я за пів години буду дома»

І дійсно, за яких три чверти години Максишка побідоносно повертався додому, як герой, який робив спротив самому Самбурову! Бо про Самбурова йшла слава, як про суворого поліційного надзирателя, який не часто опускається до зеленої та жовтої барви!

Так оцей тріумфатор ніколи не ходив на призив восени, коли Росія в жовтні протягом двох тижнів вибирала собі молодих хлопців до війська. Не з'явиться Максишка на призив, прибуде додому поліцаї з повісткою і, як правило, ніколи його не застане дома, бо кудись «виїхав»! Після призову так бувало, що молодого чоловіка не турбували аж до нового жовтня.

І так Максишка тягнув декілька років, поки нарешті або по-пався, або сам рішив припинити своє лицедійство. Одним словом пішов до війська. Хоч був гарний і стрункий, але не взяли його до гвардії, а тільки до піхоти.

Відслужив він там чесно своїх три, чи чотири роки й 1912 року вернувся додому. А року 1914 мобілізація й Максишку покликали до війська не як сороклітню людину, але як молодого вояка. І як молодий вояк він один із перших поляг при переході кордону в Галичину. А його ровесники не всі й попали до війська! Звідси й походить наука: ніколи не хитруй, а всі свої повинності виконуй солідно та своєчасно!

Поруч з подвір'ям Максишки була її сестра, яку також з її чоловіком називали Максишками, хоч їхнє прізвище було Міщенко. Міщенко був дрібний різник, чи м'ясник, який на базарі мав м'ясну крамницю й за тиждень продавав якийсь там десяток фунтів гов'ядини.

Тому, що був безнадійним п'яницею, то всі свої скромні заробітки безжалісно пропивав. Родина бідувала, хата їхня малощо не падала й протікала. З початком війни року 1914 припинено було й продаж алькогольних напоїв, а разом із цим Міщенко одержав можливість постачати м'ясо війську, бо у військового начальника тепер був великий рух мобілізованих. Наслідком цього родина Міщенків стала на ноги. Поновила хату, покрила її черепицею, самі одяглися й обулися, посплачували борги. Другий бік медалі, кожна війна має медалі на два боки!

В кінці Мідної вулиці в самому низу коло річки жила родина Свистунів, де була моя ровесниця Єлька, три могучі, як дуби, шовковиці і човен, бо старий Свистун любив ловити рибу, а весною, коли й наща скромна Московка розливала свої води й не раз заливала Свистунам і хату, то човен таки був їм потрібний. А нам, хлопцям, він був великою спокусою покататися в ньому, поки ще вода в річці не спала.

Найстарша донька Свистунів, ім'я якої не пригадую, мала кавалера, з яким таки довгенько ходила і якоесь хтось із них двох не спішив в'язати вузли Гіменея. Аж нарешті покликали кавалера по мобілізації до війська і тоді, дослівно за день до від'їзду його до війська, Свистунівна обвінчалася з ним, щоби одержувати «пособіє», як солдатка, від Мійської Управи, як це сприйняли її співгромадяни на Калантирці.

Чи так це було, чи не так, не знаю, але він ніколи з війни не вернувся й колишня Свистунівна одержувала «пособіє» так би мовити незаконно, не заробивши його роками співжиття з чоло-

віком перед тим! Ще одна людська доля — наслідок війни!

Через вулицю від Свистунів, дещо вище від річки, де вода не заливала хати, але на ту хату заблукавши можна було вийти на дах, себто на калантирському «Кавказі» жив такий собі Кузічев, по калантирському трубочист, а по-українському коминяр. Це була дуже убога професія, бо комини на Калантирці майже всі чистили собі самі, печі направляли також самі, так що зарібки Кузічева були більш, ніж скромні.

Мав Кузічев жінку й сина підлітка, який у війну 1914 року міг мати яких 16-17 літ. Син називався Євграф, що дало нам підставу перехрестити його на граф Кузічев. Тому, що це звучало досить приємно, то він і не протестував проти такого титулування його.

Початком війни граф Кузічев зник із дому. Під весну 1915 року він появився з хрестом св. Георгія і з рукою на перев'язці. Герой, та й годі! За якийсь час він знову зник і знову повернувся уже, як кавалерист, бо перед тим був у піхоті, ще з якоюсь медалею, але шкандибав на ногу і опирався паличкою. За дальших пів року він знову з'явився, уже з забинтованою головою і з відзнаками артилериста, а на кінець війни у 1918 році він появився вже, як матрос та ще на коні й коли німецький літак летів над Калантиркою у квітні місяці 1918 року, то наша калантирська «гордість» граф Кузічев стріляв на нього з нагана, сидячи на коні!

Всім своїм співгромадянам він показав, як на долоні, який з нього вояк. Це також один із творів війни і не чехам хвалитися своїм Швейком, бо, якби якийсь наш Ярослав Гашек розписав був нашого графа Кузічева, то затьмив би всіх чеських Швейків, колишніх, теперішніх і всіх майбутніх!

Калантирка бідне передмістя, населення його було робітники, хлібороби, до гімназії ходили два хлопці, та й то один німісцевий, а тільки тут мешкав. Тому й офіцерів з Калантирки пригадує тільки двох. Один Наритник, брат мого товариша й однокласника по вищій початковій школі. Батьки його існували з того, що мали великий город та тримали дев'ять молочних коров, корм для яких купували, бо не мали власних ані поля, ані пасовиська.

Додому Наритник повернувся 1918 року в складі Запорізького Корпусу, з ним він виїхав і далі на Слобожанщину. Додому більше не повернувся й на еміграції його не найдено. Були якісь вісті, що він загинув у боях 1919 року. Лишив після себе вдову та доньку.

Мого старшого брата Павла товариш Іван Сорін був пошто-

вим урядовцем, на війну не мусів іти. Але в родині, де він був мабуть нешлюбною дитиною, бо його брат Олекса, з яким я ходив разом до народної школи, мав прізвище Швець. Невідрадні обставини в родині, хлопець посварився й покинув пошту й восени 1916 року пішов до війська. Попав у Одеську школу прапорщиків, яку закінчив уже за Керенського початком літа 1917 року. Після випуску із школи прибув додому на три тижні й тоді я вже з ним товаришував так, що він мені подарив свою воєнну шаблю.

Поїхав він до місця призначення в Ташкент, звідти на Ризький фронт. Майже й не нюхав пороху, в березні 1918 року крізь повільну анархію, яка панувала на залізницях, прибув додому. За гетьмана літом 1918 року пішов служити до якогось пана в маєток на південь від Запоріжжя і в плавнях загинув від якогось бандитського нападу. Така доля була єдиних двох калантирських офіцерів, якими ми могли гордитися!

Щодо членів червоної гвардії з калантирського населення, то їх не було багато, були це молоді переважно дурні хлопці. Нічим вони не відзначилися й не лишили в пам'яті своїх співгромадян нічого доброго, ані поганого.

Як одну із жертв темноти й глупоти пригадую червоного гвардійця Михайла Шаповала, мого однокласника із народної школи, який десь необережно підставив свою нерозумну голову при перестрілці 1918 року й загинув молодим хлопцем не за понюх табаки.

На цвинтарі на його хресті був напис, що він загинув від гайдамаків, але де, коли й за яких обставин, я так і не знаю.
6. травня 1970.

На розі Севастопільської та нашої Мідної вулиць було подвір'я Чабанки, яка мала прізвище Матвієнко. Кажу «подвір'я», а не хата, бо майже в кожному подвір'ї на Калантирці була головна хата і одна-дві додаткові в яких було по два мешкання на кожну хату. В кожному такому мешканні була єдина кімната й сіни, а інколи кімната й кухня та сіни. Такі мешкання були ельдорадом для калантирської голоти. За таке мешкання платилося на місяць один, або півтора карбованців.

Чабанка, тому, що її чоловік був чабаном, але це було давно, так що самого чабана я вже не пам'ятаю. Поруч з подвір'ям самої Чабанки було подвір'я її старшого сина, так само з двома додатковими хатками. Син цього сина, внук Чабанки, Микола був моїм товаришем по вулиці з самісінького дитинства.

Молодший син Чабанки ще неодружений, в цивілю був слюса-

рем на якомусь заводі, а з війська прибув у відпустку восени 1916 року в темносиній уніформі доти нами невиданій, як воєнний фотограф на літакові. Він привіз і показував масу фотографій, які він робив у війську. Це були фотографії з життя та діяльності його літунської частини, а головно фотографії, як тоді казали «з пташиного лету». Цих фотографій доти ніколи не доводилось бачити, тому ми, хлопці, з такою увагою їх студювали, що самі члени штабів повітряних воєнних сил позаздрили би!

Це були часи, коли людський воєнний геній уже починав забиратися в небеса, бо на землі ставало мабуть тісно. Перше моє знайомство з воєнним літаком було мабуть з року 1912, коли російське воєнне літунство ставило перші кроки в далеких перелетах. Тоді з Севастополя вилетіли до Петербургу вздовж залізниці Крим-Харків-Москва-Петербург капітан Дибовський, а трохи далі на захід, приблизно понад Дніпром, капітан Андреалі.

Капітан Дибовський перелетів наше місто і вже поза містом потребував присісти, чи приземитися, але в останній хвилині спостеріг, що на перешкоді йому телефонні дроти. Мусів раптом підвестися й присісти потім на полі серед жита, яке вже виколосилося. Наслідком того пропелер запустився в збіжжя й літак «Блеріо» став догори хвостом. Капітанові Дибовському й його механікові нічого не сталося, але пропелер зломився. Розуміється, що першими коло того літака були ми хлопці з Калантирки та з Нових Планів.

В Севастопіль дали знати й чекали нового пропелера, пана капітана Дибовського мійська знать забрала під свою опіку й від гостин до гостин він і до пам'яті не приходив. А про бідного механіка й зовсім забули, ніхто ним не журився, так що ми, хлопці, носили йому їсти й пити. А за це ми мали можливість обмацати цілого літака і всередині й на зовні. Та найбільше нам було шкода невідомого нам капітана Андреалі, лет якого стримали доти, поки його колега Дибовський зможе далі летіти. Чомусь капітан Дибовський був більш фаворизований і першенство прилету до Петербургу належало чомусь йому! Чомусь тоді так говорили!

А ще говорили, що капітан присів там тому, що там близько був «дім терпимости», який завжди відвідували моряки, які, коли переїздили через Запоріжжя по дорозі до Балтійського моря, або на зворотній дорозі. Ми, хлопці, в тих випадках були їм найкращими супровідниками! Та в дійсності капітан Дибовський не потребував відвідувати того «дому терпимости», бо його в

місті трактували просто, як якого посла з небес!

А з першим літаком довелося познайомитися трохи скоріше, мабуть таки року 1910, коли в місто завітав піонер літання в Росії Уточкін. На величезній площі між Запорізькою залізницею II і Свободкою було поставлено високу огорожу з дощок, як стіни у балаганів на ярмарку. Туди привезено розібраний літак із станції, там його зібрали і одного гарного весіннього дня, коли усі простори довкола огорожі облягали тисячі й тисячі людей, загуркотів мотор, понад огорожу підлетіло щось з пачки з невеличким моторчиком. І не встигли люди й рота роззявити, щоби придивитися тому чудові, як воно крутнуло в повітрі і знову сховалося за огорожою!

За такий лет бажаючий полетіти дві хвилини треба було заплатити сто карбованців. Це міг собі дозволити лише заводчик Бадовський, німець. Чи ще хто інший літав, цього вже не пам'ятаю.

16. травня 1970

РІДНА ХАТА

Пишу ці рядки в Філядельфії, де мешканеві будинки так часто продають, як у нас колись на базарі цигани продавали та купували коней. Тому, хоч безпосередньо до теми цих спогадів і не належить така «мирна» установа, як рідна хата, мушу про неї згадати на доказ стабільності відносин на моїй Калантирці.

Рідна хата Гордієнків стояла серед подвір'я, яке було третім по схилу після двох подвір'я Матвієнків. Подвір'я було величезне, щось коло 250 квадратних сяжнів. В глибині подвір'я тяглася балка-провалля, що й була межею з задніми сусідами Максишками.

Хата була така, що вона була мабуть єдина вже й остання в місті. Низенька, вгрузла в землю. Вкрита була соломою, яка від віку вже порядно почорніла, бо давно її не поновлювали. Вікна були на шість малих квадратних шибок, а запічне вікно було розміром з теперішнім американським журналом-тижневиком «Ляйф», воно мало єдину шибку.

В хаті була єдина кімната та сіни. Піч займала більшість простору кімнати. Довкола хати була призьба, найідеальніше місце гріти проти сонця зуби! За хатою стояли три старезні морелі-абрикоси, які замерзли в зимі 1910 року й вік їхній тоді міг бути коло сорок років. Ці морелі були вийняткові тим, що, хоч

плоди з них були невеликі, але зернята їх були солодкі.

Під морелями був простір приблизно того самого розміру, що й під хатою, вкритий тисячалітньою дерниною. На ньому лишали рости колоскові трави, які потім жали для декорації хати на Зелені Свята. Мали «свою» свіжу траву. На тому травнику стояло таке диво, як два стовпці зкам'янілого дуба, чи якого іншого дерева. «Диво» тому, що вони були рівненько зрізані, мов би найкращою пилкою спиляні. Звідки вони походять, не знаю, але дрібніші куски зкам'янілого дерева у нас в балках на Тім Боці зустрічалися часто й ми, діти, їх завжди приносили додому. На ті стовпці літом клали дошку й серед травника під морелями була гарна лавиця-ослін. Решта подвір'я заросла було густо бур'янами, головню лободою, яка виконувала нам, малим тоді ще, дітям, роль джунглів, у яких так гарно було бавитися в схованку. Крім того в лободі треба було двічі денно пасти нашу єдину свиню, якусь там «Машку», чи «Чушку», залежно від того, коли як «охрестили» те, чи інше порося. Це вже була повинність нас, хлопців, бо дівчата були від неї звільнені раз і на завжди, що часто приводило нас до нарікань на нерівноправство!

Десь перед 1910 роком прибули до нас у подвір'я якісь пани, які нашу хату, тоді вже порожню, з усіх боків оглядали, міряли, щось записували, сфотографували її. Фотографія десь була мов би опублікована, але нам дали збільшену фотографію оригінал, яка й висіла на почесній стіні в залі вже в новій хаті з підписом «Хата, що простояла сто літ».

З цим написом фігурувала вона й на виставці в першій дівочій гімназії. Батько наш дуже добре малював, робив копії з різних образів і журналів. Часто він малював домашні завдання моєї старшій сестрі Марії, яка потім їх лише підписувала та одержувала п'ятки від свого учителя малювання Бориса Крюкова. Такий образ чорним олівцем нашої хати, що простояла сто літ з підписом Марії Гордієнко красувався на річній виставці в її гімназії!

Приблизно 1910 року ми хлопці, я та старший брат Павло, одержували від батька наряд розбирати хату. Одного дня ми зняли солому, яка була настільки вже почорніла й прогнила, що її, здається, ми й не використали на паливо, а відтягли в провалля, де вона скоренько після того й догнила.

Іншим разом ми розбирали лати та крокви. Лати ми зняли самі, а крокви вже увечорі з батьковою допомогою. Крокви були пиляні, з половин кругляків, зате лати були колоті. Крокви не робили ніякого особливого вигляду, дерево, як дерево, зате лати

були з якоїсь безсмертної сосни. Були, як уже я згадав, не різані, а колоті, й були такі смолисті, що практично вони ніколи не могли зігнити. Звідки вони походили ми вже тоді цікавилися, чи це були наші слобожанські, чи чернігівські сосни, чи може білоруські, так я й дотепер не знаю.

Тільки ще року 1944 розбираючи напівзруйновану школу на Зігельштрассе в Берліні, щоби матеріал використати на направу сусідньої університетської клініки, я вдруге зустрівся з такою смолистою безсмертною сосною.

Крокви на нашій хаті були скріплені залізними гвіздями квадратної форми в перекрою, ручної ковальської роботи. Такими самими гвіздками були де-не-де прикріплені й лати до кроков, на головніших перехрестях. А решта прикріплень лат до кроков була зроблена дерев'яними кілками, які були забиті в дірки не перевірені, а пропалені жигалами.

Так день за днем ми й розібрали рідну хату роду Гордієнків. Дубові сохи з хати пізніш було використано при будівлі погребника. Так само й її запічне вікно було цілком перенесено з луткою в погрібник і розпочато свою службу на дальше століття.

В цій хаті родилися, виростали й помирали всі відомі мені Гордієнки. Якогось там року в 19. столітті дід Гордієнко уступив хату з подвір'ям своєму синові Максимові, а собі побудував нову хату, трохи більших розмірів, яка відрізнялася мабуть від усіх хат у степу тим, що була вкрита дошками, довгими з гребня хати аж до стріхи. Були вони помальовані червоною барвою, тою самою, що малюють товарові вагони на залізницях. Раз за декілька років дід Гордієнко малював ту покрівлю й тоді нам, його внукам можна було побідоносно посидіти верхи на греблі дідової хати!

На межі між століттями мій батько почав будувати собі нову хату. Ця хата також була вийнярковою, як що не в цілому степу, то на Калантирці напевно! Вона була велика, простора й висока й крита вона була не звичайною черепицею, а марсельською, яка має таку форму, що вкриває так тісно, що вже не треба замазувати вапном щілин поміж окремими черепицями.

Нова хата наша вже стала не посеред подвір'я, де ще стояла стара хата, а коло межі з подвір'ям Матвієнка. Будували нашу нову хату не на раз, а протягом декількох років. Спочатку поставили сохи, скріпили їх поперечинами, які потім переплели лозою. Простори між лозою виповнили глиною. Стелю вкрили половинами кругляків і також замазали глиною. Будували хату найнятими силами, бо тоді не практикувалося брати з заводу

відпустку, щоби щось робити дома.

Один із поважних і частих процесів при будові наших степових хат, це було місити глину. Глина делікатна, ясножовта, на кожному кроці в степу. Привезе якийсь сусід, хто має коні, фіру глини, згорне її з воза, а тут уже домашніми силами ту глину розрівняють гарненько в коло з підвищеннями по краях. Посередині дається гній й поливається водою, в яку поступово, як вимішується маса, підсипається глина з країв цієї системи.

Роблять заміс глини жінки мазальниці. Це звичайно молодші жінки з недалекого сусідства, які цим заробляють собі копійчину до скромного їхнього бюджету. При тодішніх «максі» — спідницях вони ледь помітно піднімають їх, так що ледве, ледве видно трохи ноги понад кісточку. Нога біла й синіє від холоду, як що ранок холодний.

Тупцюють мазальниці ритмічно, стало щось щебечуть. Зміст їхнього щебетання часто не для вух малого хлопця, який їм підкидає глину та пильнує чи яка мазальниця не задерє свою «максі» — спідницю на якийсь там цаль вище! Така бо недосяжна була краса ноженят українських молодниць-мазальниць в їхньому творчому балеті, яким мені й досі видається процес мішання глини.

Це все, розуміється з тих часів спогади, коли в новій хаті вже треба було щось підмазувати на зиму, бо, коли щойно будували нову хату, то я не міг бути свідком. Бо нову хату вкрили черепицею й так її лишили «промерзнути» на зиму. На друге літо почали обробляти хату внутрі й то тільки задню половину. Половина хати мала велику кімнату-залю, спальню, це менша кімната, кухню невелику цілком, передню кімнату, яку не огрівалося й її можна було використовувати тільки літом, і маленькі сіни. Задня половина була проєктована як квартира для кватирантів, такою вона пізніше й стала.

За літо впорядкували задню половину й переселилися до неї з тим, що передню половину хати будуть впорядковувати наступним літом. В задній половині хати я й народився дня 6. квітня 1902 року, як третя дитина моїх батьків.

Тим часом поволі упорядковували передню половину хати, яка була ще краща, ніж була задня, бо й була проєктована для себе, для господарів. Вже в передній половині хати народилася в січні 1905 року моя молодша сестра Ніна й остання дитина наших батьків.

Десь далеко на кінці світу затихали останні стогони китайського народу, який у боксерському повстанні зірвався був до

вільного життя, але переможений, малошо не світовою коаліцією, впав.

На іншому кінці світу змагалися за своє буття бури. Щоби тільки згадати дві головніші події початку двадцятого століття, коли прапредківська рідна хата Гордієнків припиняла своє існування і на її місце виступала на арену нова рідна хата Гордієнків і на чолі дальшого ряду роду Гордієнків став я, Гаврило Гордієнко. За мною пішла сестра Ніна.

Занадто мобільно розпочалося «наше» століття, тому нам наша рідна хата вже не була таким рідним кубельцем, як стара хата протягом минулого століття була притулком численним поколінням наших предків.

Вже «моя» рідна хата була вийняtkово велика на Калантирці і з Того Боку вона красувалася своєю величиною та вийняtkовою червоною марсельською черепицею.

Дня 16. жовтня 1920 року відходячи з рідної хати й з рідного міста, як раз через Той Бік, стало й стало оглядався я й оглядався. Була розкішна суха соняшна погода, припізнене «бабине літо». Все в природі золотіло й лише в балках, місцях мого дитячого «пописування» ще зеленіла трава.

А рідна хата відбивала золотим промінням від численних шибок нашої веранди й той образ, мов на чутливій плівці, відбивався, карбувався, щоби лишитися навіки в душі, у серці, в пам'яті, як те найдорожче, що лише може існувати в світі: *«Рідна Хата!»*
17. травня 1970.

Р І Д Н Е Д А В Н І Х

Рід Недавніх прибув до міста Запоріжжя з-над річки Орелі. Чи це був мій дід Іван Недавній по матері, чи це може його батько, цього я вже тепер не можу знати, але в нашій родині часто говорили й згадували, як колишню давню прабатьківщину роду Недавніх, простори понад Ореллю.

Тому за патріярха роду Недавніх я пригадую лише мого діда Івана Недавнього, який, коли помер під кінець 1919 року, мав яких 67 років, отже рік його народження мав би бути 1852-й.

Чи мав він щось спільного з військом, цього я не знаю, але знаю, що в молодших літах він був м'ясником, себто на базарі в місті мав м'ясну крамницю, в якій за тиждень міг продавати якийсь там десяток гов'ядини, бо м'ясних крамниць було багато, цілий квартал базару. Бути м'ясником, чи різником, не належало до доброго тону в калантирському суспільстві, бо часом під

час «голосніших» розмов, які траплялися, хоч і рідко, між батьком та матір'ю можна було почути закид, мовляв, різницька донька! Я так і досі не знаю, чи це великий гріх бути дитиною різника?!

В пізніших роках дід Недавній займався тим, що наймав в повіті сади в стадії цвітіння, а потім збирав з них урожай, переважно яблук та груш, звозив до міста або відразу на базар і продав перекупкам, або пізніше під кінець сезону звозив додому, де ми, діти, помагали йому розладовувати його однокінну фірчину й складали овочі на горище в солому, де вони могли влжатися майже до Різдва. Тоді ж я й навчився малим хлопцем запрягати й розпрягати коня з однокінної упряжі з дугою, бо така упряж у нас у степу була великою рідкістю.

Ще пізніше, перед самою війною 1914 року, дід із-за віку перестав їздити по садах, а розпочав торгівлю на базарі череп'яним посудом, де на базарі також був спеціальний «ряд» череп'яного посуду. Крамницями були великі дерев'яні будови, помальовані на червоно.

Посуд привозили продуценти його з Великого Токмаку на великих гарбах, добре упакований в солому. Партію посуду закупували двоє, або троє купців на спілку, розладовували гарби й ставили посуд відповідно у два, чи три ряди, комбінуючи посуд так, щоби в усіх рядах був він однаковий. Потім у кожний ряд кладено різні монети й хто яку виворожив собі, той ряд посуду тому й припав.

В такий день нам внукам заповідали, щоби прийшли помагати й носити посуд з «дідового» ряду в його крамницю. За це одержували копійчаний гонорар і щось із череп'яних виробів, або яке горня, або мисочку, або півника, якому треба було дути під хвіст і він буде свистіти. І дід і баба були дуже добрі й ми, діти, такою кооперацією з ними завжди були дуже задоволені. Крім того почувалося якесь особливе задоволення від виконання якоїсь корисної суспільної функції! Бо це ж не було порожнє кидання каміннями на горобців, або м'ячем при грі в м'яча! Це було перенесення якоїсь цінності під стріху.

Одного разу зустрів там я декілька величезних макітер, може й на сотку літрів, які були полив'яні й на зовні були оздоблені барельєфом величезного двоголового орла. Це мене вже тоді, ще як хлопця здивувало, та й досі ще дивує, що в сільських умовах Великого Токмаку був випадок аж такого «патріотизму», що на якійсь там макітрі на воду, чи на що інше, було вміщено такого величезного державного герба.

У діда Недавнього була дружина, мені зовсім невідома, на ім'я Анна, з роду Довгих, яку я вже не застав у живих. Мали вони чотирьох дітей, двох синів Івана та Григорія і двох дочок Меланію та Марфу. Їхня мати которогось там року померла й була похована на головному нашому цвинтарі в окремій огradі, яка була й місцем сходин цілого нашого роду в Провідний Понеділок. Там спочивали ще якісь молодші свояки, хто саме я ще й тоді не дуже знав.

Пізніше дід Недавній одружився вдруге і ця баба Недавня, яку я знав, це була його друга дружина. Походила вона з іншого роду, до якого належали Сагайдаки та Дерії, але точність споріднення я вже не пам'ятаю. Знаю тільки одного із її внуків Петра Дарія, якого із-за його рудого волосся називали попросту Рудим Петром, який був року 1919 моїм соратником, а року 1920 загинув від большевиків.

Дід Недавній контактує часто з німцями, власниками садів, знав дещо й по-німецькому, у «платдойч» — звучанню, бо німці були з над голянських кордонів і говорили не так, як звучить літературна німецька мова, тому він одного із своїх внуків Андрія Сагайдака прозвав Гендриком Сагайдаком і те ім'я за ним так і залишилося навіки.

І дід і баба Недавні були вийняtkово добрі люди, вони були клясичними дідусем та бабусею і ми їх дуже любили. Десь перед війною 1914 року вони забрали нас своїх внуків Гордієнків до найкращого фотографа у місті Когана й усі ми разом сфотографувалися. На тій фотографії пам'ятаю, якби тепер те все бачив, приємну, добру усмішку діда, а баба мала поважний вигляд.

Хлопцем я був до деякої міри «вовкулакою» і наприклад на Великдень, коли ціла родина ішла відвідувати діда й бабу одних і других, я з іншими хлопцями погнав на кладовище й там гуляв поки не змерз, бо пізніше пополудні бувало вже холодно. Інші хлопці збирали крашанки на могилках, якими вітали близькі своїх покійників, що спочивали в могилках. Я цього не робив, бо з дому мене так навчили, що то не годиться. То можуть робити тільки бідні люди, а ми ж маємо не хату, а дім, на Калантирці, діти ходять до школи, тому нам не випадає багато дечого робити!

І аж на Великдень року 1920 вже після смерти діда я був уперше на великодній візиті в бабусі Недавньої. І як же я тоді пожалів всі ті попередні візити, на яких я не бував!

Я дуже любив їсти котлети, а не чисте м'ясо. Дома звичайно давали кожному із нас по одній котлеті, та ще й приготовлений

кожному щодо його віку, себто різного розміру. А тут у бабусі Недавньої подає вона на стіл величезне блюдо з макаронами, довкола яких лежить мало не два десятки котлет. І коли я з'їв одну, то бабуся почала приговорювати й припрошувати взяти ще одну, аж здивувався я такому диву й погодився на другу. Аж тоді я відчув, що я втратив за минулі роки! Я вперше (і востаннє!) в своєму житті з'їв аж дві котлети нараз!

Донька діда Недавнього Меланія котрогось там року вийшла за Максима Гордієнка й до кінця 19 століття стала матір'ю доньки Марії й сина Павла, а на початку 20. століття — сина Гаврила та доньки Ніни. Що вона принесла до спільного господарювання, то ми діти застали ще простині з вишитими ініціалами готичними буквами М. Н. та книгу творів Івана Котляревського з підписом Меланія Недавня (по-російському!), який свідчив, що книга належала панні, не її батькові, ані її чоловікові. Крім того над широким родинним ліжком над килимом висів «Похвальний лист» із Гоголівської дівочої школи успішній учениці Меланії Недавній.

Сестра її Марфа Недавня була хресною матір'ю мені, Гаврилові, і моїй сестрі Ніні. Була заміж за Васильченком. Обовони були замішані в діях революції 1905 року і їм грозило переслідування, суд, евентуальна, цілком правдоподібна, ссилка до Сибіру, тому вони з власної ініціативи самі переїхали до Сибіру, де в місті Омську й прожили до 1926 року, коли повернулися в Україну, спочатку до міста Могилева над Дністром, а за рік-два до Феодосії.

Син діда Недавнього, також Іван, жив на Каськах, мав двох синів приблизно моїх ровесників. Працював на якомусь заводі. В молодих літах відбув службу в чорноморській флотії, з якої вернувся додому великим п'яницею і з жінкою, про яку в нашій родині говорили тільки шепотом. Наша родина з ними не жила, не зустрічалася.

Подібна доля була й другого сина діда Недавнього Григорія, який був молодшим, бо свою воєнну службу відбув у балтійській флотії у війну 1914–1918 років. Він так само навчився у флотії пити й так само привіз собі жінку, про яку в нашій хаті так само говорили тільки шепотом, хоч її й не знали, бо вони оселилися в Синельниковім за 72 км на північ від Запоріжжя.

Року 1918 за української влади літом я переїздив через Синельникове до Верховцева по дорозі до брата Павла. Дома мені всугерували, щоби я склав дядькові візиту, який на той час був начальником залізничної міліції на станції Синельникове. Я

був на той час українським козаком з скромною жовтоблакитною стрічкою на рукаві. Ця стрічка, хоч яка вона була скромна, але вона відкривала мені всі двері, куди лиш я захотів заглянути.

Дядько Григорій, начальник міліції, прийняв мене у своєму кабінеті на другому поверсі двірця дуже навіть урочисто й навіть тепло, хоч ми доти мало й коли бачилися. Погостив мене і затримав мене до мого потягу на який я мав пересідати, і не більше! Додому до себе не запросив, а сам я не набивався! А там же були якісь мої двоюрідні, здається одна сестра й два брати!

Подвір'я діда Недавнього було недалеко річки на схилі крутого берега балки, яка сходила в напрямі до річки. Рельєфом це була частина калантирського «Кавказу». Схил дід укріпив дерезою, подвір'я огородив «лісою» сплетеною з лози.

На колах ліси і на окремому «дереві» коло хати баба Недавня на сонці сушила бляшані бідони та череп'яні глечики, бо вона провадила молочну господарку й тримала одну-дві молочні корови.

Восени дід Недавній навозив багато грушок падалиць, квасив їх у бочечках і це був найкращий гостинець від діда та бабусі Недавніх, якими вони так часто гостили нас, своїх внуків.

Попри подвір'я діда Недавнього проходила дуже крута дорога, на якій ми зимою спускалися на санчатах. Там одного прекрасного місячного вечора коли всі санчата, може з десятеро, збилися в одну купу «мала купа-давай ще» я мав нещастя подерти новісіньку шинелю, яку мав може з тиждень. Треба було тулити ту «рану» до купи, а коли незабаром вона виявилася, тоді з «дипломатичним спокоєм» треба було заявити: «А то вже давно!»
18. травня 1970

РІД ГОРДІЄНКІВ

В липні 1922 року зустрів я в Українському Громадському Комітеті в Празі на Шержіковій вулиці Григорія Гордієнка, який тоді був там за якогось службовця. Пізніше це інженер економіст із Української Господарської Академії в ЧСР і зять родини Зламаних, власників книгарні й добрих приятелів українців у Подєбрадах.

Згадую його тут тому, що відразу ж, як тільки він довідався моє прізвище, коли я там реєструвався, він проголосив: «А я ж походжу від того справжнього Гордієнка!» Маючи, очевидно, на увазі славного Костя Гордієнка-Головка, кошового отамана Запорозької Січі. Мені нічого не лишалося, як тільки здвигнути

раменами! Невідомо мені, чи міг бути селянин, хоч і з «сословним» титулом козака в селі Пирого коло Кременчука, нащадком славного запорізького отамана!

Зрештою це мої спомини, а не історична розвідка. Протягом цілого мого життя при численних зустрічах, коли люди довідувалися моє прізвище й місце мого походження місто Запоріжжя, то завжди кожний питав, чи я не нащадок того славного «справжнього» Гордієнка? І кожному я відповідав: «Не знаю!» І ніколи не натякав на можливість мого споріднення з тим «справжнім» Гордієнком.

Рід Гордієнків у місті Запоріжжю це лише наш рід, бо інших Гордієнків там ніколи не було. Звідки взявся наш рід Гордієнків у місті Запоріжжю, про це вже ніхто не знав. Були ми споконвічними мешканцями міста Запоріжжя, були міщанами міста Запоріжжя, мали свою самоуправу у формі Міщанської Управи, яка року 1917, коли я вперше опинився без шкільного документу, бо вже був закінчив Вищу Початкову Школу, видала мені перший мій паспорт із зазначенням, що я міщанин міста Запоріжжя (тоді Олександрівська). З цим паспортом я потім і поїхав через Синельникове-Катеринослав-Верховцеве до Семенов-Миронівського, де мій брат Павло працював на пошті.

На старовинному кладовищі коло Пилипівської церкви за Першою Дівочою Гімназією між вулицями Жуковського й Гоголівською була могила останнього кошового отамана Задунайської Січі Йосипа Михайловича Гладкого, який помер був 10 липня 1866 року від холери. На намогильній плиті з білого мармуру викарбовано Шевченкове: «Б'ють пороги».

Ця могила була серед мешканців міста Запоріжжя, які хоч трохи були свідомі, які хоч трохи намагалися відрізнятись від всеімперського рівня громадян матушкі Росії, дуже популярна. Її часто відвідували й оте карбоване в мармурі «Б'ють пороги» для багатьох часто було першою азбукою в самопізнанню, першим кроком у відрізненню від всеросійського загалу.

Цю могилу часто відвідували й ми, молоді Гордієнки. А в родині часто говорили про те, що наш предок був одним із задунайських козаків, які 1828 року на чолі з отаманом Гладким, покинули Задунайську Січ і перейшли на лівий берег Дунаю. Чи були які підстави для такого припущення, чи твердження, мені тепер нема як перевірити. Це не історична розвідка, це лише мої спомини й пишу те, що лише пригадую.

А коли року 1920-1921 декілька місяців довелося мені побути за Дунаєм, як справжній «Запорожець за Дунаєм», то я часто й

пригадував ці наші родинні розмови. Тому, що вважаю, що в історії нічого нового не буває, бо майже все повторюється, майже все проходить по проторених старих стежках, то чому мені Гаврилові Гордієнкові не повторити пригоди мого давнього предка якогось там Гордієнка й не ступити на ті стежки, по яких він ступав?!

Коли би мені, чи якомусь іншому Гордієнкові із нашого роду, судилося вибитися з рівня пересічних людей трохи вище, то джерела про наше походження не так і далеко. Належали ми до парафії соборної церкви Святої Покрови, що була в центрі міста на Соборній вулиці. В метричних записах тієї церкви мусять бути записи про народження, хрещення, шлюби, смерть, усіх поколінь роду Гордієнків. Там чорне на білому буде історично вірними джерелами, а тут лише мої особисті спомини, та ще писані далеко на чужині, без можливості заглянути до джерел.

Хресне ім'я отого мого «задунайського» предка лишається невідоме, але певне, що він був моїм пра-пра-дідом. Яка його дальша доля, теж мені невідомо. Зате пра-дід мав ім'я Леонтій. Займався чумакуванням і помер від чуми року 1855 по дорозі в Крим, чи з Криму, куди він возив усяке воєнне майно у Кримську війну. Помер він від якоїсь пошесті, може то була холера, може й чума, яка тоді ще часто появлялася в наших степах. Отже прадід Леонтій ще мав щось спільного з війною, як не з військом!

Дід мій Григорій, народився року 1842. В молодих літах свого життя він їздив на паротязі по лінії Харків-Севастопіль, як помічник машиніста, чи може просто, як кочегар (паляч). Різниця не грає великої ролі, бо і помічник машиніста й кочегар не належали до дуже високої аристократії серед робітництва!

Пізніше дід осідає на стало в місті й працює в залізничному депо Південних Залізниць, як столяр модельщик. На тому полі він розвинув свої здібності до віртуозності. Його дерев'яні вироби столярські, токарські, чи різьбарські належать до того найкращого, що я лиш міг бачити по світу!

Дійшовши дід своїх пенсійних літ, збудував собі в садку майстерню й виконував різні приватні замовлення, як напр. столярські варстати, столи з точеними ніжками, скрипки, палиці з кизильового дерева з різьбленими головками, як турка, льва й т.п. та багато всякого іншого товару.

Ім'я свого батька Леонтій дід не любив, щось його вухо не сприймало, занадто воно звучало не по-українському, оте ЛЕОНТій, тому він домагався, щоби його по батьківському величали не Леонтієвич, а Львович, а в калантирському «про-

нонсіейшен» Ильвович.. А коли ще його невістка Меланія на оте-И-спереду прикладе відповідний басовий наголос, то воно справді звучить оригінально й солідно.

Дружина діда Гордієнка була Параскева з роду Москаленків, з нашої таки ж Калантирки. Тиха, спокійна бабуся, добра й щедра для внуків. В її роді був один внук на ім'я Кирило Москаленко, мій троюрідний брат, більш-менш мій ровесник. Тому, що ім'я Кирило поширене серед циган, яких не бракувало й на Калантирці, ми його дратували: «А Кирило дома? Нема, упав у яму».. а далі йшли непристойні слова. Поки не вийшов відповідний том Української Радянської Енциклопедії з гаслом Москаленко Кирило, я вважав, що мій троюрідний брат з Калантирки є маршалом Советського Союзу. На щастя такого не сталося, хоч передумови до того були великі, бо їхня родина була дуже бідна й його мати підробляла, як праля та як мазальниця. Ото й у неї я бачив один цаль білої синюватої ноги понад кісточку, коли вона виконувала творчий балет молодиці-мазальниці.

Подвір'я діда Гордієнка було поруч з нашим, тому кожную нову сорочечку, яку пошила бувало мені мати, треба було відразу ж показати бабі Гордієнчисі, а вона мусіла її підхвалити та ще й припечатати якимсь цукерком, горішком, або й копійкою.

Коли ми, внуки, вже підросли й ходили до школи й були вже дуже «мудрі», то зловживали на знання «двох» мов. Бабуся завжди по суботах казала, щоби ми замість бігати по вулиці, краще би пішли «ДО» церкви. І ми її майже завжди слухалися! Тільки вона, бідна, думала оте «ДО» по-українському, себто в саму церкву, в середину її, а ми вже великі «мудрагелі» з російської школи розуміли «ДО» по-російському. Тому радо ішли «ДО» церкви й там весело розважалися довкола церкви, а не в середині її! Бабуся була щаслива, що виконала богувідне діло й послала внуків до церкви, а ми були також щасливі, бо не чули в собі жадної провини, коли на заклик бабусі іти «ДО» церкви ми таки пішли «ДО» церкви! Одним словом крутили, як жидівські адвокати!

Дід Гордієнко, поки ще працював в залізничному депо, то час від часу любив зайти у «Винний Погріб» Гавришева і там в товаристві таких, як він сам і трохи кращого громадянства, перехилив якусь там чарчину і додому вертався веселеньким. Іноді він вертався зовсім не веселеньким, але цілком в протилежному настрою.

Тоді хтось із сусідів гукав нам у вікна: «Ідіть, там ваш дід вже лежить на залізниці!» Це він хотів мабуть викликати жаль до себе

Й грозив скінчити під потягом! Тоді його внуки, мій старший брат Павло та я, ішли, брали діда під пахви й волочили його додому! Дома його зустрічала відповідною промовою бабуся. Спільними силами ми його клали на його дерев'яну кушетку. Дід просиплявся й за пару місяців (не частіше!) повторював, комедію, як казала його невістка!

Коли дід вийшов на пенсію, то вже таких комедій не робив. Але для апетиту завжди перед обідом випивав чарчину вишнівки-горілки настояної на вишнях. Коли графин випорожнював, то самі вишні віддавав нам, своїм унукам, ми їх «ласували» й не дуже дякували дідові. Бо дід Гордієнко таки не був із щедрого, доброго десятка!

Коли Недавні були у нас титуловані ніжно як «дедушка» та «бабушка» Недавні, то Гордієнки були просто «дід» та «баба» Гордієнки та ще з наголошеним басовим «прононсієйшен»! І це не тільки тому, що так нас навчила невістка, бо таки й ми самі, діти, бачили й розуміли різницю між двома родами дідів та бабусь.

Як що й пам'ятаю діда Гордієнка з вдячністю, так це за те, що завжди після обіду на Йордан я спішив до нього й дід давав мені раз вистрілити з його малого, досить таки зграбненького пістолета й таким чином спричинитися до «прогання голодної» куті! Шкода, що тільки єдиний раз давав вистрілити! А я був готовий хоч би не знати скільки разів стріляти. Та вистріли щось таки коштували!

До святочної парадної одежі у діда Гордієнка, як і у його співгромадян того часу належав сюртук, одежина з доброго чорного сукна з довгими закритими полами з двома гудзиками ззаду на попереці. Так тоді одягалися старші віком міщани.

За свою довголітню службу в державній установі, якою була залізниця, дід одержав дві медалі, одну за 25 літ і другу за 35 літ «усердної» служби. Це були срібні медалі на Анненських стрічках (червоні з білим). А коли року 1913, коли дід уже був на пенсії, всім державним службовцям належалася медаля з нагоди 300 ліття дому Романових, дід, як неактивний державний службовець, також одержав і її. Заплатив за неї 90 копійок та за стрічку 10 копійок. Так дід мав уже на сюртуці три медалі.

Тому, що в Росії не було ніяких організацій, де би люди могли виявити свою активність, то дід мій був активним парохіянином і співав на крилосі, а тим самим знався з усіма знатними людьми міста. І хто тоді коло церкви крутився, як не монархісти, вірно піддані слуги Царя й Отчества! Тому й не диво, що мій дід Гордієнко став членом Союзу Русского Народа й мав членський

значок на сюртуці поруч із медалами.

Цим мій дід не зробив нічого поганого, бо ніколи нічого протизаконного він не робив і не міг зробити. Для діячів це був «плюс один член», а для нього однією «цяцькою» на грудях більше. Коли би це було щось поганого, то я просто би не згадував цього факту у цих моїх споминах.

Поважний віком дід з невеликою прорідлою борідкою, у сюртуці з трьома медалями й одним металевим значком на грудях, коли йшов до церкви, а їти мусів попри наші вікна то й не диво, що одержав титул «Губернатора Калантирки». Напевно першою його охрестила так його невістка, моя мати, яка мала не тільки гострий носик, але часом і гострий язичок! Так за дідом і лишився такий почесний титул, як «Губернатор Калантирки», або «Калантирський»!

Він таким титулом не то що не ображався, але видно було, що в душі й тішився ним, бо той титул йому й лишився навіки, не то що американські губернатори потішаються трохи тим титулом та й віддавай його іншому!

Коли дід помер року 1917 точно за місяць до початку революції й його за великого здвигу народу несли на кладовище, то на одному перехрестю вулиць один сербський офіцер (тоді в місті стояло сербське військо) чекаючи поки перейде процесія стало тримав під козирьок, то люди навіть поважно себе питали звідки він знає, що це «Губернатора Калантирського» ховаємо?!

У діда були два сини, які померли в поважному віці 16 і 18 літ, щось вроді від запалення легенів. Імен їх я не пам'ятаю, але пам'ятаю як дід поновлював їм хрести. Сам їх зробив із солідних дубових брусів з усіма православними перехрестями. Помалював їх гарною зеленою фарбою, а для написів запросив маляра аматора, який поробив усі належні написи й понамальовував янголиків з відповідними крильцями.

При цій нагоді він намалював і портрет діда в сюртуці з усіма його «орденами». Портрет вийшов цілком офіційним, як і належить бути портретові «офіційної» особи Губернатора Калантирського. При чому, як і всі малярі це роблять, дід вийшов на портреті значно молодшим. З того часу в мені закорінився погляд, що до віку людини на портреті завжди треба додавати відповідну поправку на літа!

Після смерті діда його портрет дістався нам у хату під опіку його невістки! В нашій хаті з-під пензля того маляра були два зимові краєвиди, цілком не погані, але тому, що маляр за тло ужив червону фарбу, то з віком сніг на картинах почервонів, мов

би хотів натякнути на ті моря крові, що розіллються по снігах України!

Мій дід, мій батько, як і багато робітництва довкола нас, були на той час інтелігентні люди. Себто передплачували часописи, з якими одержували масу книжних додатків. У нашій хаті були «Ніва», «Природа і Люди», «Вокруг Света». У діда пам'ятаю безконечні річники «Сина Отечества», які припали нам у спадщину й були нам не аби якою енциклопедією знання! Крім того попали нам і такі книги, як Карамзіна «Історія государства Російського» та ще якісь книги.

Два мої дядьки померли в допризывному віці, а коли прийшов час моему батькові Максимові Гордієнкові іти до війська, це було під кінець царювання Олександра Третього, то його взяли лише на один місяць вишколу як ратника першого розряду, як тоді ще називали ополченців. Тодішній ратник мав прибути на службу у всьому своєму убранню й обуві, до того мусіла бути обов'язкова й червона сорочка.

Ратники носили на шапках хрест з написом «За веру, царя і отечество», тому їх популярно прозивали «хрестоносцями». Такий хрест лишився й моему батькові на пам'ять про його військову службу.

Протягом 19 століття наш рід Гордієнків не багато виявив своєї войовничості! Якийсь, майже мітичний «Задунайський запорожець», обозний чумака Леонтій Гордієнко, ратник Максим Гордієнко! От так демілітаризувався наш рід!

В 20 століттю мав би іти на військову службу молодший батьків брат Григорій. Але на скільки я пригадую розмови дома, то ані йому не хотілося іти до війська, ані родині не хотілося гордитися вояком, тому дядько Григорій, який тоді учителював у приходській школі у нас таки на Калантирці, прискорено поздавав якісь там іспити з церковної служби та з граматики слов'янської мови, дався висвятитися на священика й був довший час священиком в Павлограді, або лише в Павлоградському повіті. За советської влади він же так само легко й розпрощався з своїм саном священика й працював, як бухгалтер.

Рятувати честь нашого козацького роду припадала вперше моему старшому братові! Для цього ми пройшли дуже добрий вишкіл у наших дитячих забавах у вояків. Знали муштру, мали військового духа й до війська нас тягло — прокидалася в нас кров наших далеких предків. Та не судила доля Павлові бути вояком.

Виховані ми були дома, на вулиці та в школі дуже добре! На нас можна було покласти, на нашу солідність, нашу вірність.

Кожний з нас це був скеля незрушима! І це не перебільшено!

Мало не щодня хтось із нас хлопців, я, або Павло, мусіли іти по хліб. По хліб ми ходили до пекарні Бухмана на розі вулиць Тюремної й Гоголівської. В один бік це може з півгодини часу. Одного разу Павло ще перед тим як іти по хліб забіг у протилежний бік, на річку сковзатися по льоду. При сковзанню він провалився однією ногою під лід і замість того щоби прийти додому й сказати мені піти по хліб, він свідомий свого обов'язку з мокрою ногою, з водою в чоботі, пішов по хліб та назад і так нахолодив ногу, що й вже не сів з нами вечеряти. На другий день не пішов до школи, а потім провалявся в «Єврейской Больниці» понад пів року з тим, що виніс звідти скривлену в коліні ногу! Пропав вояк навіки!

Але дух вояцький в ньому не загинув і хоч у нестроєвих, чи навіть не в вояках, хоч і в уніформі, він утікши з дому, нелегально від батьків, щось із двічі супроводив транспортом коней на фронт аж під Могилів у Білорусі. І хоч трохи «понюхав» війська й фронту! Пізніше він був на пошті в Семено-Миронівському поштовому відділенню й возячи пошту на станцію Верховцеве й звідти мав при собі шаблю й револьвер наган. Перебуваючи у нього в гостях я раз їздив із ним на станцію й був свідком великої пиhi, з якою мій Павло носив ту шаблю й нагана! По століттю військовий дух прокидався в нашому роді! Року 1936 Павло, як бухгалтер радгоспу, чи колгоспу був засланий без права переписки. А тепер надійшла вістка, що він помер 1942 року, де й якою смертю невідомо мені, але молодою людиною не повних 44, чи 43 років.

На мене, остання надія, в роді Гордієнків, припадала честь повернути добру славу нашому роду. З дитинства був я слабкий, перехворів мало що не всіма дитячими хворобами й від нелегального спожиття лупети житнього хліба не зовсім навіть розжованого, мало не дав дуба. Та чомусь Богові було угодню зберегти мене на довший час.

Ще з дитинства мого улюбленим поетом моїм був Михайло Юрєвич Лермонтов і його ідея із «Козачої колискової пісні»: «Богатир ти будеш з виду й козак душею» стало моїм життєвим девізом. Надлюдськими зусиллями я плекав у собі силу волі бути «богатирем з виду!» й досяг, бо завжди я був богатирем понад свій вік!

А бути «Козаком душею» я ніколи не зрікся. Козаком, себто лицарем, джентлеменом, завжди прагнув бути й часом бував ним і ніколи не забував, не дай Боже, не бути ним!

23. травня 1970

СУСІДИ

Через вулицю проти нас жили сусіди Гришенки, а по вуличному Назаренки. До теми цих спогадів вони не належали би, бо нічого з Марсом ніколи не мали, але як раз тому треба би їх і згадати. Були там старенька баба, батько, мати, найстарший син Іван, а за ним пішли дівчата з іменами так, як їх фактично в родині називали: Галька, Ветка, Верка, Марійка й наймолодший син Семен, який хоч і був значно молодший від мене, але належав до кола моїх товаришів на вулиці.

Ця родина була хліборобська, а наша родина була слюсарська, але такої дружби між родинами ніде й ніколи в житті я не зустрів. Їхні батьки для нас були «татко» і «мамка», так, як фактично їх називали їхні діти, так і ми їх титулували. Наші батьки були «папа» і «мама» для нас, так їх називали і їхні діти.

Їхнє подвір'я, як хліборобське, було вдвічі більше за наше, тому ми, діти, більше часу проводили там, ніж у себе дома. Літом ми працювали у них на току в степу так само, як і їхні діти. Працю виконували відповідно до віку кожного з нас. Там ми дихали свіжим степовим повітрям, їли степовий куліш, або такі ж степові галушки, і виростали щоби бути отим «козаком з виду»!

Мабуть 1910 року Гальку видали заміж на Дубовий хутір. Весілля тривало тиждень і лишилося мені навіки в пам'яті, як зразок українського весілля.

А року 1912 наші незабутні Гришенки переселилися до Самарської губернії поза Волгу. Тут на батьківщині остався син Іван, який працював токарем в залізничних майстернях, та найменший син Семен. В міжчасі й Іван оженився. Він сам був уже немолодим та й узяв якусь не то вдову, не то підтоптану дівцю, яка так запрягла мого товариша Семена до домашньої праці, що бідний хлопець ніколи вже й не виріс, так і залишився недоростком. Не дуже й до школи його посилали, а воду мусів носити на коромислі по два відра декілька разів денно.

Подвір'я їхнє, колись Ельдорадо наших дитячих забав, запустило, заросло бур'янами, стало якимсь чужим, холодним. Наші думки, цілої нашої родини, часто літали далеко на схід поза Волгу, до наших «татка» та «мамки», а поцілунок Верки, яким ми розлучилися навіки, ціле життя мені був солодким та теплим, бо вона мене поцілувала на прощання інакше, ніж усі інші Гришенки! Мені тоді минув восьмий рік, а вона за рік по переїзді за Волгу вийшла заміж, випередивши, навіть, Ветку.

Коли пізніше большевики багато горланили про змичку міста з селом, то мені часто пригадувалося братерство слюсарської родини Гордієнків з хліборобською родиною Грищенків. Чисте братерство, без усіх тих підступних єзуїтських цілей, якими була наповнена совєтська «змичка»!

На північно-західньому розі нашої вулиці жила Чабанка, старша вже вдова, хліб свій здобувала перекупкою на базарі. Напроти неї на південно-західньому розі нашої вулиці жила родина Янценів, як їх називали на Калантирці, а писалися вони Янсени. Там був старий дід, який уже нічого не робив, а так собі доживав віку.

Він мало коли й показувався на вулиці, бо вони мали й велике подвір'я й садок та й хата у них була велика. Але одного разу я був свідком такої події, як сварка старого Янца та Чабанки. Причини сварки я не знав, а може вже й не пам'ятаю.

Я надійшов, коли вони вже сварилися. Довкола зібралися декілька жінок, ніодного мужчини, бож пора була робоча, зате багато дівчор. Чабанка випускала з себе наболілі якісь там кривди із скорістю, ну, може лету ластівки, бо кулет тоді ще не був відомий і не був спопуляризований, щоби з ним порівнювати скорість виміни думок старої Чабанки.

Зате старий Янцен поводився спокійніше й говорив повільніше, бо йому, як німцеві, тяжче було мати на поготові відповідні слова. Він та стара Янциниха так ніколи й не навчилися говорити «по нашому». А Чабанка тим часом використала вже всі відомі епітети та періоди потрібні в красномовстві й почала крутити на пальцях віртуозної форми кренделі, спочатку на пальцях однієї руки а потім уже й на пальцях обох рук.

Та коли супротивник ще й не думав забиратися з «поля бою», тоді Чабанка обернулася до нього задом, підняла всі свої спідниці, а тоді їх чомусь носили побогато, показала свою «основу», від якої перекупку часом називають ще й «сидухою», й проголосила: «Моя с... біліша за твою морду!»

Вся публіка присутня на такому, мало що не театральному пописі, однозгідно признала, що баба Чабанка мала повнісіньку рацію! І перед таким аргументом не витримав досить таки упертий противник Янцен і з «поля бою» відійшов!

Це був «останній аргумент» баби Чабанки і з такою його назвою я й поніс його у життя. Бо чи могло рівнятися обличчя Янца старе, поморщене, і якось особливо попечене, мов би у спеченого яблука, з білизною великої, мов би мапи півкуль землі, «мадам сіжу?!»

Часто в житті при різних нагодах пригадав я цей Чабанчин «останній аргумент». Був він, як кажуть наші брати галичани, ординарний, але була в ньому якась логіка, якась оригінальність, якась бистрота думки, якою так славиться наша слов'янська раса.

Мені особисто німці майже нічого поганого не зробили. Зустрічав я серед них порядних добрих людей, які й до мене ставилися по-людському, і про німців та Німеччину я вивіз собі у світи непогану думку.

Але, коли доводилось бувати свідком, коли якийсь німак трохи зависоко задирав свого носа вгору, мені завжди пригадувався «останній аргумент» баби Чабанки. При такій «інтернаціональній конфронтації» (засадничо не люблю вживати чужі слова, але в даному випадкові хочу якраз ужити їх!), як українська перекупка, себто, просто, баба, і німецький ремісник із знанням і життєвим досвідом, перемогла проста баба, своєю бистротою думання, вживши для порівняння навіть різні частини людської анатомії, які взагалі не надаються для порівняння.

Чи не скрита в тому вищість слов'янської і, спеціально української, раси, перед якою стелиться величезне майбутнє?!

На протилежному, північно-східньому розі, нашої вулиці в подвір'ю нашого діда Гордієнка стояла хата, яку займав жид Бродський. В задній половині хати мешкав він із старенькою вже бабою Бродською та внучкою Сонькою, батьки якої були хліборобами в нашому повіті, кілометрів із сорок на схід від міста. Сонька була доростаюча панна й скоро вийшла заміж. Була вона дуже гарна, чорнява, тільки довгий «жидівський» ніс псував їй усю її красу.

Жид Бродський був дуже старенький, бо ще воював у війну 1877-78 років і мав якісь дві медалі, якісь мов би відмінні текстом, бо на християнських медалях був напис «Не нам, не нам, а Імені Твоєму» з образом хреста, а жидам воякам зробили, мов би інакші медалі. Не знаю, бо зблизька не бачив тих медалів, але так люди казали.

На розі перед «бакалейною лавочкою» Бродського стояв мійський ліхтар з газовою ляμποю, який більше був темним, ніж світлив. Бо належало до особливого героїства калантирських «героїв» розбити той ліхтар. Я особисто до тих «героїв» не належав, але в інших ділянках не бракувало й моєї участі.

Бродський щоранку позмітає бувало з прилавка крихти хліба, добавить до того пшона й висипає те все перед крамничкою горобцям. Це для нас, хлопців, був незрушимий доказ, що горобці то «жида», то «жидівські» пташки, тому видирати гороб'ячі гніз-

да було не гріх!

Бродський мав одне слабеньке місце: за свого «козакування» на Балкані він навчився пити і тепер без того не міг обійтися. Тим більше, що «казьонка» була на слідуючому кварталі за три хати від рогу. І Бродський ту «казьонку» відвідував і брав якогось там «шкалика».

Це ж таке велике диво, що жид п'яниця, всі це знали, знали про це й ми, хлопці, тому частенько привітали його «з добрим ранком»: «Бродський, «казьонка» відкрита!» Він в таких випадках пробував гнатися за нами, але ніколи нікого не догнав!

Одного разу після такого ранішнього привітання приходжу додому, а моя рідна мати тиць мені в руку копійку й: «Побіжи й принеси фунт соли!» Це для мене було, як би рідна мати свою рідну дитину власноручно кинула в яму, в якій множество львів!

Давай я боронитися від вірної загибелі: «Я не хочу, нехай Ніна піде!» Але Ніна належала до кращої половини нашого суспільства й до Бродського її не посилали. Іншої крамниці, крім Бродського на цілі гони на Калантирці нема. Нема рятунку, треба прощатися із світом!

Поборов те віддалення до Бродського мало не за пів години, але нічого придумати не вдалося й нікого з хлопців не було, щоби його послати, та зрештою й іншим хлопцям грозило те саме: бути з'їденим у ямі львів!

З маленькою своєю душенькою, яка й так розлізлася по тілі, при чому найбільше її затрималося чомусь аж у п'ятах, я відкрив двері в крамницю. Дзвінок, який завжди дзвонив там, що міг покійників будити, цим разом задзвонив так, як той найбільший дзвін у церкві на Великдень!

Остання крихітка надії, що може вийде Бродська, а не Бродський, пропала, коли відчинилися двері з квартири і в крамницю вступив сам Бродський. Подивився на мене так, мов би вперше в житті мене бачить і спитав, що мені потрібно. Може від того, що в маленькій крамниці було повно хвиль від дзвона, які ще не встигли розійтися й вийти надвір, але чомусь і мій голос тремтів, коли я висловлював причину мого приходу до крамниці.

Взяв Бродський торбинку з грубого упаковочного паперу, який був майже, як картон, наважив туди фунт соли, з якої мало що не капала вода. Поклав я йому копійку на прилавок і з певною дозою підозріння, що може Бродський мене й справді не пізнав, я навіть затримався якісь там секунди й навіть пробував глянути йому в очі!

От так повідомиш Бродського про те, що «казьонка» відкри-

та» якийсь десяток разів, а потім сходиш до нього як не по сіль, так по олію, або гас до лампи, та й навчишся триматися струнко, спокійно, дивитися просто в очі й не викривати таємниці твоєї душі, яка зараз щось переживає, що належить до твоїх особистих приватних таємниць, а цілому світові до того зась!

А в житті потім, як на довгій ниві, всякого буває! А ти сціп зуби, накрий своє обличчя маскою дипломата і будь певний, що тоді в твою душу ніхто не загляне!

І навчився я цього мистецтва від Бродського, коли моя душа пересувалася аж туди поближче до п'ят, а він на мене дивився понад дротяні оправки своїх дешевеньких окулярів і цілком «не пізнавав» мене!

Поруч з Грищенками проти подвір'я діда Гордієнка було подвір'я Шевченків, яких називали Лада. Старих я не пам'ятаю, бо десь повимирали, мало що не разом. За моєї пам'яті були старший син, майже дорослий, він вічно перебував по в'язницях, бо був дрібненьким «ворішкою» й діставав кари не більше місяця.

Дома сиділи підлітки брат і сестра. Мали вони чотири хати з дешевими квартирами, з того вони й жили. В одній квартирі жив мій приятель Михайло Мищенко, трохи старший за мене. Він мав збірку різних дрібниць, від нього я навчився збирати й наклеювати в зошит образки російських солдатів.

В Петербурзі якась фабрика випускала чоколядки по три копійки штука з образками серіями. Одна така серія була «Русское войско». Там були представлені вояки різних гвардійських полків у парадних уніформах. Ціна три копійки це була не мала ціна, тому моя збірка гвардейців поволі зростала. Та підвернувся великий піст і я замість традиційних бубликів після говіння придбав (правда за попередньою згодою матері) аж шість чоколядок! Моя збірка так раптом підскочила на шість гвардейців більше. Всі члени родини Гордієнків з'їли по чоколядці. А всі ми тоді були такі «мудрі», що й не знали, що в чоколядці є й молоко! Так я мимоволі увів цілу нашу родину у гріх, бо пости ми додержували суворо! Але за шість гвардейців якого лиш гріха хлопець не зробить?!

2. червня 1970

В О Є Н Н А І С Т О Р І Я

Китайська Війна. Звичайно ми їли житній хліб із пекарні Бухмана, який купували п'ять разів на тиждень, кожного разу десятифунтову буханку. Іноді не кожного разу, купували по п'ять

фунтів білого хліба, бо біле печиво домашнього печення не виводилося з хати ніколи. У Пилипівку та в Великий піст купували по кулю білої муки, сорт 00, а крім того часто купували сорт 0000 десятифунтовими кульочками.

Не тільки ми, але й переважна більшість калантирян були людьми хлібоїдними. Іноді мати приносила з базару однофунтову житню хлібину, чорнішу, ніж земля. І хоч хліб від Бухмана був смачний і ми його любили, та проте цю чорнющу хлібину ми просто розривали на шматки й поїдали її з більшим смаком, як дехто їсть торта.

У матері була якась її тітка Василина, яку й ми називали тіткою. Так це вона пекла такий чорнющий і такий смачний хліб. Жила тітка Василина на Московській вулиці далеко на заході міста, тому ми, діти, часто там і не могли бути. Але час від часу ми ішли до неї, особливо, коли наші морелі зародили щедро й ми її несли дар з наших дерев.

Подвір'я у тітки Василини від вулиці було огорожене високим парканом з лежачих дощок. Хвіртка мала могутчу клямку й такий же могутчий засув. Коли гримнеш тим усім, то з-заду двору озивався завжди якийсь Кудлай, чорний та волохатий, як мабуть тільки чорти в пеклі.

Виходила відкривати нам хвіртку або сама тітка Василина, або її, не то служниця, не то спільниця, по печенню хліба, Пріська. Обі вони були поважно таки старенькі, тоненькі, як опеньочки, але милі та добрі, що та доброта просто пашіла з них.

Ми полагоджували справу, з якою прибули, і відразу ж вилазили з ногами на могутчий дерев'яний диван, ставали на ньому на коліна і тоді починалася наша перша екскурсія в міжнародню політику! Бо над диваном висіла картина, кольорова літографія, на якій була представлена порядна півсотня вояків тієї коаліції, яка розгромила повстання китайців проти білих імперіялістів у роках 1899-1901.

На тих вояках були досить таки фантастичні уніформи, майже кожна з них мала або шоломи на голові, або шапки з різним пір'ям. І ми змалечку привчалися розрізняти котрий із них англієць, котрий німець і т. д., усі вісім з усіх держав, які приймали участь у здушенню боксерського повстання.

Так Китай та китайці стали нашими першими «знайомими» з світової політики! Знайомство з ними не переривалося ніколи, бо китайці носили у нас по вулицях матері, переважно шовкові, тоді, як казанські татари носили, переважно бавовняні матері. Крім того китайці час від часу появлялися на вулицях, як мандрівні

акробати. Розстеляли якогось коца на вулиці й робили всякі акробатичні «коники», які ми, діти, потім намагалися повторити. Або змагалися з якимись страшними широкими та кривими мечами.

А там ми понаучувалися читати і прізвище Сун-Ят-Сена було нам так знайоме й близьке, як будь якого Пуанкаре, чи Лойд Джорджа! Чомусь нам не було жаль того Богдихана, якого скинув з престолу Сун-Ят-Сен.

В пізніших десятиліттях Китай та китайці ставали нам все ближчими та ближчими, аж поки 1919 року довелося й собі схрестити з ними свої мечі.

«Мое» двадцяте століття почалося «Китайською» війною, яка скінчилася невдачею. Великий нарід і далі мусів ходити світами та здобувати собі хліб насущний, аж поки не прозрів, не вбився в колодочки і не став на ноги.

Коли пишу ці рядки, то Китай і китайці, мов би вже мають все те, що належиться кожному народові — свою свободу. Але китайський нарід це великий нарід і тому підлягає всім тим «немощам», якими в людській історії хворіли всі великі народи.

По всіх ознаках на небі і на землі «моє» двадцяте століття не тільки почалося «китайською» війною, але буде й кінчатися також якоюсь «китайською» війною, якої ніхто не годен передбачити, щоби описати її, та й ці рядки присвячені «споминам», а не «прогнозам».

Не тільки у тітки Василини, але і по всіх хатах нашого міста, крім великої кількості ікон по побожних кутках хат, висіли також і різні світські образи-картини. Але в нашій хаті, яка була 50 на 50 чоловіча й жіноча, аж таких войовничих картин не було, бо у нас висіли два зимові краєвиди, «Місячна ніч в Швейцарії», «Почаївська Лавра», як її татари з турками облягають «во время збаражской войны», чудесне врятування царя Олександра Третього під час аварії на станції Борки.

А у тітки Василини та її спільниці Пріські, себто стопроцентової жіночої хати, висіла аж така велика кількість вояків! Може, як раз тому, що хата була цілком жіноча! Хто його знає?!

Бурська Війна. «Мое» століття почалося з поневолення китайців, а продовжувалося воно в тому ж дусі поневолення на іншому континенті. Далеко в Африці року 1902 після затяжної й тяжкої боротьби, Англія поневолила дві Південно-Африканські республіки Оранжеву та Трансваль й зробила їх своїми колоніями.

Давнє недолюб'ювання між Росією та Англією, яка ще

недавно року 1878 зіпсула Росії переможну війну з Туреччиною Берлінським миром, було причиною, що російська влада зверталася до Німеччини та Франції, щоби спільними силами виступити проти загарбницької політики Англії в Південній Африці.

Та, як Німеччина, так і Франція були іншої думки, тому Росії тільки й лишилося плятонічне співчуття бурам. Та декільки, зовсім незначна кількість російських добровольців прийняла участь у бурській війні по стороні бурів.

Зате справа пропаганди симпатій бурам у Росії мала величезний успіх! Маю на увазі популярну пісню з тих часів «Трансваль, Трансваль, страна моя, ти вся горіш в огне!» Співали її мої попередники, співало її й моє покоління, мої ровесники!

Моє покоління було настільки «деукраїнізовано», що нам уже воякам-борцям за Україну, бракувало якоїсь української пісні подібного змісту, тому ми ще 1919 року з великим завзяттям виспівували: «Трансваль, Трансваль, страна моя, ти вся горіш в огне!»

Далі теж з притиском виспівували слова: «горюю я о родіне і жаль мне край родной!» В тому «край родной» ввижалися нам наша поневолена Україна, яка тоді дійсно була в «огне».

Цю пісню «Трансваль, Трансваль, страна моя» це прекрасний зразок великого успіху пропаганди проти Англії. Цю саму подію поневолення Трансвалю використала року 1940 німецька протианглійська пропаганда накрутивши про ті події фільм під назвою «Ом Крюгер», який був у ті часи президентом Трансвалю

Фільм накручували в Берліні-Гайнерсдорфі поруч з моєю фабрикою Брубахера, у якій я тоді працював, так що я був свого роду свідком творення успішної пропаганди. Крім того старі симпатії до Трансвалю прокинулися в мені, тому й відвідав показ того фільму.

Нічого там німці не видумали, показали саму голу чистесеньку правду, як її англійці творили в Трансвалю. Це головна передумова успіху будь якої пропаганди!

Так само й про китайську війну бачив американський фільм під назвою «Пекін». Часописні вістки при нагоді відповідних подій, часом книжні появи на згадані теми закріплюють у пам'яті дані події й повчають бути «козаком душею», бо негативні дії одиниць, народів, держав, ніколи не проходять марно, завжди хтось їх використає в несприятливу для тебе хвилину!

Тому, хоч і станеш ти «богатирем з виду», ніколи не переставай бути, «козаком душею!»

7. червня 1970

Японська Війна. Якийсь час в задній половині нашого дому мешкали квартиранти, він і вона, які мали прізвище Рибалка. Він працював десь в заводі, був досить повненький, а вона в порівнянні з нашими калантирськими дамами, була гарна, акуратна, завжди добре вбрана й елегантно зачесана. Личко своє берегла від соняшного загару, тим вона й відрізнялася від усіх інших калантирських жінок, які хоч і були гарні також, в будні дні ніколи не дбали про свою красу, а сонця ніколи не боялись, тому й були опалені.

Сам Рибалка був учасником японської війни, служив у кінноті й під Мукденом у кінному бою якийсь його, також кінний, противник японець так махнув на нього шаблею, що відрубав йому шпичку чобота й частину великого пальця на нозі. Коли Рибалка вертався з праці додому й літом умивався на дворі та мив ноги, то ми, діти, залюбки дивилися на його скошений великий палець на лівій нозі.

Рибалки були настільки поступові, що вже мали грамофон і час від часу заводили його на підвіконнику відкритого вікна, так що не тільки ми, мешканці цього двору, але й сусіди могли слухати. Серед плит була і плита вальс «На сопках манджурських», яку він радо часто пускав у рух. Це один із кращих вальсів у світі і хоч повстав він наслідком великих неудач Росії у війні проти Японії, але прекрасною мелодією і словами він є свого роду вінком на далекі могили вояків, які загинули не за цапову душу.

Є там такі простенькі слова, як «На сопках манджурських спіт рускій солдат і воплей Росії не слішіт!» А слова «Порой із за туч випливає луна, могили бойцов освещает» так мені врзалися в пам'ять, що ніколи їх не забуду, бо як раз тоді над нашою Калантиркою було захмарене небо і дійсно «порой із-за туч випливала луна». Це був незабутній образ підкріплений відповідно гарною мелодією, тому він і незабутній.

В японській війні приймали участь порівнюючи численні калантиряни, але, як від живого свідка, найбільше знаю про японську війну від одного моряка, який як один із небагатьох щасливців пережив катастрофу панцерника «Петропавловська», на якому тоді загинув командуючий Тихоокеанською ескадрою популярний адмірал Макаров.

Цього щасливого моряка ми називали дядьком Овксентієм. Нас, хлопців він дуже любив, бо був самотнім. Мешкав він на квартирі у діда Гордієнка. Вечорами часто збирав коло себе купу хлопців та оповідав нам багато, багато цікавих речей не тільки з

війни проти японців, але, що було ще більш цікавим, найбільше з подорожі довкола світу по морях та океанах. Його оповідання ми слухали з роззявленими ротами. Часом він заводив нас до єдиної тоді на Калантирці пивної та гостив нас пивом, до якого на закуску бували помідори. Пиво нам не смакувало, бо було гірке й ми обминали його пити, зате помідори ми їли сугубо щедро посипаючи їх сіллю.

Це був живий свідок японської війни, але крім нього я багато про ту війну довідався з журналів «Ніва» та «Всемирное Обозрение», які на той час батько передплачував. Там я бачив усі сцени війни, усіх її героїв і перемальовував у свій зошит як укріплення Порт Артуру (який до речі на Калантирці називали не Порт Артур, Портар-Тур), так різних героїв.

При тих героях японської війни вперше довелося відчутися свій, місцевий, український (розуміється не вживаючи цього терміну, який тоді ще дуже й дуже не був відомий) патріотизм, коли виявилось, що «Наші» (себто українські) генерали, як Кондратенко, Міщенко, Ліневич, то були герої, а їхні (чий? — ніколи не було сказано!) Куропаткіни, Стеселі, Рененкампи, то г...! Такий був клімат на Калантирці!

Дві великі фльоти російські з десятками бойових кораблів загинули в японській війні, але великої популярності набули «Варяг» і «Кореец», які після завзятого бою не піддалися, а самі затопили себе. Про це існує популярна пісня «Варяг», яку будуть співати мабуть вічно, яка є свого роду вінком на героїв, які спочивають на дні моря.

І як же ж убого представляються на тлі героїзму «Варяга» та «Корейца» пригода з американським кораблем «Пуебло», на якому 82 вояки не потрапили загинути героїською смертю, підірвавши, як що не себе, то хоч свій корабель «Пуебло». Інше ставлення до людського життя було там, а інше тут! Людське життя тут, як і всякий інший товар, має свою ціну, а такою міркою до нього тут підходять! А там тоді були приписи, відповідні інструкції, які треба було виконувати не оглядаючись ні на які інші умови!

Для американців брати Берлін це на сто тисяч більше треба покласти вояків, а для большевиків це вічна слава, на якій будуть виховуватися численні покоління. А за це нема за високої ціни — всяка ціна є сприйнятлива!

Ще одна наука із японської війни: ідучи на війну було проголошено, що японці то макакі (рід досить таки невеликої малпи!) і «ми їх шапками забросаєм!» А виявилось на кінець, що

макакі набили великого таки північного ведмедя!

Чи не краще таки триматися мудрости великого Вінстона Черчіля, який маршала Ромеля в Північній Африці проголосив, що то здібний, талановитий, одним словом великий противник! А коли ми його перемогли, то тим самим ми стаємо ще «більшими», як був великий противник! Це прекрасний зразок британської мудрости!

Згадуючи японську війну треба вже згадати й першу революцію в Росії 1905 року. Коли був загальний страйк, то по всіх заводах Запоріжжя безконечно довго гули гудки. Це я чув сам і запам'ятав, як трирічна з половиною років дитина. Довкола заводів було багато й гудки їхні були дуже голосні, так що це відбилося в пам'яті.

Про жидівський погром у Запоріжжю лишилося в пам'яті, як на нашій вулиці стояли люди, переважно жінки та діти, а з міста ішов один чолов'яга з тої голоти, що мешкали на Калантирці по різних дешевих кутках. Він ніс якусь кількість матерії, різних зразків та велику бляшану баньку цукерків «Монпасье».

Цукерками він гостив нас, дітей, а матерію продавав дорослим. При чому він давав не по одному цукеркові, а по цілій нашій дитячій жмені! Це така межова ознака, що її ніяк не можна забути!

По калантирській моралі іти грабувати жидів, хоч вони й «прокляті» не годиться, але купити матерію придбану на погромі жидівської крамниці, не гріх! Тоді моя мати купила скількість там аршин ситцевої темносиньої матерії з дрібним біленьким узором на покриття мого старого вже, подертого, ватяного покривала.

Ціна за ту матерію в крамниці була по 17 копійок за аршин, а матері вдалося сторгувати її по 11 копійок за аршин. Інші жінки також купували матерію у того «погромщика»!

По нашій калантирській традиції моє ватяне покривало перейшло до мене вже в третє покоління від сестри до брата, а від брата до мене. От і три покоління! Від віку матерія на ньому нищилася й час від часу, в міру потреби поверх неї нашивали дальшу іншу матерію, яка могла й справді таки була і бувала різна барвою.

Як археологічні верстви налягали одна на одну, так і моя «погромницька» матерія лягла поверху мого ватяного покривала, а коли покривало далі переходило до молодшої моєї сестри, то воно вже було вкрите червоною матерією, нормально купленою в крамниці Гімельфарба, у якого мати завжди купували

«рештки» матерії.

Хтось із вояків, учасників японської війни, привіз до Калантирки насіння сої під назвою «кофій», яку й ми дома садили, але, щоби уживали її, як каву, то цього не пам'ятаю.

При різних ювілейних нагодах читання різної періодичної літератури та окремих книг як спеціально про Цусинський бій, відновлювало та закріплювало в пам'яті враження про японську війну набуті в молодих літах.

8. червня 1970.

Італійська війна. Наша хата тут в Америці третя від рогу. На розі крамниця з поживчими товарами. Від ранку й до 6. години вечора, коли крамницю закривають, валом валять не тільки дорослі, що було б зрозуміле, але й діти. Діти купують собі якісь зафарбовані водички й такі ж зафарбовані печива й тут же, край хідника, на сусідських сходах і де лиш дасться, споживають. Це у них і снідання, й обід і підвечірок. А вже після шостої години дома вони вечеряють.

Себто діти стало оперують готівкою! Пригадую, а це ж спогади, що в моєму дитинстві в тих умовах передмістя, де я виростав, з готівкою у нас бувало сутужно. Головним джерелом готівки у мене, наприклад, були копійки, які я «запасивав» на Новий Рік, п'ятачки та гривеннички, які діставав від гостей, особливо, коли оповідав їм казку про те, як лисичка піддурила селянина, коли була притворилася мертвою, а селянин взяв її та й кинув на сани, на яких була риба. Лисичка ту рибу повикидала з саней, сама втікла, зібрала ту рибу, «пожарила» й поїла, а селянин приїхав додому, а на снях ані лисички, ані риби. За той мій коментар «пожарила» я й діставав від гостей «гонорари».

Протягом року збираєш старе залізо, найчастіше пів підкови, якусь десь гайку, болтик, або щось подібного. А весною їздить жид і виспіває: «Старое железо покупаем!» Ото тоді й збуваєш своє «старое железо» і заробиш пару копійок.

Якась сусідка пошле в крамницю до Бродського по сіль й за те дасть копійку, а сама сіль коштувала також копійку! Заробити не було де. Раз тільки й пам'ятаю, як якийсь плотник робив у нас паркан із лежачих обаполів і йому треба було помічника тримати другий кінець обапола. Попрацював я коло нього цілісінський день і заробив, таки справді, заробив, аж п'ятнадцять копійок! Це був для мене не абиякий капітал! Я його довірив мамі, щоби вона сховала його Бог зна в які «сейфи»!

В нашу хату стало приходила «Ніва» та ще який небудь

журнал, не завжди той самий, або «Вокруг Света», або «Природа і люди», а «Огоньок» і «Всесірною Панораму» ми стало купували у баби газетниці з одною рукою на розі Соборної та Базарної вулиць. Колись баба була пралькою, а раз від якоїсь недбалої пані прала білизну, в якій була голка, бо тоді ще не були аж так поширені англійські булавки, дістала голку в тіло, настало закаження крові й бідній бабці відрізали руку. З того часу я пам'ятаю, що не вільно лишати голки в одежі, чи в білизні.

Одного разу я надумав «усамостійнитися» й мати свій власний журнал. Припав мені до смаку «Журнал-Копейка» (Не змішувати з «Газетою-Копейкою!»). Він мав формат звичайного журналу. На вісьмох сторінках подавав одне оповідання, без «продолженіє следует», чого я ще й тепер не люблю, дрібніші замітки про події в світі, ну, і розуміється, також ілюстрації з подій внутрі країни і заграничних.

Журнал тому й називався, «Журнал-Копейка», що його продавали по копійці. Гроші, мов би й невеликі, але щотижня здобути копійку було дуже навіть не легко. На ті випадкові прибутки згадані попереду я не міг розраховувати, бо я хотів мати повний комплект журналу й потім його переплести й заглядати в нього ще й по роках.

«Циганити» на таку дурницю гроші у мами, такого у нас не водилося й кожна спроба в цьому напрямі була би марна, бо це ж була не копійка, 52 рази по копійці, а це вже були гроші!

Як великі геніяльні реформатори часом одержують імпульс до великих діл з чогось зовсім дрібненького, непомітного, так і мені стрельнула «геніяльна» думка! Так у нашій родині склалося, що по хліб до пекарні Бухмана на розі вулиць Гоголівської та Тюремної ходив я, бо брат Павло довший час перебував у лічниці, сестри виховувались на «великих пань», тому вони від такої повинності виключалися зовсім.

По хліб треба було ходити 5-6 разів на тиждень. Завжди брав житній хліб десятифунтову хлібину за 30 копійок, а з свіжого урожаю він бував деякий час по 28 копійок. Як правило пекар клав хлібину на вагу і коли дещо бракувало хліба, то він прирізував і додавав «довесок», як фактично той доважок тоді називався. Цей доважок я з'їдав відразу ж по дорозі, це був мов би мій гонорар за доставлення хліба, «за дорогу». А хліб ми тоді їли і в хвіст, і в гриву, як що про хліб можна так висловитися! Завжди він нам смакував і в нашій хаті він не рахувався і не замикався, як це бувало по деяких хатах на Калантирці.

Можна було замість доважка попросити копійку грошима, бо

на таку суму приблизно бракувало хліба, й пекар давав копійку. І от на тій копійці я й побудував свій «геніяльний» плян мати щотижня копійку на «Журнал-Копейку». На 5-6 разів на тиждень хоч раз трапиться, що хліб не мав повної ваги і я мав копійку забезпечену.

Але одного тижня, пригадую, всі рази хліб мав повну вагу. Журнал приходив по середах і коли його до неділі не купити, то в неділю люди ідучи з церкви розкуплять і решту. Так мені й випала тоді «чорна» неділя, коли я за цілісний тиждень не роздобув копійки. Не забезпечивши собі комплекту журналу, я з часом охолов до нього.

Це було року 1911 і з усіх світових подій тоді мені залишилось у пам'яті, як Італія напала на Тріполітанію в Туреччині тоді. От так ні к селу, ні к городу, взяла та й напала. І я сушив собі голову як саме розпочинається війна.

І Тріполітанія, і Італія були далекі від нас і ми не переймалися інтересами ані одної, ані другої сторони, тільки оте, що Італія «напала» якось залишилося в пам'яті, бо пригадувало мені, як ми менші хлопці підемо десь за жидівське кладовище гуляти, а там на нас нападуть більші хлопці й почистять наші кишені та заберуть усі ті гудзики та пера, які ми чесно повигравали один в одного.

Так і відчувалося, що бідні араби в Тріполітанії потерпіли, як ми хлопці за жидівським кладовищем. Пізніше в житті часто згадував пригоду за жидівським кладовищем, коли Італія знову «напала» на Абісінію, потім Італія знову «напала» на Альбанію. Так вона й лишилася в моїй пам'яті, як напасник.

В «Журнал-Копейці» переглядав я ілюстрації з війни в Тріполітанії, піски, пальми, тропічні шоломи у війська, які тоді у нас називали шапка «здраствуй-прошай». Не вистарчало лише дивитися, тому я ще й перемальовував образи із журналу собі в зошит. Крім того сам «творив» воєнні сцени вимальовуючи противників одних проти одних, і хоч як я не намагався показати турків та арабів більше, на моє не виходило, бо остаточно перемогла «напасниця» Італія й Туреччина мусіла підписати мир.

З італійської війни мені залишилось у пам'яті, що Італія «напасниця» і що це була моя остання хлоп'яча війна, коли я з великим завзяттям ще перемальовував воєнні дії на терені війни. Пізніше я вже того не робив.

Так само не вільно мені забути мій «геніяльний» плян, де взяти гроші на війну?! Щось подібного я зустрічав пізніше в житті, коли побачив, як верховинські молодіці «роблять» гроші без відома

своїх чоловіків на свої особисті потреби. Чоловіки лише бачать якусь обновку на жінці й не питають звідки вона взялася.

Так само й у мене ніколи не питали, де я взяв «Журнал-Копейку», хоч тут буде деяка різниця між мною та молодицями на Верховині, які часто мали досить сумнівні джерела прибутків, чого в мене ніколи не бувало!

21. липня 1970.

Балканська війна. Коли року 1940 в Берліні довелося побачити німецький фільм, назви якого тепер не пригадую, з життя ірландців та їхньої боротьби за визволення з-під англійського панування, то зразу ж набув переконання, що найкращу пропаганду роблять самі проти себе. І на советській пропаганді переконуюся, що найгіршу пропаганду можна робити, коли її робити проти когось.

Кращої пропаганди проти себе ніхто не міг робити, як самі ж турки. Помимо того, що протитурецьке наставлення у нас, в Степовій Україні ніколи не переводилося, бо столітні коріння воно запустило в українську землю та в душу українського народу, турки ще й тепер у двадцятому столітті підсилювали наставлення проти себе.

Маю на увазі численних наших балканських братів, як слов'ян, так і греків (братів по вірі, що тоді мало більше значення, ніж брати по крові!), які досить таки частенько мандрували по Україні й простягали руку по кусень хліба. Часто простягали мовчки, бо не могли висловити ані слова, зате в другій руці показували папірець-посвідчення від свого церковного настоятеля, писаний ломаною російською мовою й часом слов'янськими буквами, яким посвідчували, що такий то брат наш-жертва турецького терору, якому турки вирізали язик.

Це жадні байки й сам я бачив на власні очі не один такий випадок. Добродушний український нарід дуже переймався такими братами й чим міг помагав їм, а проти турків заховував у своїх душах ненависть, яку вже мабуть ніхто й ніколи не виведе з душі українського народу.

Тому, коли балканські народи нарешті повстали року 1912 з метою остаточно вигнати турків з Європи, то всі симпатії довкола мене були на боці слов'янських держав і Греції. Це видно було й по тому, що коли болгари — городники передчасно мусіли покидати свої городи, бо війна почалася 9. жовтня 1912 року, й не встигли випродати всю свою городню продукцію, то наші люди спішили викупити її, щоби городники не мали страти за свою цілолітню працю. На прощання широко бажали болгарам

скоро розгромити турків і на другу весну прибути до нас уже переможцями.

Хвиля обурення на турків та ще більших симпатій для балканських союзників прокотилася по цілій Росії та й у нашому місті сталі симпатії були на боці братерських народів.

Якісь завязці зникали з міста в добровольці до болгарської армії. Зникали тому, що Росія явно не виступала, як союзник балканських держав. Роблено було збірки на поміч Червоному Хрестові. Для цього продавали маленькі прапорці кожної із воюючих держав. Тоді вперше довелося пізнати які ті прапорці, особливо грецький, в якому біла та блакитна барви були розміщені зовсім не так, як в усіх інших прапорах.

Десь восени в нашому місті виступав якийсь не то чех, не то хорват по прізвищу Радецький. Прізвище легко було запам'ятати, бо був відомий марш Радецького.

І тепер, як пригадую, так подивляю й стало буду подивляти, той спосіб, як це ми тоді ухитрялися в повітовому місті, яке хоч і було лише повітове, але було розкинене на широких просторах, щось довідатися й так скоро дати знати, що дослівно за годину по всіх кутках міста вже всі знали, що десь щось має відбутися і на початок тієї імпрези там уже перебували численні маси народу.

Це без телефонів, без телевізорів і без способів скорой комунікації. Мабуть ще з тих часів, коли бувало татари рушили з Криму, а по всій Україні готовилися до відсічі, до оборони, або до охорони.

Де Народний Дім на Пушкінській площі, а де Калантирівка, а ми, хлопці, вже знали про маніфестацію, на якій мав промовляти Радецький, і вже були там перед початком.

Перед Народним Домом зійшлося нас добрих пару соток, може й коло тисячі. На переді були старші люди бородаті, яких часто видно було в церкві, вони тримали декілька ікон, портрет царя й декілька прапорів російських. Головну масу присутніх склали дорослі люди, але було багато й молоді включно з такими «політиками», яким я тоді був! (Мені тоді вже минуло десять літ!). Цим не треба перейматися, бо від того часу мало не шістьдесят літ я спостерігаю, що по всіх маніфестаціях, чи демонстраціях, у світі приймають численну участь і мої тодішні ровесники, себто «десятилітники».

Промовляв Радецький російською мовою, але з таким «прононсиейшен», що ще й тепер дивуюся, як так покликатися на братерство з Росією й не опанувати російську (братерську!) мову!

Провідною думкою його доповіді було, що Росія, як старший

брат, мусить допомогти своїм молодшим братам у боротьбі проти відвічного ворога Віри Православної.

Після доповіді вся маса присутніх людей пішли походом з Пушкінської площі на Соборну вулицю. Попереду несли ікони, портрет царя й прапори. Час від часу хтось з власної ініціативи вигукував яке небудь гасло вроді: «Хай живе Сербія!» «Хай живе братська Болгарія!» «Хай живе Греція!» А мій товариш з Калантирівки Іван Сорін вигукнув: «Хай живе маленька Чорногорія!»

Після кожного гасла люди кричали «Ура!», а після отого «Хай живе маленька Чорногорія!» «Ура!» було і голосніше й довше! Це мабуть тому, що воно було проголошене від молодих, від «маленьких» та ще й за державу «маленьку!» Він Ванька Сорін ошасливлений таким «політичним» успіхом досить побідносно оглядався довкола себе, задоволений, що йому так удалося!

Він ще й далі вигукував гасла, але фантазія на чотирьох державах не має великого попису, тому найбільший успіх мало гасло: «Хрест на Святу Софію!» Це була пригадка, що нам, як православній країні, належить історична повинність повернути «Айя-Софію» в православний храм Божої Премудрости, скинути зненавиджений півмісяць і на те місце урочисто насадити Православний Хрест!

З усіх гасел, які доводилося протягом життя чути, це гасло «Хрест на Святу Софію», мабуть єдине найвдаліше, найсправедливіше. Не поставила того хреста на Святу Софію Православна Росія, не поставила його там Православна Україна, яка, як причорноморська країна, має більші повинності ніж Росія. Може статися такий парадокс, що того хреста поставить на законне місце нехристиянська держава. Бо тою політикою, яку провадить Туреччина проти православної церкви в Туреччині, вона лише дає підстави до цього, робить прекрасну пропаганду проти себе!

В попередніх війнах, тут згаданих, я був далекий спостерігач, але вже в балканській війні я прийняв «активну» участь! Хоч я не вигукнув ані одного гасла, навпаки, я дивився здивовано на тих, що їх вигукували, але я вже виявив мінімум активності: я був уже присутній на політичній маніфестації! Цим я зробив той малесенький мінімум, який мусить робити кожний громадянин!

Бо промовляти не кожний зможе, вигукувати також не кожний зможе, але бути присутнім кожний може й мусить. Часом бути лише присутнім має велике значення, чого не знають українці з своїм «клясичним» «моя хата скраю!» Тому цю науку з дитинства я пам'ятаю і де, лише я маю бути, там я бував завжди!

Не без того, що й наші побажання та підбадьорювання на маніфістаціях не лишилися без впливу на наших балканських братів, які йшли від успіху до успіху й громили Туреччину й за малим мало що не постукалися в браму Царгороду! Та й тут були різні «але»!

Ще турецький ведмідь не був цілком забитий, як при діленню його шкури не помирилися, погризлися, вчорашні «брати». Напали на Болгарію вчорашні союзники, до них прилучився вчорашній противник Туреччина, і підступний, зрадливий сусід Румунія.

Румунія твердить, що румуни це нащадки римлян, може й так, але вірно, здається буде, що тих римлян, яких засиляли в тодішню римську Сиберію! А кого ж, звичайно, засилають по Сибірах?! На це питання мабуть і не треба відповідати! В роках 1920/21 побував я в Південній Добруджі й бачив здобутки Румунії, які вона одержала від Болгарії.

А тим часом року 1915 Болгарія вирвалася з слов'янських братерських обіймів і опинилася в союзі з Німеччиною. Ми, прості люди, так і не могли зрозуміти, що оті наші брати болгарі, яких ми так добре знали на великих городах довкола нашого міста, яких ми все таки шанували, нараз зрадили нас і пішли на спілку з германцем!

Та й тут нарід находив собі пояснення та нашим братам оправдання, що люди, як люди, а то приятелі, царі їхні, торгують людською кров'ю! Це змалечку мені стало відоме, а протягом життя ще більше переконався про існування наставлення народів та часто зовсім інше наставлення державних влад, яке буває мало коли моральне, людське, гуманне! А прикладів тому тьма!

Кожна війна лишала в мені географічні знання, а найбільше я їх придбав зід балканської війни. За балканської війни й пізніше в житті довелося багато перечитати про Балканський півострів. І окремі розвідки й численні оповідання на балканські теми, яких завжди бувало багато по російських журналах, витворювали в мені любов до тієї землі, до тих людей.

Різні пригоди я просто переживав у душі й Балканський півострів я так знав, мов би там побував не один рік. Тому з усіх територій на нашій планеті, які я пізнав теоритично й практично, на першому місці я ставлю Балканський півострів, я його просто полюбив.

І мої зацікавлення тією територією ніколи в мені не зменшилися. Завжди й радо вертаюся туди, коли лиш трапляється нагода щось прочитати про Балканський півострів.

І коли би мені ще довелося в житті виконати ролью амери-

канського туриста, то я би напевно вперше поїхав на Балкан, а потім уже по різних Італіях та Франціях!
23. липня 1970.

Наполеонська Війна. Було їх більше тих Наполеонських війн, але я тут згадаю ту війну, яка в російській історії називається «Атечествення вайна», коли року 1812 Наполеон рушив свої полчища на Москву. На мій запит чому та війна називається «Атечественная» мій клясний учитель Пьотр Афанасьєвіч Аверічев відповів: «Тому, що Наполеон напав на наше Атечество на Вітчизну. Слово Вітчизна мені не по смаку, я його не вживаю, тому й цю війну тут називаю Наполеонською, а не Вітчизняною.

Наполеонська війна 1812 року лишила великий слід не лише в Росії, але й серед народів приналежних до російської імперії, себто і в Україні.

Мені лишилося в пам'яті, що про Наполеона не осталося якоїсь злоби, чи ненависти, як про нього самого, так і проти французів та французької культури. Навпаки! Як раз після тієї війни французька мова опанувала цілу Росію аж до революції 1917 року. Це була мова вищих верств суспільства, в середніх школах це була обов'язкова мова, французька література в перекладах була поширена по цілій державі. Навіть щорічні різдвяні молебні вдячності Господу Богу за ізгнаніє дванадцяти язик із Росії не пробуджували ані тіні якоїсь ненависти до французів.

В роковини тієї війни 1912 року погруддя Наполеона були поширені так масово, як мов би які святощі. В 1920-их роках десь я вичитав, що про Наполеона та його добу існує бібліографія не більш як 40,000 томів праць різними мовами. В 1950-их роках вона зросла до 50,000!!! Це мабуть була остання війна в світі, коли противника не очорнювали, не обливали поміями.

Це була мені корисна наука в моєму житті: противника не очорнювати а сприймати його як найоб'єктивніше. Друге, що мені лишилося від тієї війни, це поняття «партизан». Доти і пізніше виховуваний на читанні російської військової літератури, я звик «наставляти» чесно свою грудь противникові і хотів завжди мати перед собою такого самого лицарського противника!

Наполеонську війну спопуляризовав В. Верещагин, великий майстер баталіст, який загинув на «Петропавловську» в Японську війну. Його картини з Наполеонської війни були по журналах, продавали їх по базарах та ярмарках, а серію розміром поштових листівок і я мав, як і багато моїх ровесників.

І от оті «партизани», які ведуть нужденних замерзлих французів, загорнутих у різне лахміття, мені не заїмпонували! А ще, коли бачив як і звичайні баби з дерев'яними вилами підганяли полонених французів, то й зовсім зненавидів те слово «партизани» і хоч пізніше в роках 1919 і 1920 довелося й собі бути партизаном, та проте я боронився проти тієї назви! Хоч і безсилий був перерішити відкинути з назви відділу назву «партизанський»!

Так само дуже спопуляризувала Наполеонську війну пісня:

*Шумел, горел пожар московський,
Дим разстїлался по реке,
А на стїнах вдалї кремльовскїх
Стоял он в сером сюртюке.*

з Ситїнського «Пісенника», які він видавав мільйоновими накладками.

В столїття війни 1912 року по журналах були масові оповідання та ілюстрації, які доводилося читати й бачити. В народній школі якогось більшого торжества не було, хїба лиш якесь оповідання в хрестоматїї, або відповідна наука з курсу історїї.

Зате року 1914 в роковини взяття Парижа, вже в Вищій Початковій Школі була більша парада. У великій шкільній рекреаційній залї зібралися учні всіх клас, учителї в парадних сюртюках з орденами, хто які мав, а інспектор школи Гаврїїл Васильович Краснянський та ще один учитель старший по стажу, мали при собі й шпаги. Це востаннє, навіть того не усвідомлюючи, парадувала перед нашими учнівськими очима царська Росїя, бо після цього ми більше ніколи не бачили подїбної паради.

Інспектор сказав вступне слово, нав'язуючи на воєнні подїї, бо війна 1914 року вже почалася, один із учителїв говорив більше про перебіг Наполеонської війни 1812-1814 років. Після того шкільна духова оркестра грала бадьорї марші. На закінчення відспївали ми всі гимн «Боже царя храни» й розїйшлися з патріотичним піднесенням. Так що незабаром один, або й двоє учнів «утїкли на війну!» Траплялися у нас і такі вибрики!

Про наполеонську війну існує велика література, з якої на першому місці треба поставити, без сумніву, «Вїйна і Мир» Льва Толстого. Твір, якого я не читав! Фїльмів з цього твору бачив напевно три, а може й чотири, але твір таки не прочитав! І то ось чому.

Як не дивно, але в моїх калантирських умовах в родинї

робітника слюсаря першу грамоту, яку я одержав, це була французька грамота. Маруся, моя старша сестра, вже ходила до гімназії, Першої Міської на Гоголівській вулиці. Там французьку мову починали вже з першої кляси.

Від неї я навчився віршиків по слуху, які мабуть таки вдало деклямував перед гостями в нашій хаті й за те одержував гонорари, не лише мідяні, але й срібні! З часом я навчився вже й читати ті вірші у сестринім підручнику французької мови. Як би так пішло далі, то я був би може одним із українців, які знають французьку мову. На жаль, так не сталося!

А то тому, що сестра рішила, що вже час мені писати й диктат і одного разу продиктувала мені пару речень, які я написав бездоганно, в тому я був свято переконаний! Але сестра виявилася строгою учителькою й повернула мені мій диктат з червоними поправками, яких було трохи забагато, на мій погляд. Сестра зробила мені кривду, я розгнівався на неї і разом з нею і на французьку мову!

У нас дома в нашій невеликій таке бібліотеці не було «Війни і Миру», тому тато й приніс її з бібліотеки Казьонного Винного Складу, де він в той час працював помічником машиніста. Це були дві товсті книжки, але я з великим завзяттям заходився читати перший том.

Але як тільки дійшов я до першої, та ще великої, цитати французькою мовою, якою розмовляли великі пани тодішньої Росії, а Лев Толстой мав необережність пишучи російською мовою зробити відступ від неї та вставити французький текст, що я йому й досі не можу ані забути, ані простити!

Буває часом норовиста коняка, добіжить до якоїсь перешкоди, хоч би й не значної, але чомусь їй немилої, й стане, як укопана. І ніяка сила цього світу не зрушить її з місця. Щось подібного сталося й зі мною. Дійшов до французького тексту й став, як укопаний! Заглянув далі наперед, а там ще більше тих французьких текстів. На тому заклав я «Війну і Мир» навіки вічні.

З року 1922 перебував я в Чехословаччині й начитався всякої літератури про негативне ставлення Франції та її голови Клемансо до українських визвольних змагань і навіки вічні охолов до «Прекрасної Франції».

Рок 1928 була у мене «слечна» Гелена Біскупова, урядничка в Празі. Не була вона якась там гарна, але була недурна, начитана. Про щось поважнішого ми обоє ніколи не думали. Аж одного разу вона каже: «Давай, поїдемо до Франції!» Саме Франція потребувала робочих рук, а я ж був молодий агроном! А Франція

роздавала опущені фарми, з яких французи повтікали до міст.

Я, як тільки почув про Францію, то став цапки. Перед очима з'явилися і диктат, і розмови героїв «Війни і Миру» і Клемансо і заявив свою рішучу нехоть проти Франції. І тут ми вперше не помирилися, бо Клемансо для Чехословаччини був «добрим вуйком». З часом охололи ми одне до одного й розійшлися! Мабуть таки із-за тієї французької мови!

А мене Бог врятував, бо року 1940 напевно треба би було бути французьким вояком з усіма наслідками, які з того могли наступити!

Згадуючи Наполеонську війну, не можна поминути Бородино! Під Бородином Росія 26. серпня 1812 року зібрала все, що лиш могла зібрати й виставила проти Наполеона, щоби не пустити його в Москву. Себто головне завдання російських збройних сил було стримати Наполеона, не пустити його в Москву, не віддати йому Москви! Ціль ясна й цілком зрозуміла!

Бій тривав цілісінький день. Жертви були великі по обох сторонах, на російській стороні більші. Російські війська під Бородином Наполеона не стримали, в Москву його впустили, Москву йому віддали! Справа ясна, як сонце! Але російському патріотизмові потрібний був підйом духа, щоби продовжувати боротьбу проти Наполеона. Тому сказано було, що під Бородином ніхто не виграв, ані ми, ані Наполеон, а тільки ми із стратегічних оглядів залишили Москву. Тому, що Наполеон, хоч битву під Бородином і виграв, але в цілому війну програв, то москалям і пощастила брехня про їхню перемогу під Бородином.

Сказав колись міністр пропаганди у Гітлера, Гебельс: «Брехня повторювана тисячу разів стає правдою!» Так і з брехнею про Бородино. Вона вже стала правдою! До того ще мій улюблений поет Михайло Юр'євич Лермонтов своїм довгеньким віршом «Бородино» спопуляризовав ту брехню, підняв на душі росіян. До одного із моїх «героїчних» учинків також належить опанування «Бородина» на пам'ять, ще в малому віці, бо поет той був таки мій насправді улюблений.

Біла російська еміграція у 1920 роках пробувала навіть уживати «Бородино» замість гімна, бо не мали ніякого. Але спроба не вдалася, бо «Бородино» таки задовге, як на гімн.

А що «Бородино» ще й досі уважається за символ поразки ворога, то це можна вичитати у самоотверженого малороса, хоч і советського, Івана Неходи, який у вірші «Літо 1941 року» грозить агресорові: «В кожному серці уже зріє завтрашне Бородино». (Київ, 1966).

Року 1946 в Байройті мені випадково попав у руки якийсь том німецької Майєрової енциклопедії і в ньому я вперше в житті довідався про справжній образ битви під Бородином, де росіяни понесли більші втрати, ніж французи, росіяни залишили поле бою, росіяни не виконали свого стратегічного завдання, себто не стримали французів, не врятували Москву і т.д. Себто росіяни понесли повну поразку своїх військ під Бородином!

А скільки ще є таких брехень у світі, які були повторені тисячу разів!

Вже на еміграції начитався я про те, що Наполеон за часів свого походу на Москву, зацікавився був Україною й велів своїм помічникам скласти йому якийсь там довідник про ту країну. Це наші дуже часто люблять згадувати й робити з того не знати які висновки.

Кажуть, що трахома, то національна жидівська хвороба очей. Свою національну трахому ми українці також маємо. Це в тих випадках, коли ми не бачимо свого власного народу, ігноруємо свої власні національні сили, а вічно заглядаємо по чужих задвірках. Просто якась національна сліпота!

Тому наші політичні чинники протягом історії українського народу стало звертатися до інших, до татар, турків, поляків, москалів, молдаван, шведів, французів, німців. Цим аж рябіє наша історія!

І дуже мало коли ми звертатися до свого власного народу, черпати свої національні сили. Та ж навіть Богдан Хмельницький звернувся до сторонньої державної сили, якою тоді була Запорізька Січ, хоч і в українських руках.

За часу приходу шведів українські сили не були опановані своїм проводом, бо та жменька запорожців була з іншого політичного організму, прибула з іншої сторони. За Наполеонської війни не було ані натяку на якийсь бунт проти Росії, на яесь збройне повстання, яке мало би бути, бож традиції української держави були ще свіжі.

Навпаки, наші українські предки цілком льояльно ішли разом з усіма росіянами і дійшли аж до самого Парижу.

І так аж до наших часів, літаємо попід хмари та плакаємо наївні мрії про всіх інших, тільки не про опанування ідеологічно та організаційно українських широких мас. А без української національної енергії опанованої українським національним проводом ніколи не буде української національної держави!

15. вересня 1970.

Кавказька Війна. Мати під боком такий лакомий край, як Кавказ, і не спокуситися на нього, то це була би непростима політична помилка, та ще в часах коли про братерство народів ніхто нічого не деклямував. Тому й не диво, коли наша Київська Русь «відвідувала» Кавказ!

Коли ж російська держава вбилася в колодочки, то цілком зрозуміло, що вона посунула свої збройні сили на Кавказ. Року 1722 за царя Петра I відбувся похід на Персію, а пізніше розпочалася ціла серія походів, тим більше, що з полудня і зі сходу на той самий Кавказ нападали Туреччина та Персія.

Більше століття Росія здобувала Кавказ, аж поки остаточно року 1864 здобула й країни верховин його й остаточно прилучила цілий Кавказ до Російської Імперії.

Цілі покоління населення Росії були заангажовані в боротьбі за Кавказ, то й не диво, що ця боротьба створила цілу «кавказьку» епоху, вже хоч би в літературі! Російська література XIX століття так насичена кавказькою екзотикою, що її треба би вважати «кавказькою» літературою російською мовою!

Мій улюблений Лермонтов, це справжній «кавказець», від нього не відстає Пушкін, в прозі їх доповняє Лев Толстой. Чарская це також справжня «кавказка»! А всіх їх нараз і не пригадаєш! І все це література вищого рівня і все це належить до обов'язкового вивчення в школах. Тож не дивно, що некритична молодь імперіялістизні гасла своєї держави сприймає за «чисту монету» й захоплюється гаслами вроді «Смірісь, Кавказ, ідьот Ермолів!» (Пушкін: «Кавказький полонений»).

В Петербурзі було видавництво, назви якого не пам'ятаю, яке мало завданням видавати популярні невеликі книжечки з воєнної тематики для читання воякам російської армії. Чи ті вояки читали їх, чи ні, не знаю, але в шкільних бібліотеках книжечок того видавництва було багато і я, як учень, ще народної школи, зачитувався ними.

І, розуміється, захоплювався прочитаним! Одна із книжечок оповідала про вояка Архіпа Осіпова, який, коли кавказці ввірвалися в кріпость і як мухи обсіли порохівий погріб, кинувся в той погріб з смолоскипом і підірвавши порохівню, знищив себе, але й сотки чеченців та черкесів. Як тепер подумаю про ту подію, то приходжу до переконання, що оті «сотки» ворогів трохи перебільшено, але в кожному разі якийсь десяток їх загинув.

Та найбільш імпонуюча була ота жертвенність вояка, який за друзі свої іде на такий геройський вчинок. З тих книжешок ми, шкільна молодь того часу навчалися шанувати геройські вчинки.

Бо геройський вчинок вояка чи в справедливій війні, чи в несправедливій, але назавжди лишається геройським вчинком.

А тому увіковіченню слави Архіпа Осіпова, що під час щоденної переклички в Тенгінському пішому полку на правому фланзі завжди першим викликали: «Архіп Осіпов» І перший вояк, що стояв на правому фланзі, відповідав: «Погіб во славу русского оружія!» І кожному із нас хлопців хотілося й собі «погібнуть во славу русского оружія», щоби і нас колись при перекличках викликали й проголошували наш геройський вчинок!

Приклад з Архіпом Осіповим та книжечок про нього та про різні інші геройські вчинки, свідчать як можна масово опанувати душі молоді та спонукати їх на геройські вчинки. І треба признати, що героїв у російській армії бувало може й більше, ніж грибів після дощу.!

З героїчних вчинків пригадую й «живий міст», коли треба було через ярок перевезти гармати, то вояки підставили свої спини і по них було перевезено мідяні гармати. Бачив цю сцену й у фільмі з нагоди 50 ліття поневолення Кавказу. Хлопцеві то воно імпонувало, але коли дорослим по музеях побачив ті мідяні гармати з того часу, то здається, що взяв би її на плечі й переніс через рівчак! А дядько Арсен (один із обивателів Калантирки, який працюючи в паровому млині Нібура брав під пахви по кулю борошна, вагою п'ять пудів кожний і переносив їх без великого зусилля) напевно би переніс ті гармати!

З авторів, які писали про кавказьку війну, добре запам'ятав Василя Івановича Немировича Данченка, який прожив мало не сто літ і писав на різні воєнні теми з різних фронтів. На мене зробили велике вражіння його два твори: «Горе забитой крепості» і «Горние орли», в яких він розписує російське військо, яке залізло в глибину Кавказу, вже під самий хребет його й героїчно борониться від нападу кавказців, які боронять свою прадідівську землю.

Так й я поїхав у світі з глибоким переконанням, що російські війська, то герої й «горние орли», а чеченці та черкеси то паскуди, чо щось може ще гірше!

Живого автора «Горних орлів» я побачив у 1920-их роках у Подєбрадах. В студентській їдальні при УГА в ЧСР подавали українські страви й борщ бував мало не щодня. Бувала й гречана каша. Літом під час курортного сезону в Подєбрадах з'їздилися культурні діячі російської еміграції з Праги і навіть із Парижу. Серед них був і старенький з великою сивою бородою, але кремезний дідок, Василь Іванович Немирович Данченко. Всі

вони любили приходити на обід до нашої студентської їдальні, бо і дешевше, ніж у чеських ресторанах, та й страви свої, улюблені, гречану кашу вони, наприклад, замовляли щодня, а крім того все ж таки серед «своїх» людей, бо по переконаннях вони таки нас від себе не відділяли!

Після обіду те товариство розходилося хто куди, а Немирович Данченко найчастіше йшов через Лабу за міст і там зразу ж за мостом під чотирма могутими липами сідав і не спускав очей з старого замку чеського короля Їжіго. Щось мабуть думав про цей замок, може обдумував тему для свого нового історичного твору, не знаю. В пізніших літах я був би пристав до нього на розмову, але тоді, ще студентом, стіснявся.

В 1930-их роках доля занесла мене в Карпати на Верховину учителювати. Щоби книжки купувати, то я був бідний, але чеські мандрівні агенти ходили від учителя до учителя, бо інших «грамотних» там і не було і пропонували книжки чеські і російські. В Новоселиці колега Євген Дзямка дуже любив книжки й купував їх. А тому, що я любив читати, а не мав що читати, то він мені й позичав свої власні книжки.

Так колись попали мені в руки декілька творів відомого вже мені Немировича Данченка в чеському перекладі. Не було що читати, то читав я й їх. І які ж вони убогі мені видалися після стільки років з того часу, як я читав їх в оригіналі!

І я вже виріс і набрався розуму, та й велика революція відбулася і вже «горними орлами» треба вважати бідних кавказців, які боронили свою волю та рідну землю, а не героїв з російської імперіалістичної армії!

З цього стало й стало треба виводити висновок, що треба опанувати молодь для бажаної ідеї. Гни дерево, поки гнучке, кажуть старі люди! Тому й большевики звернули найбільшу увагу на створення й розвиток комсомолу, тому й Гітлер розбудував і створив сильний Гітлер-Югенд.

У нас українців справа з молоддю стало занедбана. Тільки СУМА, ОДУМ, Пласт, але цього всього мало! Старі наші партії й їхні лідери вимерли, а наслідників не лишили, тоді як комсомол існує, хоч і Ленін, і Сталін повмирили! В той бік треба дивитися й звідти черпати досвід!

Дня 11. серпня 1970 року придбав я цікаву книжку: Генерал В.Н. фон Дрейер: «На закате Империи». Мадрид, 1965. Хоч і оте «фон», але це російський генерал, який молодим генштабістом побував воєнним кореспондентом в Балканській війні від «Нового Времені».

Там він зустрівся з відомим нам уже Немировичем Данченком, який також був там війсьним кореспондентом, але від «Русского Слова», до якого писав такі небилиці, що колеги його інакше не називали, як Немирович Вральченко. Але це поза очі! (Ст. 129 згаданої книги)

Особливо він спеціалізувався на турецьких «Жорстокостях», яких інші кореспонденти чомусь не бачили!

Теми порушувані в цих споминах часто й довго обдумую, пригадую, тому ж вони й «спомини». Заглядаю й до літератури щоби якийсь факт, якусь дату найти.

І найшов дуже оригінальне пояснення моєї теми про кавказьку війну. Тому, що Англія під'юджувала Туреччину та Персію, то Росія вважала за свою повинність боронити (!) Кавказ від агресорів захватчиків, тим більше, що « у кавказьких народів прокинулося стремління до тіснішого об'єднання з руським народом » (!!!).

Тим більше, що Росія вже стояла на Тереку й була безпосереднім сусідом кавказьких народів! а «Кавказ — один із багатющих с-г районів ССРСР»! Це все істини із БСЕНциклопедії!

Остаточо Кавказ настільки інкорпоровано в склад Росії, що кавказьку одержу залюбки носив російський цар. Царська охорона вбрана була в кавказьку одержу. Чеченці, черкеси, інгуші це вже були настільки вірні раби Росії, що були найпевнішою охороною коло банків та інших промислових підприємств, де не можна було довірити своїм одновірцям росіянам!

При цьому хочеться згадати цікаве порівняння. Коли Італія року 1940 окупувала Албанію, то вже відразу виявила таке довір'я, що албанці охороняли королівський палац в Римі!

Може примітивні народи так скоро забувають свою батьківщину і так віддано служать своїм вчорашнім ворогам?!

Лезгіни ходили у нас по хатах та лудили самовари. В народній школі мав я однокласника Кольку Кікнадзе, батько якого мав ресторан з кахетинським вином.

В Синевіру ми приятелювали з лікарем Кахіяні, до якого прибула була дружина з ССРСР викуплена у советської влади за 30,000 корон чеських. З того я завжди сміявся, питаючи їх, чи в Грузії ще й досі жінок купують?!

22. жовтня 1970.

Кримська Війна. Чорне море, Крим, так би мовити, під боком у нас, тому мабуть ті географічні поняття були найближчі обивателям нашої Калантирки. Тим більше, що добрі здорові

хлопці служили в чорноморській флоті. Одним із тих добрих, здорових хлопців був і мій дядько Григорій Іванович Недавній.

Славетна оборона Севастополя відбулася не так давно, ще траплялися живі свідки тієї війни. І в нашій «столітній» хаті проживав один із героїв оборони Севастополя Сергій Тимофієвич Самарин, який був якимсь свояком нашої баби Параскеви Павловни Гордієнчихи, з роду Москаленків.

Його я вже не пам'ятаю, але в розмовах часто його згадували. Згадували й різні деталі з війни, про які він оповідав. Крім того в нашій хаті на столі «валялась» «Оборона Севастополя» в п'ятьох томах з численними ілюстраціями. В тих томах, ми, діти були, як у себе в хаті! Текст був перечитаний, а ілюстрації навіки вічні були відпечатані в нашій пам'яті..

Такий спосіб запхати щось дітям у голову вважаю найкращим. До таких книжок, що мов би непомітно «валяються» в хаті по столах, діти звертаються безконечне число разів. І то їм виходить потім на користь.

Крім того наші батьки, поки були молодші, часом їздили до Севастополя в туристику, або провідати якого свояка, який служив у флоті. Таким туристом на Великдень 1904 року був і я на руках у своєї мами. Розуміється, що нічого з тієї туристики я не пам'ятаю, але перший мій великий рух із рідної хати був у напрямі на південь! В тому ж напрямі він був і мій останній з тієї ж рідної хати 1920 року.

З оповідань та і з читання навчився про героїзм, довідався про героїв. Такі імена, як генерал Корнілов та адмірал Нахімов лишилися в пам'яті, як світлі імена, як приклади гідні наслідування, як зразки як треба виконувати свої повинності й при перебуванні на відповідних постах!

А такі прізвища серед рядових героїв, як Петро Кішка, Михайло Мартинюк, Хведір Заїка, Дмитро Горленко, Макар Шульга, та інші при всій тодішній незначній свідомості, викликали захоплення, бо це були «свої», як національно, так і соціально, бо були вони з низів суспільства того часу.

З усіх оповідань про відвідини Севастополя, його музеїв, Малахового кургану, цвинтарів, тощо, найбільш зворушливо звучало «братське кладовище». І в дитини, хлопця і навіть пізніше, в юнака, внутрі тліло бажання бути колись похованим у «братській» могилі на «братському» кладовищі!

Що Росія вічно товклася на Кавказі, то вже збуденніло, але, що в Кримській війні російські війська окупували були й Волохю та Молдавію, то вперше довідався в 1922 році перебуваючи в

Букарешті та відвідуючи тамошній воєнний музей, коло якого довелося досить таки близьенько мешкати. Вже пізніше більше про це довідався з читання літератури.

Так само вже в дозрілих літах довідався про боротьбу довкола Севастополя, де при неможливому пляцдармі в боях приймали участь по декілька дивізій нараз і відбувалися кавалерійські атаки в дивізійних розмірах! Це можна тільки подивляти!

Так само можна тільки подивляти оборонну спроможність Росії в той час, яка мало що не голими руками своїх вояків та матросів доказала героїчних чудес протягом, без малого, не цілого року (349 днів!).

В цих моїх спогадах не притримуюся історичної хронології, а згадую війни в тому порядку, як вони записані в моїй пам'яті, як вони лишали сліди в моєму житті.

Інші війни в світі будуть згадані побіжно протягом дальших сторінок моїх спогадів.

23. листопада 1970.

Військова підготовка. Якийсь «Наполеон» сказав, що тільки ситий вояк є добрим вояком. Це мабуть був чеський «Наполеон», подумав я про це, коли в травні місяці 1939 року стояв у Празі перед Старомійською Радницею та чекав чергового виходу апостолів з історичного годинника «Орля».

Часу мав досить, тому й нишпорив очима по вітринах сусідніх крамниць. Однією із тих крамниць виявилася старезна антикварня книгарня, у вітрині якої на тлі старовинних книг та образів була виставлена серія з яких двох десятків листівок на вояцькі теми, які призначені були воякам для посилення додому своїм батькам та дівчатам.

Сюжети тих листівок були самі матеріялістичні починаючи від шлункових справ, як напр., воякові у сні з'являються смачні чеські страви, «вепршова з кнедліком а зелім», бухти, колачі, пиво. «Одержує» вояк у сні паунок, а з нього сипляться солодкі коржички й т. п. Одним словом на всі зо двадцять листівок ані одного сюжету не було на вояцьку тему.

Це був травень 1939 року, коли чеські вояцькі листівки вже й насправді належали до старинної антикварної книгарні! Бо чеська армія вже не існувала й німецькі воєнні чинники перебирали по списках мільярдове майно колишньої чехословацької армії.

За декілька, не багато, місяців, бо вже в жовтні того самого року 1939 тиняючись у неділю по Берліні, дільниця за дільницею, стало й систематично вивчаючи нове й велике для мене місто

Берлін, окутане німбом малоощо не столиці «Нової Європи», яка мерехтіла на обр'ях нових воєнних завірюх, я так само не поми-нав ані одної вітрини, особливо книгарень.

І в одній із вітрин зустрів чеського «двійняка» — таку саму серію німецьких вояцьких листівок з сюжетами на вояцькі теми. А які ж вони були неподібні на того свого «двійняка», якого я бачив недавно в Празі! На теми шлункові було може зо дві листівки, бож воякові кожної армії сняться смачні речі ще з маминої кухні, а решта були на теми чисто військові. То воякові «у сні» нашивають нашивку першого його підвищення з рядового у «ефрейтори» (тут користаюся російськими назвами, як більш мені ясні й зрозумілі ще з дитинства!). То навіть чіпляють воякові також «у сні» залізного хреста, то вояк на перегляді більше випнув груди, ніж його сусід, то вояк у наступі досягає якихось вершин і т.д., усі решта листівок були на чисто військові теми.

Тому й стало мені зрозумілим, чому військове майно переби-рали по списках німці у чехів, а не чехи у німців, хоч напевно чехи були би кращими «рахівниками», ніж німці!

З самісінького малечку наслухався я від наших колишніх вояків про житній сухар, як щось такого чудодійного, з чим не можуть зрівнятися жадні консерви світу! І як що, деколи російські вояки й доказували геройських чудес, то тільки завдяки тому житньому сухареві, основі раціону російського вояка в поході.

Поза тим оспівані борщ та каша, хоч звичайно бували й інші страви. Але найбільше підкреслено «лішення» — недостачі, з якими вояк ніколи не має розлучатися, бо вони завжди буденне явище у житті вояка та ще при великому недбалстві російського постачання.

З вояцькими харчами я знайомий з самого малечку. Моя народня школа, яку я відвідував і закінчив 1913 року була в безпосередньому сусідстві з подвір'ям Воїнського Начальника. Війська у нас у місті не було, але щороку у травні місяці вишколювали ополченців, а в жовтні набирали до армії рекрутів.

Тоді велике подвір'я Воїнського Начальника оживало. З Симферополя, або з Феодосії прибувало військо, яке вишколювало ополченців, або приймало рекрутів. Тоді у Воїнського Начальника працювали повною парою великі вояцькі кухні й вояки, ополченці й рекрути обідали найчастіше під відкритим небом, де стояли десятками великі столи, і тільки за несприятливої погоди обідали в приміщеннях.

Я і мені подібні хлопці душею перебували серед вояків, а не в класі, і на великій перерві, або після навчання, ми товклися серед

вояків поміж столами. Наша хлоп'яча (а це майже лицарська!) гідність ніколи не дозволила нам просити у вояків їсти, чи лише самого хліба! Наскільки я пригадую, завжди було так, що окремі вояки, може й з іронією, хто його знає, завжди пропонували нам, чи ми не хочемо «вояцького» борщу, а нам цього й тільки треба було.

Ми радо приймали запрошення, вояки давали нам борщу, позичали свої ложки, і якщо «бачок» порожнів, то знову приносили добавку. А до цього був чорний, гливкий житній хліб. Він мабуть не був добрий, але тому, що це був «вояцький» хліб, то він для нас був верхом якості та смаку.

Не знаю як інші хлопці, але я завжди сховав кусок хліба, дома на духовці засушив його на сухаря й потім гриз його широко, бо твердо вірив у своє життєве гасло — девіз «Богатир ти будеш з виду і козак душею!» Той житній вояцький сухар мав мені бути не абиякою атомовою енергією, рушійною силою мого поступу в житті!

Коли року 1945 в лісі коло Керцендорфу, крайс Пегніц, але з другого боку недалеко до міста Байройт, американське військо догнало й захопило в полон німецький ветеринарний шпиталь, то цивільному населенню вільно було розібрати невійськове майно. В тому був і невеликий запас німецького вояцького житнього хліба, який уже не черствів хоч би й місяць.

Придбав і я декілька хлібин і несучи додому такі цінні на той час «трофеї», поволі відламував та гриз німецький вояцький хліб. Не був він такий чудодійний, як колись був мені російський вояцький сухар у моєму дитинстві. Тому, мабуть, хто хоче, нехай розбирається у символах, російський (нехай і червоний!) вояк здобув Берлін, а не німецький вояк здобув Москву!

Протягом свого життя їв я хліб не з однієї печі! Їв я хліб переважно житній, багато печей бувало на світі, з яких виходив дуже смачний хліб. Дуже смачний житній хліб виходить і з німецьких печей, але «цивільних», це во ім'я справедливості мусять бути тут згадано! Але найсмачніший хліб у моєму житті був той чорний, гливкий житній хліб і мабуть лише тому, що був справжній «вояцький» хліб!

Вояцький борщ був дуже квасний, капуста була покраяна грубо, картопля не завжди докладно почищена, в кожному разі він не був кращим від домашнього маминого борщу, але він був «вояцький» борщ, тому так широко ми, хлопці, його уплітали.

І при цій нагоді також треба пригадати всю оту доброту, просто ласку, з якою прості звичайні вояки, чи лише кандидати на

вояків, ставилися до нас хлопців. Мабуть підсвідомо вбачали в нас або своїх дітей — синів, або лише майбутніх синів, або своїх наслідників — наступну зміну у війську, яке ніколи, поки лише існуватиме людство, не перестане існувати. Тому така тяглість від дорослих до нас хлопців. Цього я ніколи не забуваю й згадую їх отих безіменних вояків, які позичали мені ложку, приносили бачок з борщем і краляли велику лупету чорного вояцького хліба!

З різних причин таке гощення у вояків не було щодня, але в ті дні, коли я «гостився» у вояків, приходив додому я ситий і не хотів обідати. Допитуватися не треба було чому? І так уже знали, що це знову обідав у вояків, і починали критикувати і вояцький борщ, і вояцький хліб!

А я, мов причащений до великої тасмниці, мов насичений, по теперішньому кажучи, якимись надприродними могутими силами, як якийсь «Супер Мен», не огризався на їхню критику, бо я їв вояцький обід, вояцький борщ і вояцький хліб. Я вже був тоді не з ними, а десь далеко на якихось далеких незнаних мені фронтах, літав якщо не в хмарах, то принаймні в великих лаврових хащах. Я вже чувся тоді «вояком»!

Це в сфері матеріального існування я так скоро ставав вояком. Але щодо офіційної муштри, військової моєї підготовки, то я був дуже бідний. За всі три роки (тоді народня школа тривала тільки три роки!) в народній школі приходив до нас на так звану гімнастику мабуть не більше як п'ять разів жандарм великого росту з великими вусами, ну зовсім тобі прототип пізнішого маршала Будьонного, тільки він мав менше медалів, ніж мав їх маршал Будьонний, зате медалі у жандарма були вийнятово великі! Так і лишилося мені в пам'яті: великий жандарм, великі уса та великі медалі.

Навчив він нас того, що й ми самі вже знали, себто повертатися праворуч, ліворуч, обернутися кругом, створити колону по четверо в ряд і тою колоною маширувати по подвір'ю вногу. Це було трохи тяжче й ми усі так і не опанували того маширування, бо ж і не всі хлопці так рвалися в бій, як я та мені подібні!

А там прийшло закінчення школи й ми розпрощалися з «маршалом Будьонним» назавжди!

У Вищій Початковій Школі приходив до нас такий самий жандарм, тільки не з Південного Двірця, а з Двірця Катеринських залізниць. Тому, що між обома двірцями була певна градація, «Південний» був головніший, а «Катеринський» другорядніший, то й цей новий жандарм не був такий репрезентативний, як був

«маршал Будьонний». Був на вигляд блідий, медалі мав не всі великі, але й малі. Зате вчив так само лише «праворуч» та «ліворуч», що ми вже добре знали.

Довго він у нас не побув, бо на його місце прийшов чех Рудольф Вячеславович, а прізвища його так ніколи й не знав, бо у нас в той час не було звичаю представляти учителів учням і по прізвищу. Те, що він нам показував, називалося «сокольська гімнастика». Це була справжня руханка як індивідуальна, так і групова, вільна без пристроїв і на пристроях. Він дечого нас навчив.

Дня 9-го травня, на літнього Святого Миколая, день ім'янин царя Миколи Другого, на спортовій площі Середньої Технічної Школи відбувалося гімнастичне свято, по теперішньому кажучи спортова олімпіада. В ній брали участь учні (лише хлопці) усіх середніх шкіл міста та двох вищих початкових шкіл. Там показували все, хто чого навчився за минулий рік. Переможці одержували якісь грамоти признання.

На жаль, в тих олімпіадах я приймав лише пасивну участь глядача. І то з такої, досить прозаїчної причини. Перед початком кожного шкільного року ішов я з мамою до текстильної крамниці Гіммельфарба, де ми стало купували матерії, і там купували міцну не до зношення матерію так звану «чортову шкіру». З нею ішли до жида кравця на Московську вулицю, він мене помірив, покроїв з матерії мені на штани й куртку, а мама дома вже сама зшила то докупи.

Така була моя уніформа учня Вищої Початкової Школи! Матерія «чортова шкіра» не зовсім відповідала приписам про нашу шкільну уніформу, яка мала бути із сірого сукна. Але протягом року ніхто на мою уніформу не звертав уваги. Зате уніформа ще восени, потім весною зустрівшись з сонцем трохи соромилась і «червоніла»! До часу олімпіади вона вже порядно поруділа і тоді я вже не носив її до школи а починав носити білу уніформу з парусини, яка була гарна, але для виступу разом з усіма на олімпіаді рішучо не надавалася.

Інспектор нашої школи Гаврило Васильович Краснянський поворчав з уживанням титулів: «дубйю, дубіна й т.п.» і до участі в олімпіаді мене не допуслав. Таких, як я було небагато, лише одиниці.

Прикро мені завжди бувало, що від участі в такому пописі мене виключали, але що поробиш? І без мене мали мороку в групових пірамідах, бо тяжко було так нараз кимсь замінити мене. Був я не поганий змагун.

Одного разу в змагання бігати на 200 метрів із цілої нашої класи із 44 учнів, я дійшов до кінця разом з моїм товаришем Емілем Бавманом, який року 1918 спокусився відвідати батьківщину своїх предків і виїхав у Німеччину. Я був стрункий, легенький в бігах, а він був «бабської» будови, низький, присадкуватий, з широким «бабським» задом, зовсім не виглядав на хлопця. А коли ми двоє стали до останнього змагу, всі були переконані в моїй перемозі. Та! Рухнули ми до бігу й мені на якомусь там може п'ятому кроці закололо в боці й я мусів відійти на бік. А мій суперник Еміль вийшов переможцем. От так мені не везло!

А коли діло наближалось вже до справжньої війни, мені знову не повезло! Року 1916 Росія прийшла до голови по розум. Наслідком поразок на фронтах Росія змобілізувала громадську думку, активізувала промисел для праці й для боротьби за успішне доведення війни до переможного закінчення. Тоді й вийшло розпорядження про воєнну підготовку шкільної молоді від 15 літ і вище. Року 1916 мені ще не було 15 літ і тому мене не включили в таку цікаву діяльність, як воєнна підготовка. Хоч ростом і цілим своїм розвитком я був великий і на сімнадцять літ, але офіційні чинники в старій Росії були великі формалісти й мене не допустили до участі в воєнній підготовці. Бо мабуть від того мала би завалитися ціла Російська Держава!

Прикро мені було, тим більше, що моїх товаришів, які вже досягли тих нещасних 15 літ, вчив уже не якийсь там жандарм, а справжній офіцер, який побував уже й на фронті й мав на собі якісь нагороди! Але що поробиш, видно не судилось мені стати маршалом, як це я часто потім у житті згадував для розваги своїм ближнім, а собі для сумної потіхи.

Та від військової підготовки я не відстав, бо я її мав давніше. Кожного місяця травня, коли на ярмарочній площі імени Тараса Шевченка (була така назва вже до революції) вояки якого небудь пішого полку з Криму вишколювали ополченців, то я там був невідлучно! Все спостерігав, потім усе малпував. Так що муштру опанував так досконало, що того мені вистало на мою недовговічну військову кар'єру.

Навчався я і словесности. Пізнім пополуднем кожний вояк брав собі десяток ополченців, які сідали довкола нього, і він їх повчав про істини військової науки. Богу дякувати нас, хлопців, ніхто не відганяв, поки ми чемно заховувалися. І ми там прислухалися, як звичайна російська піхотинська гвинтівка називається, як повністю називається полк з точним титулом

шефа полку. А далі йшло все тяжче й тяжче. Пам'ятаю, що ополченці були малограмотні, або часто й зовсім неграмотні селянські парубійки і як їм тяжко було навчитися й тримати у голові такі довгі й складні титули, як напр. титул царя «Его Імператорське Величество Государ Імператор Николай Александрович, Самодержец Всеросійський, чи якось так, я вже й сам непевний, чи так я подаю, а тоді те все я знав ще зі школи, та й у російській мові ми були сильніші, ніж ті селянські хлопці!

Далі слідували титули цариці, наслідника, «вдовствующей» цариці-цареві матері й т. п. Оце «вдовствующей» було прокляте слово і скільки воно поспувало крові й учителеві й учням. Бідним ополченцям аж язика, здавалося, поламаються від тих титулів. Тоді ми, як діти, істоти по суті завжди добрі, виривалися допомогти нещасним і починали підказувати. Але нам не признавали нашої доброти і нас відганяли з таких «воєнних академій!» Тому, коли ми бажали чогось навчитися, то мусіли витримувати торттури їх ближніх!

Ополченці, як майбутні вояки, мусіли навчитися і «хто такої зовнішній ворог?» і «хто такої внутрішній ворог?» З «зовнішнім» ворогом справа була досить легка, бо це були «япошка» (обов'язково в принизливому тоні!), бож мабуть ще свербіли «задниці» в які «япошки» ще не так давно добре «всипали!» Потім заглядалося до дальшої історії й звідти з архівів витягалося ще один «зовнішній» ворог «турка» (це в першому відмінку!). Германець ще не був ворогом (це до війни 1914 року!), тому на отих двох «зовнішніх ворогах» справа й кінчалася!

А з внутрішніми ворогами справа була така: вояк — учитель, часто це бував звичайний рядовий, навіть не ефрейтор, ставав у позу і питав мов сам себе: «хто такої внутрішній ворог?» Ополченці причаїлися, просто мов би перелякалися того «внутрішнього» ворога. Вояк — учитель помовчавши десяток секунд досить таки патетично відповідав сам за себе й за своїх учнів — ополченців: «Внутрішній ворог ето жиди, студенти і всякая прочая сволоч!» Така істина була досить ясна, коротка й зрозуміла, бож і 1905-й і пізніші роки були ще не за горами, всі про них багато чули й знали. Тому такі виклади в такій «воєнній академії» кінчалися успішно. Ополченці відповідали досить чітко й голосно та сміло готовими формулами!

Жидом я не міг стати, але пізніше ставши студентом, пригадав я цю науку й признав рацію тому далекому своєму учителеві, якомусь ніколи невідомому мені ефрейторові, бо я став внутрішнім ворогом Росії! Та вже мабуть не «внутрішнім», бо для

мене, для моєї свідомости та ще й після формальних актів проголошення державної самостійности України, я вже міг бути тільки «внешнім врагом», яких для бідної Росії збільшилося, бо вже було більше, ніж оті легендарні «япошка» та «турка».

Коли ополченцям показували рушницю прикріплену на столістояні, в яку він мав заглянути й побачити там якусь «ціль», у яку треба попадати при стрілянню, то я певний, що мало котрий із них щось там побачив. Часом траплялося, що при тому стояні бував якийсь добрий унтер і дозволяв і нам хлопцям заглянути в дуло рушниці.

На початку і я бачив там не більше, ніж той ополченець, але з часом помічав і «мушку» й починав розуміти саму суть стріляння. Коли на закінчення вишколу ополченців водили аж над ставок коло хутора глухонімих і там їм давали можливість вистрілити по п'ять куль в дерев'яні мішені оперті на крутий схил берега ставка, то назад до міста ми ополченців не провозали, хоч як радісно вони й не виспівували різних там «Чубариків-чубчиків». Для них це був закінчений вишкіл і вони верталися до свого нормального буденного життя.

А ми, хлопці, поки не повириваємо, просто таки руками, з землі куль, додому не йдемо! Найбільше вириває куль, той найбільший герой! З тим «геройством» я бував на перших місцях!

Ополченці ночували в дерев'яних «вимбарях», так їх називали люди. Це з російського «амбар» — дерев'яна будова, склад збіжжя. В травні вони були порожні й чекали урожаю в липні-серпні. Тому там і мешкали ополченці.

На ганках тих вимбарів були розвішані таблиці, які також ополченці мусіли опанувати. Це були таблиці орденів та всяких інших відзнак. Я їх також усі знав. Найбільше мені подобалася відзнака «За спасеніє погібающого», яку давали воякові, коли він кого небудь врятував з пожежі, або з води. Тієї відзнаки я ніколи в житті не бачив, але вона мені заімпонувала своєю шляхетною назвою. Врятувати когось із небезпеки з ризиком власного життя це мені видавалося вершком геройства. Пізніше, коли в Берліні бачив фільм «Бісмарк», а ще пізніше, коли читав його спомини, то довідався, що він мав таку відзнаку (німецьку!) і з усіх своїх орденів найбільше шанував саме ту відзнаку, яку він заробив рятуючи людське життя.

Таблиці-ранги вояцькі та старшинські сухопутних військ та морські, як рівнож і титули цивільних державних урядовців я знав «назубок» з щорічного календаря Ситіна, який виходив часом накладом аж шість мільйонів примірників!

Хоч всі ті ранги я знав найкраще за всіх, але користи з того я не мав ніякої, бо якось так було, що я був на самому низу рангової драбини! В нашому гурті хлопців, як ми вже вправлялися в воєнних практиках, я був самий наймолодший (знову мене переслідують ота молодість!). Практично підвищування в рангах відбувалося щодня. Більші хлопці розберуть собі не тільки обер-офіцерські ранги, але вже сягають і по штаб-офіцерські ранги хоч, правда, по генеральський титул ніхто не мав відваги сягнути. А мені з рядового часом вдавалося підскочити до єфрейтора (перший вояцький чин у російській армії!).

Та завжди й хлопці приходять також до голови по розум і за пару днів касують усі ранги і з наступного дня починають знову підвищувати себе. Це все тому, що не було над ким командувати! Тому, що я завжди бував «молодим» і значить «молодшим», то я й навчився «слухатися», а не «командувати». Пізніше життя мене навчило, що це також добра наука, може ще й краща, бо хто не навчився «слухатися», той ніколи не навчиться й «командувати»!. Мені Бог був настільки ласкавий, що наділив дар і слухатися і командувати, тому вважаю, що всі дари від Бога добрі, бо ще й старі люди казали, «що Бог не дає, то все на добре»!

15. лютого 1971.

Дитячі ігри. Первісно назвав був цей розділ «військові ігри», але подумавши змінив його на «дитячі ігри». Так вірніше, бо в тому віці ми були ще не військові, а лише й лише діти. Зрештою стан дитинства продовжується в безконечність!

Після блискавичного розгрому Польщі 1939 року та Франції з її дрібними сусідами 1940 року, один російський генерал, емігрант в Берліні, в розмові з своїми близькими приятелями заявив: «Тепер такі способи ведення війни, що я не знаю, чи тепер потрапив би командувати хоч «взводом»!

І які ж ті росіяни обмежені! У нас, українців справи стоять на багато, багато краще! У нас і не генерал може командувати Бог зна якими великими військовими з'єднаннями! Це мабуть тому, що ми «козацького роду»! Тому ми оте «командування» маємо в крові!

В російській пресі у вільному світі часто можна вичитати повідомлення про смерть якогось там штабс-капітана, чи штабс-ротмістра такого то полку, яка наступила у віці на сьомому і навіть на восьмому десяткові років! Часом можна зустріти повідомлення про смерть і таких могіканів, як напр., «юнкера Павловського Воєнного Учілища» в Петербургу у віці 82 років!

Відстали, «закостенелі» наші брати, не пішли вперед. У нас, українців справи стоять значно краще. Ми не маємо території, ми не маємо війська, зате ми маємо владу, яка дбає за те, щоби ніхто з «рангованих» не представ на останньому перегляді перед «верховним» святим Петром. Тому у нас українців старшинські ранги ростуть так, як і грушки на дереві! Ми не відстаємо, ми тримаємо крок з часом, бо ж ніхто з нас не знає, коли «вдарять дзвони в велику годину й в великий підемо ми бій»!

Тому й цих пару пригадок вважаю конечним увести в розділ під такою милою назвою, як «дитячі ігри»!

Як кожній дівчинці властиве бавитися з лялькою й уявляти, що вона «мама», так і кожному хлопцеві невід'ємне почуття, що він вояк, що кожний маленький прутик у його руках це зброя, а довга лозина це «кінь» на якого просто автоматично хлопець сідає і рветься «в бій»! Таку добу хлоп'ячого воякування (вживаю не «козакування», бо таке нам не було відоме!) прожив і я.

Найперше хлопці люблять стрілянину, чи сам вистрілить, чи хто інший, але аби був звук! Після обіду на Йордан скоріше біг я до діда Гордієнка, який стріляв — «проганяв кутю» і давав по разові вистрілити братові Павлові й мені. Що за щастя було задерти пістолет вгору, зажмурити очі й потиснути когутик, і як завершення того щастя почути голосне «бух»!

Пістолет був старомодний, в дуло йому насипалося пороху, потім затикалося шомполом затичку з паклі — відпадків з конопель, яких вживано при шмаруванні осей залізничних вагонів. Ззаду на малесеньку ручку надівано малесенький циліндричний «пістон» з гримучою ртуттю. Відтягнений когутик вдаряв по тому пістонові, іскра запалювала в дулі порох і так відбувся вистріл!

Це був початок ери «стріляння». Наставала просто органічна потреба в стрілянні! В нашій дійсності мати рушницю, або хоч би пістолет «Монтекрісто», це була недосяжна мрія. Ми їх бачили лише в цінниках тих фірм, які продавали ловецьку зброю, та часом могли побачити справжнього «Монтекрісто» в руках щасливішого, бо багатшого, колеги в школі.

Ми мусіли винаходити собі сурогати і одним із перших таких сурогатів був ключ, звичайний собі ключ до замка. У тата слюсаря в його майстерні висіла велика в'язка таких ключів. Вони й ставали нам не абияким постачанням вогнестрільної зброї!

До такого ключа припасовувалося звичайного цвяха з тим, що гострий його кінець треба було притупити об пильник, об дикий камінь, або хоч би і об звичайну цеглу. Цвях прив'язувалося мо-

тузком до ключа. Потім у ключ напихалося маси з головок із сірників, затикалося цвяхом, зажмурювалося очі й билося об камінь! Відбувався «вистріл» і... «Щасливий» момент був досягнутий! Тих «щасливих моментів» бувало більше! Часом даси надмір вибухової маси й ключа розірве, а в тата в майстерні тих ключів більше!

Ніяке щастя не дається даром! Перша помічала мама, що запас сірників у кухні прискорено зменшується, потім тато не дошукався якогось там ключа, який йому як раз тепер потрібний, і при тому помітив, що в'язка ключів взагалі «зсохлася»! Тут дівчата — сестри поспішили додати «інформаційного» матеріалу і... «наставав час розплати»!

Дальший поступ у розвитку стрільної зброї був, коли ми вже підросли й самі виробляли пістолети або й рушниці. На те головне потрібно було рурочки для дула і де лиш яка рурка попалася нам на очі, ми її використовували для дула. Вже потрапили залютувати дно дула, повертіли в ньому тоненьку дірочку. Дерев'яні ложа виробляли самі, або вже й дід Гордієнко нам по мистецькому їх виробляв.

Порох робили самі, для чого вживали сірку, дерев'яний вугіль і бертолетову сіль, яку купували в аптекарській крамниці за 5 копійок пакетик. Пропорція між цими трьома складниками була довільна і порох завжди удавався на славу!

Робили ми пістолети, навіть рушниці, й один раз зробили справжню гармату з рурки проміром може й п'ять сантиметрів! Стрїлали холостими, аби лиш звук був, в горобців не стрїляли, вони, бідні, й так від звуку тікали. Але в «гармату» нарізали були олива з залізничних пломб і вистрїлили в дошку, яку поставили коло плоту. Вистрїл відбувся вдало й оливо застрягло в дощі, але не пробило її наскрїзь.

Все йде, все минає, так минулася й наша стрїлянина. Пішли ми на «Той Бік» у степ і там розділилися на дві групи, поховалися в балки й «обстрїлювали» одні одних грудками глини. Вироблялась у нас ловкість, сприт, попасти в «ворога» й самому завчасу сховатися за берїг балки. Мало коли й кого попали й майже ніколи нікому шкоди не зробили, а по дорозі додому завзято дискутували всі пригоди минулого «бою» й ніколи не могли прийти до однозгідного висновку, чия ж властиво сторона виграла той «бій»?!

З поступом часу техніка нашого «озброєння» пішла вперед! Ми вже мали «зброю», правда, лише холодну! З тих щитів, які стояли вздовж залїзницї й захищали її від снїговїїв, ми робили

собі мечі». Матеріал для щитів була колота сосна, смолиста на 80%, напевно! Багато років ті щити вживали, літом вони перебували також під відкритим небом, а гнити, боронь, Боже, і не думали!

От з таких соснових матеріалів ми й робили собі «мечі». Ми були вже так денаціоналізовані, що з козацької доби нам нічого не лишилося. Тому ми не робили козацьких «шабель». Чомусь ми не робили і сучасної на той час модерної зброї. Робили ми античні короткі мечі, знані нам були з підручників історії.

До того ми ще мали щити. На такі наші щити ішли дна з кошків на помідори, які були сплетені з лози. Це була наша дитяча зброя, а по майже півстоліттю такі саміські щити побачив я і у поліції країн Близького Сходу, якими вона боронилася проти каменів, які на неї кидали різні демонстранти. Себто наших дитячим винаходом покористалися державні чинники!

Кращими, тяжчими, щитами були дна із бочок з-під цементу, який тоді в більшій мірі вживався довкола нас на заліничних будовах. Пакували цемент тоді не в папірові торби, як тепер, а в дерев'яні бочки.

На такі щити прикріплювано дві петлі, крізь одну просувалася рука, а за другу петлю трималося долонею. Петлі бували мотузяні, а в крайньому випадкові із старого ремня.

На нашій Калантирці існувало дві такі активно озброєні армії: одна на Яровій вулиці, на чолі її стояв Сашко Кошель, а друга на нашій Мідній вулиці, на чолі якої стояв Ванька Сорин.

Весною, як ото земля вже остаточно просохне, ідучи із церкви можна було почути: «Хлопці, виходьте на Той Бік, будемо воювати!» І хто ж би не послухався такого виклику?! Ледве ковтнеш святочний обід і вже рвешся в бій! Вийдемо ми, бувало, оті обидві античні армії, на Той Бік, постаємо вздовж сухого потічка одні проти одних і чекаємо знаку-команди наших провідників.

Провідники, і наш і їхній, піднімуть свої мечі, а ми й очей своїх не спускаємо з них. Як тільки наші провідники раптом махнуть-опустять свої мечі, ми кидаємося в «жорстокий», як би тепер большевицькі історики написали, бій!

По правді кажучи великої жорстокости там не бувало! Обороняючись щитами, мечами ми нападали на ворога, але ціллю нашого нападу ніколи не був самий ворог! Головне завдання наше було вибити у ворога його меч, наступити на нього ногою, або взяти його в свої руки і поставивши ворога в безвихідне обезброєне положення, домагатися від нього: «Здаєшся?» Ворогові си-

лою логіки нічого іншого не лишається, як тільки проголосити формулу : «Здаюся!»

Котроїсь там суботи в 1950 роках сидів я в кіні на Жірд Евеню в Філядельфії й дивився на фільм «Олександр Македонський». Тому, що тоді я бував вічно невиспаний із-за того, що працював вночі, а вдень шкода було мені часу марнувати на спання, то я мабуть і заснув на тому фільмі й снилося мені, що ми вийшли на Той Бік й воювали. Так само наші провідники піднімали мечі, так само махали й воювали так само кидалися в «жорстокий бій».

Аж тоді я зрозумів усю тактику нашого античного бою, яка з підручників історії попала нам на Той Бік!

Після таких боїв ми і пару днів не могли розв'язати проблеми, хто властиво переміг?!

Переможцями бували обидві сторони, бо ми були повні святої віри, свого дитячого завзяття, яке й провадило нас до блискучих перемог у нашому дальшому житті!

16. лютого 1971

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

Різні бувають постріли. Бувають ледве чувні, але бувають і голосні, дуже голосні. Такими голосними пострілами були постріли в Сараєві кінцем липня 1914 року. Відгомін по них пронісся не тільки по столицях Європи, але й по цілому світі. І відлуння тих пострілів не затихло ще й копу літ, бо й кожні дальші постріли, здається, не оригінальні, а лише підсилення тих перших оригінальних, голосних, пострілів у Сараєві!

Відлуння сараєвських пострілів донеслося й до нашого міста й до нашого передмістя. Кожна «дурна» баба сказала, що буде війна! І чому це бабу вважають дурною, та ще й кожную бабу?! Чому вони дурні, коли так мудро промовляють?!

Війна буде тому, що забили наслідника трону, та ще з його дружиною! Та й забив їх не свій громадянин, але закордонець, серб, громадянин сербської держави. Це вже було похуже на початок війни! І так війна розпочалася!

В соборі, після Служби Божої було прочитано царський маніфест про те, що МИ (чомусь МИ у множині, але далі підкреслювалося, що САМОдержець всеросійський!) не допустимо, щоб ворог напав на наших єдинокровних братів, та ще й єдиновірних і тому вся Русь, як одна людина, встане на захист потоптаних прав наших братів сербів і т.д.

На мурах і на спеціальних для того колонах появилися оголошення про мобілізацію декількох річників до війська. Себто війна вже доконаний факт і в цілому населення сприйняло її не то що спокійно, але навіть з деяким піднесенням. Бо вірили в могутність Росії і в скоре закінчення переможним кінцем війни!

Коли року 1910 над містом розкинула своє хвостище комета Галяя, дивилися на неї й велике й мале, різне думали, але позитивного від того мало сподівалися, бо ніколи ще вийняткові знаки на небі не віщували чогось доброго.

Після того відбулися італійсько-турецька війна й обидві балканські війни, але вони були далеко від нас і не дуже дотикалися нас, не зачіпали нашого буденного порядку.

Але, коли в перших же днях після проголошення війни настало цілковите затьміння сонця, пополудні у ясний сонячний день настала нічна тьма, заревла худоба й захвилювалася домашня птиця, то це вже були певні ознаки, що надходить кінець світу!

Або, як що й не кінець світу, то в усякому разі натяки на те, що війна не буде успішною, що доброго від затьміння нема чого сподіватися. Не помагали тут і урядові проклямації видані спеціально для повчання неграмотної маси громадян Російської Імперії, що затьміння сонця не має нічого спільного з подіями на землі, що то звичайне природне явище, яке повторюється час від часу в нашій соняшній системі!

Помимо настрашення затьмінням сонця великої паніки не було, принаймні явної паніки. Мобілізація відбулася досить успішно, вояки масово з'явилися для виконання своїх патріотичних повинностей.

Були вийняткові вияви патріотизму. Так напр. поміщик Іваненко з села Андріївки власним коштом взув у чоботи, одягнув у гарні сукняні сині штани й гімнастюрки тисячу вояків. Це мене тоді дивувало, дивувало завжди й буде дивувати, що в такій «відсталій» Росії в повітовому місті Олександрівську за пару днів нашлися аж такі запаси військової одежі й обуви!

Це був мабуть перший ешелон війська, який виряджати на війну вийшло ціле місто, в кожному випадкові тисячі громадян. Був і я присутній при тому на Південному вокзалі. На мості через колії стояла міська оркестра під керівництвом Федоренка, яка звичайно грала в залізничному парку в літньому сезоні.

Вояки вже були заладовані до звичайних товарних вагонів по сорок душ. Промовляли якісь чинники від міської управи. Священики відправили напуственний молебен і кропили свяченою

водою вояків у вагонах.

Всі бажали скорого повороту з перемогою! Молодь тикала воякам квіти в руки! Враження було таке, що розлучалися не надовго, щось мов би так, як на маневри!

Одночасово з проголошенням війни автоматично припинялася й торгівля алкогольними напоями, тому серед вояків не було помітно п'яних. Вся церемонія прощання відбувалася достойно, урочисто!

На містку над потягом оркестра вшкварила бадьорий марш лейб гвардії Преображенського полку і потяг поволі почав рухатися, спочатку ледве помітно, потім все скоріше й скоріше, поки й відійшов із станції.

Я, як хлопець, був всюдисущим, все бачив усе чув! Перед тим, як потяг почав рушати, я стояв перед вагоном, у якому сиділи спустивши ноги вояки. За ноги одного із них вчепилася молода, приємна молодиця, просто вбрана от так, як і на Калантирці вбираються, й просто хотіла би його зтягти з вагона, не пустили його, затримали його собі!

Вояк ніяковів перед своїми товаришами і просто не мав що казати їй, а вона вже заливалася сльозами й тільки чути було: «Ваня, Ваня»! Вона може одна була в такому розпачливому стані! Та й не диво, бо в м'ясниці вони побралися (шість місяців тому) і свого благословенного силуетика вона не могла скрити втіснуватій спідниці!

А з містка в догонку її Вані поволі затихали бравурні звуки полкового маршу! Цей образ: війна, звуки маршу, жінка з благословенним силуетиком, ніколи не зникнуть з моєї пам'яті й час від часу будуть появлятися, поновлятися в моїй не тільки пам'яті, але й наяву!

Вересень року 1939 по вулицях міста Неймюнстру в Голштинії маршує сотня німецького війська під звуки також якогось там бравурного маршу, а рівнобіжно по хідниках біжать поруч з ними жінки і також одна із них з поважного розміру силуетиком біжить і сльози лле за своїм може Гансом!

1950 роки в Філядельфії, коли в Кореї тривала війна, нараз на вулицях появилася більша кількість молодих жінок з благословенними силуетиками, які не бігли за вагонами й не стягали своїх Іванів з вагонів, не бігли вони і здовж колони війська й не проливали сльози розлуки, бо тримісячне існування благословенного силуетика звільняло їхніх Джанів від покликання до війська й відправки їх на фронт! Справжня пошана й оцінка материнства!

При такому майже інтузіязмі, з яким розпочалася війна, не хочеться вірити, що з того ешолону, який так спокійно від'їхав, до фронту доїхала лише третина вояків. Як про це згадує в своїх споминах полк. Василь Прохода та деякі інші автори спогадів. Може їм і краще було видно, ніж мені, який тільки їх виражав, а не зустрічав на місці їхнього прибуття.

Зацікавлення подіями на фронті, або вірніше, як тоді казали, «на театрі воєнних дій» було таке велике, що обидві місцеві газети «Александровські Новості» та «Александровська Мысль», харківська «Южный Край», столичні «Русское Слово» (Москва), «Утро Росії» (Москва), «Биржевые Ведомости» (Петроград) та інші дрібніші газети не в силі були задовольнити зацікавлення громадян, тому обидві місцеві газети почали видавати так звані «Екстренні телеграми», з передруком важливіших новостей. Друкували їх на вузьких смугах паперу, на папері різних кольорів.

Хлопчак газетчики стало вигукували їх назви й головніші новості з фронту. Таку «Екстренну телеграму» продавали за 5 копійок, себто стільки коштувала й сама газета. І хлопці й видавництва на тих телеграмах добре заробляли. Але з часом, коли запал швидкої перемоги випарився, в «Екстренних телеграмах» не було нічого екстренного, то вони й припинили своє існування.

Погляд пересічного обивателя на війну такий, що «наші» мусять стало йти вперед, а ворог мусить стало панічно тікати, або просити милосердя, щоб його взяли в полон. Коли дійсність інакша, ніж це говорила уява й щире бажання, тоді починають співати мінорної!

Коли російські війська мусіли вже на початку війни опустити три міста в Польщі, то обиватель уже опустив носа, а коли затрималися в Східній Пруссії над якимись доти нечуваними Мазурськими озерами, то й пішов шепіт по Русі. Почали пригадувати ще недавнє затьміння сонця, а «Мазурські озера» висловлювали, як щось рівнозначного чумі, або холері!

Наше місто мало те щасливе положення, що знаходилося при головній магістралі, як залізничній, так і телеграфічній, бо лінія Петроград-Москва-Харків-Олександрівськ-Севастопіль, це була найважливіша лінія в державі. А чи вістки, чи лише плітки, вздовж цієї лінії ніколи не поминали нашого міста, тому населення нашого міста Олександрівська було завжди непогано поінформоване.

Наступ російських військ в Галичину приглушив чутки про Мазурські озера, які тим самим відійшли на задній плян, бо Галичина й ближча й наші вояки були переважно на галицькому

фронті.

З Мазурських озер не везли ранених аж до Олександрівська, але з Галичини почали привозити ранених до шпиталів у Олександрівську. Перший санітарний потяг зустріли мало не як переможців у лаврових вінках! Прибув цей потяг на Катерининський двірець. Зустріли його офіційні чинники з міста, говорили навіть якісь промови, а виносити ранених з вагонів кинулася так звана «Патріотическая молодеж», себто учні середніх шкіл і переважно це були жидики, які дуже завзято жонгливали тим, що вони «Патріотическая молодеж»! Та воно й не диво, бо справжній росіянин не мусить у себе в державі підкреслювати, що він росіянин! А хтось інший те мусить робити!

Може ще й другий та третій санітарний потяг зустріла «Патріотическая молодеж», а пізніше то вже й сліду по ній не лишилося. Працювали санітарі потягів і місцевих шпиталів. Не всі ранені одужували, дехто з них і спочив навіки. Мійська Управа виділила для них за головним цвинтарем невелику територію спеціально для військового цвинтаря й спеціально огородили той цвинтар. Та незабаром він був перенаселений і пізніше воєнних ховали вже поза огорою військового цвинтаря.

Складали свої голови в лавах російського воїнства й обивателі нашого міста, але їх десь там і не ховали, де вони полягли, але якась заможна родина за свої засоби спровадила свого сина офіцера додому на свій цвинтар і поховали його серед його предків. Це був величавий похорон, свого роду поновлена демонстрація войовничости. Так і хотілося й собі так само загинути, щоб тебе також з такою увагою поховали!

Це все події з початку війни. Тим часом війна затягувалася. Знову час від часу розклеювали накази про мобілізацію декількох річників. Це тоді робилося явно славно й кожний, кому було не ліньки, або кому на тому залежало, міг підрахувати скільки мобілізованих було покликано до запасних рот.

І щойно за Другої світової війни в Німеччині зустрівся з таємничим способом покликання до війська. Кожного кликали персональною поштовою листівкою, так що й сусіди не мусіли знати, де подівся їхній сусід.

Коли в місті осіло багато воєнних шпиталів, то тим самим видно було й багато сестер милосердних, які пізніше по-українському називалися сестрами жалібницями. Може спеціальної згадки про цих сестер і не робив би, як би це не був вийнятковий фах.

Різні жіночі фахи бувають, але чомусь кидаються в очі саме як

раз сестри жалібниці! Чому?! Може тому, що порівнюючи часто їх зустрічають у товаристві старшин, не при праці, а при розвагах. Популярна розвага в Росії була «кататися», як не на санях, так і на їзвозчиках (візниках) пізніше вже й на автах. Це доброму імені сестер не служило, а добре ім'я фаху в першу чергу мають берегти носії того фаху!

А Соборна вулиця в місті Олександрівську довгенька і поки прокатаються сестри в товаристві старшин з кінця вулиці в кінець, то багато людей їх побачать!

Не всі вояки на війні гинуть, якісь із них попадають у полон. Полонених із германського війська не бачив, десь їх направляли в Сибір, не дуже їм довіряли. Зате полонених слов'ян із австрійської армії було досить у місті й околиці, особливо весною, коли їх розбирали на сільсько-господарські праці. Вони були без жодної охорони. Місцеві люди до них ставилися не тільки людяно, але навіть прихильно, бо ще з людських душ не вивітрилося почуття справжнього християнина ставитися милосердно до всіх уполі-джених.

Часто можна було бачити як жінки йдучи на базар давали австрійським полоненим якийсь хліб, пирога, чи якого коржа та ще й приговорювали при тому пару ласкавих слів співчуття.

Очевидно, що були й наші полонені у ворожому полоні. Одного такого полоненого треба тут згадати. У нас на квартирі мешкали два пекарі, які були одружені з рідними сестрами із села Тарасівки, що нижче від Олександрівська по Дніпру.

Старша пара не мала дітей, у молодших на прізвище Вольські дитина вродилася вже, коли її батько був у полоні в Австрії. Тому що неграмотність панувала в Росії то й наші квартиранти не вміли писати і листівки полоненому Вольському писали хтось із нас, або я, або моя старша сестра Марія.

На масляну, мабуть таки 1916 року, з Тарасівки прибув батько сестер з молодшою донькою в 15 літ. Прибув байдаком під вітрилами, тут пару днів погостював та й кличе доньок додому в Тарасівку погостити, бож саме масляна. Доньки трохи впиралися, бо з немовлям у таку зиму їхати не дуже хотілося, але батько їх переконав і вони поїхали.

Ще на березі Дніпра їх бувалі люди відговорювали, щоб не їхали в таку погоду. А саме розхвойдилася хурделиця, яка й буває тільки в лютому місяці, справжній гураган. Але старий був упертий, бож мовляв я родився й виріс на Дніпрі, то щоб я байдаком не доїхав до Тарасівки?!

І відчалили!... І ніколи нікуди не причалили!... Так їх і дотепер

не найдено. Мабуть разом з байдаком і причалили перед святого Петра!

Пишучи в полон Вольському, очевидно, цілої трагедії не згадували, все дурили полоненого різними видумками. Алеж існують якісь невидимі нитки сполучення, як і переживання полоненого, що він почав нам писати, що має якісь передчуття, що з його родиною не все в порядку, щось мусіло статися! Але щойно 1918 року, коли він вернувся з полону, тоді лиш про все довідався! Мало було йому терпінь у полоні, то ще мав пережити аж таку жахливу трагедію!

Наших місцевих німців ми називали «німцями», але німців з Німеччини називали «германцями». Серед численних німців у місті немало було «германців», себто таких, які осталися громадянами німецького Райху й вірними німецького кайзера.

З початку війни їх, але здається тільки мужчин, та й то військового віку, російська адміністрація інтернувала й вивезла на північ. Інтернований був і заводчик Бадовський, що мав завод вздовж Соборної вулиці, а напроти через вулицю мав пишний великий дім. У цьому домі тепер знаходиться краєзнавчий музей, а в роки революції там завжди перебувала будь яка українська військова формація, гайдамаки, вільне козацтво, повстанський курінь «Чорна Хмара» й т. п.

В колонії Шенвізе лишилися гарно загосподаровані подвір'я з садами, там перебували жінки, тому ото я й непевний, що мабуть тільки мужчин було інтерновано.

В кожному разі ми хлопчаки (мені тоді було 12 літ), я та такі, як я, заходили в такі гарні німецькі подвір'я й трусили грушки. Виходила на те якась стара німkinя й щось там пробувала нам «цу шпрехен», бо за двісті літ так і не навчилася місцевої мови!

Ми їй відповідали пару грубостей, що мов ви прокляті германці (в даному випадкові, коли нам вигідно, то ми її перехрестили з німkinі на германку!) й трусили столітню грушу. Це були наші «трофеї»! Напихали тими грушками пазухи, які своїми побитими боками так фарбили нам сорочки, що навіки вони вже не далися відпрати. Так дорого ми платили за наші «трофеї», бо сорочка таки й коштувала не тільки гроші, але й ремінці, особливо за ті плями від побитих грушок.

Але бували й справжні трофеї без лапок«. В родині мого не тільки шкільного товариша, але й юнацьких та козацьких літ, Миколи Фокина було четверо синів, з яких передостанній був моїм товаришем, а найстарший був уже поручником російської армії, побував на фронті й приїхавши у відпустку привіз із собою

справжні трофеї: австрійський карабін, багнет до нього, декілька обоймів з набоями та різні інші дрібниці.

От на ті трофеї не раз і не двічі ходив і я дивитися. Це ж на ті часи було не абияке щастя брати в руки справжній австрійський карабін, клацати його затвором, надівати і знімати багнет і т. д. Хто може зрозуміти й оцінити всю оту насолоду з трофеїв?!

Коли буває війна, то мусять бути й шпіони, шпигуни, або по теперішньому розвідчики. Такого одного шпигуна й ми, хлопці, відкрили були. Стояв він досить гарно вбраний, як на ті часи на ту місцевість, біля дерев'яного мосту, що ведеє з Соборної вулиці на Вокзальну, дивився він у напрямі двох залізничних мостів Південної й Катерининської залізниць і... не тільки дивився, але й фотографував! Це було літом 1915 року. Як би це сталося тепер, то ми всі хлопці стали би героями советського союзу! А тоді не так легко було ставати героями!

Відразу ж у нас з'явилася думка негайно зголосити на поліції про наше відкриття, але хтось із нас мудріший нагадав нам стару істину, яку впоювали нам з дитинства: «з поліцією не зв'язуватися, обминати її десятими дорогами, бо як злигаєшся з нею, то довіку не стрясешся біди!»

Це був справжній голос мудрости, яка нас зобов'язувала, і ми не стали героями, хоч небагато нам до того бракувало!

З бігом часу, як затягувалася війна все довше й довше, в країні запанувала захисна барва вояцької уніформи все більше й більше. Носили її не тільки військові, але й цивільні, і мужчини й жінки. Не піддатися такій масовій психозі було неможливо, тому й у мене постало непереможне бажання мати й собі «солдатський картуз» і почав його клянчити у батька.

Тому, що було вже під осінь і до школи так, чи с'як такого картуза я не смів носити, то батько й обіцяв мені купити його на весну. На другий рік, на весну, бажання моє мати «солдатський картуз» ніяк не зменшилося, може, як раз навпаки, ще збільшилося. І одного прекрасного дня повів мене батько на Соборну вулицю, в один із найкращих магазинів з картузами, капелюхами й т. п.

І яке ж було моє величезне розчарування, коли тато попросив у продавця не «солдатський картуз», про який я мріяв мало що не рік, а «фуражку захітного цвета», щось таке чуже, майже невідоме мені, що ніяк не покривалося з моїми мріями протягом мало що не року!

І хоч купили ми тоді з татом картуз і досить таки добрий, в кожному разі кращий за справжній «солдатський картуз», бо аж 90

за 90 копійок, але він не був здійсненням моєї мрії. І я його носив без насолоди, без приємности. В тому часі почалася мода ходити без шапки, але її, чи картуз, стало мати при собі й носити картуз під пахвою.

Так я позбувся масової психози на ціле життя й уже ніколи ні за чим так не тужив, так не гнався, як колись за «солдатським картузом».

В часи Першої світової війни не було аж такої спеціальної пропаганди, як це тепер буває, але бували вже фільми з воєнною тематикою. Простенькі, нескладні, трохи фронту, солдати, над ними командир молоденький прапорщик, «а прапорщик юний со взводом пехоти», як тоді співали, падають убиті, підбирають раних, сестра жалібниця падає в око, з того потім зав'язується роман між нею й прапорщиком. Поляглим співають «Спіте орли боевие»! І так хотілося тоді й собі заснути вічним сном «орла боевого»!

З тими фільмами на воєнні теми пов'язані перші «звуківі» фільми! Хлопці за гонорар дивитися потім даром на наступний сеанс, за кулісами гатили дерев'яними молотами по блясі, імітуючи цим гарматні постріли, а дрібним торохтінням мали нагадувати тріскотню кулеметів!

Майже блискавичний похід російського війська в Галичину затримався на довший час перед Перемишлем. В роках 1941/44 я пізнав Перемишль і спеціально його уцілілі доти форти, так добре, як і своє передмістя Калантирку. Бо пішки обходив не раз і не двічі та ще й спеціально приглядався, бо цікавився перед якою твердинею так щедро клав голови наших вояків, мов би голови капусти, болгарський генерал Радко-Дмитрієв.

Перестарілою тактикою брати Перемишль штурмом, як це практикував ген. Радко-Дмитрієв, не можна було й жертви покладені під Перемишлем пішли на марно. В революцію заплатив за них ген. Радко-Дмитрієв своєю власною головою, коли його на Кавказі застрілили вояки, які може й побували під Перемишлем під його командою!

Але офіційна пропаганда тримала нас, громадян Росії, в сталому напруженню, що от-от незабаром впаде твердиня Перемишль і готуйте прапори, щоб уквітчати ними свої доми на відзначення перемоги!

Коли в роках 1941/44 пізнав села й людей Перемишля, то від численних людей наслухався як їм добре було під час облоги Перемишля, бо вони були на такій віддалі, що їх не евакуювали в запілля, а зате на місці цілком утримували, щодня варили їм ситні

борщі, давали подостатком хліба та кашу пшоняну й гречану. Це була така вдала пропаганда в користь Росії, що й до смерти ті люди не забудуть та не нахваляться як то було колись добре! Але колись! Не тепер!

З тими прапорами справа була така. Нам у місті Олександрівську саме поняття «Перемишль» було порожнім звуком, нікому й нічого воно не говорило, хіба що було символом великого нещастя, бо під ним гинули наші люди, наші вояки. Тому прості люди й не збиралися справляти собі прапори. Не було його й у нашій хаті.

Але коли пішла чутка, що не сьогодні, завтра здобудуть Дарданелі, де за ініціативою Черчіля товклися й марно гинули антантські війська, й треба буде вивіщувати прапори перемоги, тоді вже й наша мати пошила російський трикольторовий прапор.

Бо «Дарданелі» то було поняття близьке нам, ясне й зрозуміле, бо ми тяготіли до басейну Чорного моря й вихід із нього то було щось такого зрозумілого, що дійсно варто би здобуття проливів ославити прапорами!

Та не вішали ми прапорів ані на Перемишль, бо занадто бо багато полягло під ним наших сусідів, земляків, знайомих і свояків. Не вішали ми його й на Дарданелі, бо круті береги їх були не до здобуття! А в революцію відпороли ми білу й синю частини прапора й тримали саму лиш червону, яка по роках таки пригодилася. Бо під час тусу в хаті червоногвардійці року 1919 розгорнувши прапор і побачивши, що він такий червоний, були мило заскочені й тус обішовся без більших жертв.

А сама тема в мені залишилася на віки вічні, стільки зустрів подій зв'язаних з різними прапорами, що варто би було окремої монографії.

За всю війну Росія покликала, як кажуть, під прапори 13 мільйонів вояків. Керувати такою масою війська, очевидно, не легко, тому й рухалася та сіра маса вояків у всіх напрямках, забиваючи всі потяги й станції. Не без того, що велика маса із них були й дезертири, але тут наведу один випадок порядної молодії людини, яка більш як рік не могла дістатися назад на фронт після слабенького поранення: куля пробила долоню.

Серед біженців з Волині в нашому сусідстві була родина дві сестри й їхній брат, Самійло Курило. Самійла покликали до війська, де він був легенько поранений. Перев'язали йому руку й послали додому, де він вже з дому відвідав пару разів шпиталь, де йому міняли перев'язку.

За якийсь час признали його здоровим і післали його до

військового начальника, який замість того, щоб відіслати його на фронт, як і сам Самійло хотів, послали його на Кавказ у якусь санаторію для видужуючих. Там він пробув зо два місяці й знову послали його додому. Знову військовий начальник не спішив відіслати його на фронт. Тому я й мав час з ним потоваришувати, різниця в літах між нами не була велика.

І так я мав найкращого свого товариша, вже справжнього вояка, який побував на фронті й уже був раненим. Служив він у гренадирах, які, як виявилось не були парадно вбрані величезні вояки, яких я знав з упаковок чоколядок, а навпаки як раз малі, а Самійло й був як раз малим на зріст.

Повинність таких гренадирів була пролазити поближче до ворожих окопів і з торби гранат закидувати ворожі дротяні укріплення гранатами так щоб ті рвали дротяні перешкоди, а вже в ті прориви й сунуло інше військо, не гренадири. Коли остаточно Самійлові вже вдалося вирватися на фронт, то він уже був при кулеметах.

Цей випадок подаю, як легко загубитися в масі вояків і порядному свідомому воякові. А що вже говорити про тих, які спеціально хотіли сховатися. Тому серед маси вояків, які рухалися по залізницях, було немало й справжніх дезертирів.

Оте ховання від військової повинності було вже таке явне, що ніяка публічна опінія на те не мала впливу. На Соборній вулиці був завод Мензіса, в якому на час війни розташувалася Третя Запільна Автомобільна майстерня, в якій мали би бути відповідні фахівці майстри й при ній була Третя Запільна Автомобільна Рота, в якій були вояки, які не мусіли бути майстрами.

На початок революції ця рота розрослася до 2,500 вояків і старшин. Наше місто було недалеко театру воєнних дій, тому з нього покликали більше річників, ніж з тих місцевостей, які були далі на схід.

Своїх людей у місті всі знають, тому й не дивно, що показують пальцями й голосно говорять, коли якогось там дня побачать у формі Третьої роти когось із купців, чи інших багатих людей, які туди поховалися, щоб не потрапити на фронт. Таких випадків було багато, нарікання були голосні, але до Бога високо, а до царя далеко, як у таких випадках у Росії говорили.

А все це були випадки деморалізації, яка все більше й даліше ширилася і без наслідків вона не могла лишитися! До того з самого початку війни почалося приховування продуктів першої необхідності з метою підвищення цін й легкої наживи. Бували випадки відкриття великих запасів різних товарів, але все було

замнято, приховано. Хто хотів би заголосно говорити про те, то на нього існували численні способи запросити його боронити «отечество»!

Переболівши перші невдачі на фронтах Росія зрозуміла, що треба активізуватися й тоді відбулася мобілізація промисловости. Заводи в нашому місті масово виробляли гарматні стрільна, військові вози, різні дрібніші речі, великі зерносушки й т.п. потрібний для оборони крам.

Тоді вперше запрацювали наші робітники по вісім годин, а не по десять, або й по дванадцять годин, як це бувало перед тим. Бо заводи почали працювати на три зміни. До праці закликали (добровільно) молодь, дівчат і жінок.

Мінімальний вік мусів бути 16 літ і я знову остався поза бортом! Хоч виглядом я був великий, може й на сімнадцятилітнього, але на завод не міг я потрапити. Мої товариші й товаришки заробляють гроші, мають свої власні гроші й можуть їх витрачати, а купувати тоді було ще багато де чого!

Щоб не бути цілком упослідженим найшов я й собі заробіток: на цегельні Мінаєва Данила (діда нашої співачки Галини Андрєадіс).

З початком війни праця на цегельнях припинилася майже цілком, але трохи цегли виробляли. Я був помічним робітником, моя повинність була подавати на стіл вже замішану глину й пізніше обертати цеглу в процесі її сушення. Моїм майстром була полька біженка, з якоїсь там (вже не пам'ятаю) польської губернії. Вона робила цеглу й відносила її під дах і там вивертала на замлю. За тисячу цеглин вона одержувала два карбованці, а я півтора. Це був на ті часи добрий заробіток, тільки не було можливости заробити, бо багато цегли не потребували.

Полька мала при собі дівчинку років з чотири, де її чоловік був не знав я й тоді. Запам'ятав я лише, що моя полька немилосердно матюкалася так, як у наших краях жінки ніколи не матюкалися.

Моя праця на цегельні була цілком пацифістична, миротворча і в ті часи з війною і з подіями на фронті не мала нічого спільного. Так що й тут доля моя відштовхнула мене подальше від козацького ремесла!

Але я вже міг гордо зустрічатися з своїми товаришами по вулиці, бо й я мав свої заробітки, але в промисловому місті, яким був тоді Олександрівськ, а тепер ще більше стало Запоріжжя, клепати якісь там зерносушки, гримати молотками аж вуха позакладає, було чимсь, значно й далеко вищим ніж моя скромна праця на цегельні!

Але моя освіта, моє знання не давали мені спуститися цілком на дно тодішньої суспільної драбини між нами, хлопцями калантирянами!

Жили ми інтересами малого міста з усе частішим наріканням на погіршення буденних умов життя. Війна затяглася в безконечність, дома в родині ми вже посміювалися, що й нашого тата заберуть до війська, хоч він працював на оборону й не підлягав мобілізації.

А з столиці, із ставки, з фронтів, все частіше й частіше приходили й до нас доходили вісті все гірші й гірші. Слово зрада на верхах вже не шепотом передавалася, але й голосніше й голосніше.

Хилився до кінця 1916 рік. Сподіваного закінчення війни він не приніс! Несподіванками розпочався рік 1917-ий.

22. липня 1974.

Ще з дитячих літ любив читати й багато читав. Зрозуміло, що мало що не все прочитане, сприймав у свою дитячу, а пізніше в юнацьку, душу, широко, так, як воно й було подано в книзі, чи в книжках!

Природничі, спеціально географічні твори так глибоко осідали в пам'яті, в душі і серці, що я міг до деталей оповісти подорожі по світі, так мов би я й справді там проїхався.

Спеціально дуже полюбив я Урал, Алтай, Байкал та тайгу й плекав мрію колись там побувати і вклонитися тим красотам могутньої дикої природи, про яку я довідався із книжок. Але не судилося!

Перечитував я не раз, і не двічі й індіанських авторів і навіть склав список індіанських племен. Долею індіан я переймався, як і численні тисячі моїх ровесників по світі, але не настільки, щоб украсти у батька із шухляди якісь там гроші й рушити до Америки помагати індіанам боронитися проти білих.

Мабуть був свідомий своїх обов'язків у школі й дома, може був настільки реалістично наставлений, що не вірив, що мені пощастить проскочити станцію Синельникове, де, як на першій вузловій станції, вже чатувала жандармерія, яка затримувала завзятих індіанських союзників і завертала їх батькам з першим же потягом із Синельникова до Олександрівська-Південний, які вже чекали на двірці своїх синків.

І вже аж у пізніших літах, на студіях у Подєбрадах на одній із доповідей, яких я ніколи не занедбував, великого нашого націоналога Бочковського, я довідався, що то був вияв найвищого

ідеалізму білої раси, коли її автори завзято виступали в обороні індіан, представників іншої раси, і особливо тих ідеалістів, які забували, що вже й індіан майже нема, але за покликом своїх найвищих чеснот тікали з батьківських домів і аж до... Синельникова, як у випадковій олександрівських юнаків!

Живучи тепер у Філадельфії, якусь сотку метрів від парку, де над Такони Грік-ом стояли колись вігвами індіанців племені делявер, усвідомив собі свою підсвідому мудрість, що в моїх юнацьких літах вже запізно було вириватися із батьківської хати та їхати помагати індіанам. Майже триста літ уже минуло з того часу, як і моїх товаришів сусідів з племені делявер, білі відсунули далі на захід, або й на той світ.

А це все мов би передмова до того явища, що у війну мої ровесники так само тікали з дому на війну, на фронт, боронити батьківщину проти ворога. І тут моїми ровесниками керувала їхня підсвідомість, їхнє ідеалістичне наставлення до свого оточення, до свого тодішнього світу.

В Росії була спопуляризована справа так званих «полкових синів». Це були хлопці, часто маленькі діти, яких добросердечні вояки, бо тоді люди ще мали в серці Бога, підбирали на побоевищах, на прифронтових румовищах, тримали їх при собі у війську, гуртом опікувалися ними й такий хлопець не загинув із голоду, виріс і часто лишався при полку й набував собі військову кар'єру.

«Полкові сини» були спопуляризовані в тих книжечках, яких ми мали подостатком у наших шкільних бібліотеках. З початком війни почався і рух молоді до війська. Не встигне хлопець досягти такого, сякого повноліття, як уже й подався до війська. За якийсь час прибував на відпустку з нагородами, з підвищеними рангами, на кінець війни, себто на початку революції, це вже були штабс-капітани, мало що не з усіма Георгіями, Аннами, золотою зброєю і з подивом та пошаною від усіх без винятку співгромадян. Це була найвища нагорода, яку міг досягти юнак перед вибухом революції!

Але ці герої починали свої кар'єри, майже повнолітніми юнаками! А крім них була ще маса моїх ровесників, які вже рвалися в бій, але їм бракувало повноліття.

Відважні із таких тікали з хати подібно як і на поміч індіанам. Тільки тепер було легше дістатися вже й поза станцію Синельникове, бо тепер було легше схватися серед маси подорожуючих вояків, які ставилися прихильно до такого, може й майбутнього «полкового сина»!

І тут у мені перемагала свідомість повинності в школі, бо порядок у світі був такий, що вояки воювали, школярі вчилися, тому я й не попав у «полкові сини».

Але мій сусід у школі, сам біженець із Ковна (Кавнас) Олекса Подяпольський, на рік старший від мене, таки рванув до війська! За яких пару місяців він вернувся додому і в школу, у військовій одежі, трохи шкандибав, а може тільки симулював, хто його знає, на праву ногу. Оповідав як він прибув у якусь військову частину, яка саме відступала з гори вниз, відступав і він з ними, оглядався і бачив здалека германців. Привіз пару обоймів з набоями, декілька порожніх гільз і австрійського багнета. Так що мав докази, що він був десь там на війні і якщо не нюхав, то принаймні бачив дим з пороху!

Таких, як Олекса Подяпольський було більше в Росії. Це було масове явище іти в добровольці! Мій старший брат Павло із-за свого каліцтва не міг бути вояком, то хоч у Земгоровській організації супроводив два-три транспорти коней на фронт і мав на собі вояцьку уніформу, а це було головне!

Мабуть усюди між учнями й учителями провадиться тиха війна. Такою тихою війною були й стосунки між моїм учителем російської мови Степаном Володимировичем Бібановим (росіянин десь із Тульської губернії). Він був добрий учитель, добре нас навчав своєї рідної мови, добре й вимагав від нас знання її, що звичайно не кожному із нас подобалося.

Був він і наставником моєї кляси. Називав він нас «моя горда непобідима кляса»! Я особисто не мав з ним ніяких поррахунків, але інші мої ровесники й старші колеги не завжди були з ним у згоді щодо знання російської мови.

Якось так склалося, що Степана Володимировича покликали до війська пізно, бо аж у 1916 році, себто тоді, як численні його учні були вже не тільки прапорщиками, але вже й підпоручниками й поручниками.

Після вишколу в Запасній Роті в Павлограді перед виїздом на фронт прибув він на відпустку й відвідав нас, свою «горду непобідиму клясу». Звичайно він був суворий, без усмішок, знав лише повинності й нічого більше, а тепер не пізнати його було! Був такий привітний, людяний, балакучий, бо багато оповідав про свою службу у війську. Розпрощалися ми з ним якнайкраще, бо він таки був нашим, мабуть найкращим педагогом.

Під час відпустки ходив наш Степан Володимирович не головною міською Соборною вулицею, але бічною Олександрівською, бо вже трапилися йому випадки, коли хтось із

його колишніх учнів, теперішній прапорщик, підтягнув його за невідповідне віддання честі офіцерові!

Учні, які були свідками такої пригоди, зовсім не злорадствували з свого учителя, а навпаки, співчували йому й докоряли тому, чи іншому прапорщикові, які аж тепер, цілком не по джелтелменському, зводили порахунки за якісь давні, давно позабуті, двійки з російського диктату!

Оцей момент відплати, розплати, пімсти, ще в більшій мірі розцвів з вибухом революції, коли час розплати настав уже не лише між учнями та їхніми учителями, але вже поміж ширшими верствами народу, між цілими суспільними групами, між цілими клясами.

Жорстокість тих, «хто був нічим — а тепер став усім» переходила всякі межі людської уяви. Первісна кровожадність не мала чогось подібного дотепер у людській історії, яка вибуяла й залляла величезні простори невинною людською кров'ю.

Не один вид, не один рід серед існуючих істот не винищував собі подібних, як винищували себе люди від 1917 року починаючи!

30. липня 1974

РЕВОЛЮЦІЯ

Тільки нарід опушений, упосліджений, занедбаний, у своїй безнадійності міг створити формулу: «До Бога високо, до царя далеко»! Так і жили люди в моєму оточенні далеко від царя, від влади, яка на місцях була представлена поліцією, яку треба обминати й триматися від неї подальше! Зовсім не так, як у пізніших своїх літах я пізнав співжиття між владою й людьми у інших народів та в інших державах.

Вже в революцію я пізнав із брошури купленої за 60 копійок про «Ходинку», велике поле біля Москви, на якому відбулося всенародне гуляння з нагоди коронації імператора Миколи II. на тому полі жива хвиля тисячних народніх мас у стремлінню по бляшані кухлики, видані спеціально на пам'ять про коронацію, які роздавали даром, так натискала у різних напрямках, що потрошила спеціальні бар'єри, подушила на смерть десятки, як що не сотки, людей і покалічила дальші сотки їх. В таких випадках таке стається!...

Але коронаційний балъ увечорі того самого дня, кажуть, що у всіх цивілізованих народів відкликають, а в Москві він не тільки не був відкликаний, але й сам цар завзято витанцював! Таке ніколи не забувається!

Революція 1905 року була здушена, як на ті часи, то досить таки жорстоко і пам'ять про це була ще свіжа до року 1917, коли і я й моє покоління багато про це чули й знали. То ж не дивно, коли вояки покликані до війська 1914 року були такого наставлення, що про царя, владу якого вони мали боронити до останньої краплини своєї крові, склали про царя Миколу II таку пісню, як: «Пар Миколай захотів воювать», а до того рефрен-матюк до кожного рядка пісні! Чи було щось подібного у інших народів, не знаю!

В пізніших роках бачив, що в хатах громадян звичайно висять портрети голов держав, чи царів, чи президентів. У нас таке не панувало! В нашій хаті висів маленький образок, розміром листівки, на якому була молода царська пара царя Миколи з дружиною його Олександрою та з першим їхнім немовлятком, княжною Ольгою. Цей образок хоч сам маленький, але був у золочених рамах досить широкого розміру, зроблених мабуть із решток від великого портрета. А походив той образок мабуть таки від нашого діда Гордієнка й нам дістався у спадщину після його смерти в 1917 році.

Для симетрії поруч з тим образком висіла фотографія наших батька й матері, ще як вони й не були батьком і матір'ю, себто з тих самих часів, з яких походив і образок царя й цариці з їхнім немовлям.

В інших хатах калантирян і такої пошани для царя не було, хоч були різні картини на стінах як побожного змісту (переважно), так і свідського, щось в роді, як генерал Скобелев гарцює на коні на тлі засніжених балканських гір, або пожар московський з року 1812, або який небудь генерал з японської війни.

В школі, в кожній клясі, висів більший портрет царя, але якоїсь більшої уваги ані ми учні, ані учителі, нам на нього не звертали. У вищій початковій школі в рекреаційній залі були портрети й інших царів, як Олександра III — царя миротворця, Олександра II — Освободителя, натяк на визволення селян із кріпацтва, Миколи I та ще може якого, вже добре не пригадую. Але очі до всіх тих портретів так звикли, що ми вже на них не звертали уваги.

Існував царський, як раз царський, а не народний, або державний, гімн «Боже царя храни». В народній школі його ніколи й не співали, може він був затяжкий для дрібної дівчорі. А у вищій початковій школі співали його при різних нагодах, як напр. роковини наполеонських війн, або тристаліття дому

Романових 1913 року, а з початком війни 1914 року видано було припис співати його шодня після спільної молитви в рекреаційній залі.

Ані про гімн, ані про прапор, як державні символи, ніхто ніколи не повчав. А що вже й говорити про звичайних смертних, які ніколи в ніяких школах не перебували! І мабуть ні в одній країні світу не було такого звичайного явища, як напр. в травні в день літнього Миколая, святого патрона нашого царя Миколи II, після Служби Божої в церкві, перед Собором, перед тисячними масами людей, відбувається парада війська, у нас в Олександрівську в той час звичайно бували ополченці й вони пописувалися своїм воєнним мистецтвом. До речі на той час вони вже були добре вишколені, так що було на що подивитися!

Але проголошують многоліття цареві, оркестра грає державний гімн, а поліція бігає поміж маси народу й вигукує: «Шапкі долой!», а як де, то й просто лясь, лясь, просто збиває шапки, чи там картузи з голів вірнопідданих царя, сьогоднішнього іменинника! І таке бувало по всій Росії, як доводилося чути від жителів інших міст необнятної родини!

Щось подібного, як олива й вода, до купи не даються, так ото й у нас було між царем і народом! Прірва глибока й натяків не було видно, щоб хоч війна викликала будь яке наближення між царем, його владою та народом. Навпаки, війна з Німеччиною, а на висотах довкола царя забагато діячів з німецькими прізвищами, включно з самою царицею німецького роду! Тому й не дивно, що пісню про царя припечатано рефреном матюковим! В тому глибокий зміст, бо голос народу то голос Божий. Яке наставлення широких мас до царя було, видно хоч би з такого випадку, чи вірніше випадків:

Майже щороку під кінець літа, коли в Криму дозрівав виноград, цар з родиною виїздив у Крим на виноград. Звичайно їхали три царські потяги, складені з темносиніх першоклясних вагонів, які були вже перестарілі й потребували модернізації. В котрому потязі мав бути цар, цього ніхто не знав, чи в першому (напевно ні!), чи в дальших двох.

Так само ніхто точно не знав години, коли потяги проїдуть один за одним в інтервалах приблизно по пів години. Військо вздовж залізниці часом бувало й по тижневі. В степу вояки стояли рідко, але у нас на Калантирці досить таки густо, може 10-20 метрів один від одного. Коли показувалися потяги, то вояки відверталися до них задом, що викликало у калантирян масу дотепів на тему, як вояки шанують царя, що показують свої зад-

ки! Часом з вікна вагонів виглядав хтось у воєнній уніформі, часом він бував подібний і до царя, особливо борідкою, так що дехто з калантирян мав задоволення, що бачив «самого» царя!

Мій друг-приятель Іван Сорин, поки ще був поштовим урядовцем і доставляв пошту до поспішних потягів, і до царського потягу також, одного разу, мабуть 1915 року, бачив царя, коли той вийшов із вагону і вступив на територію Олександрівського двірця. А колись, пару років перед тим на південь від міста цар наказав зупинити потяг і пройшовся по залізниці рівно сто сажнів, від стопця до стовпця. На тому місці і поставили потім пропам'ятні стовпці з написами про те, що цар государ соїзволілі проїти од селе до селе, як колись ми в підручниках відмічали доки треба навчитися.

Часом потяги проходили вночі, часом раненько, просто перед-світом, а часом уже у робочий час, коли учні йшли до міста, а головне, що баби йшли на базар і несли такі продукти, як молоко у бляшаних поцинкованих бідонах. Ніхто ніколи не знав, коли саме покажуться потяги, тому закривали перехід через залізницю й нікого не пускали.

На нашому переході через залізницю збиралося багато людей, тому тут крім війська бували й поліційні чинники, прості й надзирателі. І от тут потім і виявляли своє вірнопідданство калантирські громадянки! І то такі голосно і таки щиро, хоч не матюками, бо наші жінки не вживали тих поганих слів, хоч не бракувало щирих, приперчених слів на адресу нашого самодержця!

Це чули не тільки вояки, та їхні «разводящі» унтера, але й поліційні чинники різних рангів! І нічого, нікого не арештовано, тільки час до часу поліційний надзиратель відкриває переїзд і пропустить людей іти до міста!

Назад царська родина мало коли верталася тією самою дорогою, частіше через Одесу й Київ, а іноді, то й довкола Європи! Не зайвим було показати на щоглах якихось там кружляків гордий андрієвський прапор російської воєнної фльоти!

А ми, малі обивателі Калантирки, мали спокій з переходом через залізницю!

З таким наставленням «вірнопідданих» до свого царя, видно було, що далеко не доїдеш і відсвяткувавши триста літ дому Романових у 1913 році, треба б зивати манатки і з честю відійти, коли вже забракло мужности пануючій кліці поділитися всіма дарами природи та Господа Бога, в першу чергу землею, а потім в неменшій мірі й людською гідністю з своїми найменшими брата-

ми, яких було в державі мільйони й мільйони!

Незадоволення в країні, особливо на фронтах, доходило й до нашого міста, яке так лежало при битих дорогах і вістки із столиці до нас доходили скоренько, значно скоріше, ніж у інших напрямках із Петрограду.

Моя старша сестра Марія працювала в поштово-телеграфній конторі в місті Олександрівську поперемінно, півроку на пошті, півроку на телеграфі. Початком 1917 року вона була на телеграфі. Зрозуміло, що через її руки переходила маса важливих телеграм, але про зміст їх сестра, як і подібні їй «ані пари з уст»!

Дуже бо поважно ставилися до присяги, яку складали в церкві в урочистій обстановці на хрест і Євангелію при світі свічок, коли на тебе дивляться всі святі із своїх висот, то такої присяги не порушиш ніколи! Та й крім того найсолідніші й найвірніші люди на світі це тільки українці та німці! Німці тримають на своїх плечах аж дві Німеччини, а українці не тільки Україну, але й цілий ССРСР, який не знав би в яку прірву валитися, якби не Подгорні, Гречки та їм подібні на мільйони помножені!

Все, що творилося на телеграфі, сестра моя таїла в собі до гробової дошки. Але одної ночі, коли вона прибула з нічного джурства й випадково розбудила мене, та й решта родини вже не спали, бо від такої вістки, що царя вже не стало, спати вже не можна було! Тим, що царя вже не стало й сестра почувала себе звільненою від присяги й тому тільки прозрадила нам таку важливу і вийняткову цікаву вістку!

А на другий день я вже був у центрі подій! Себто біля заводу Мензіса, де серед лав третьої запільної автомобільної майстерні поховалися від фронтової служби не тільки купецькі синки, але й діячі революційних партій, головню ес-ер-ів і ес-деків.

Переважаю із членів цих партій був зліплений революційний комітет, який і перевів революцію у нашому місті. Стівпами царського режиму у нас у місті були жандармерія, поліція, охрнка. Головніші чинники із них уже сиділи заарештовані. Коли я прибув туди, а це від нас напротилежному кінці міста в кінці Соборної вулиці, то ще «виловлювали» рештки поліції і я бачив, може, два-три випадки, як «революціонери» з червоними пов'язками на рукавах приводили переляканих поліцаїв попід руки!

Довкола була маса людей, може, й тисячі! Хтось кликнув клич зібрати революціонерам гроші, бо вони й досі ще й не обідали! Хтось узяв капелюха й пішов збирати і за пару хвилин

зібрав мабуть сотки карбованців, одним словом скільки лиш улізло в капелюх! Так щедро нарід платив за своє визволення!

Бачив як вели й переляканого старенького поліцая, який мешкав на квартирі у нашого діда Гордієнка й був евакуованим із якогось прифронтового містечка на Білорусі, чи Литві. Старий, мало не 70-літній тоже мені поліцай, аж тремтів з переляку, а коли я вернувся додому, то й він уже був дома, бо його скоро випустили, так само, як і інших поліцаїв повипускали, бо що мали з ними робити?! Їхніх начальників повипускали дещо пізніше й мало не всі вони пізніше працювали вже в міліції й виконували ті самі поліцейні повинності, які виконують і їхні колеги по цілому світі!

Так у нашому місті перестала існувати влада монархічної царської Росії. Зміна влади відбулася тихо, спокійно, без єдиного пострілу. Приблизно так царська влада занепадала й по інших містах просторої російської імперії. Тому й постала назва для цього перевороту «безкровна революція».

Що в столиці трохи постріляли, то в рахунок не йде, бо на всі необнятні простори Росії, то була крапля в морі!

Революція, як той переходовий момент, який відмежовував минуле від сучасного, і від майбутнього, лишилася в пам'яті, як перша і велика і необмежена свобода слова!

Нараз усі заговорили і говорили дослівно усі і говорили стало, денно і ніччю! Говорили на вулицях, говорили в приміщеннях, на заводах, в касарнах, у ресторанах і всюди, всюди, де лиш зійшлося двоє! Вони не журилися тим, що їх лише двоє, бо в секундах їх було вже не двоє, а все більше й більше!

Ще й тепер дивуюся, як так можна було розв'язувати язики й мати про ЩО говорити! І не можу з дива вийти, як за пів сотні літ можна аж так замовкнути?!

Мабуть здібність говорити, запас слів і запас думок акумулюються, щоб у майбутній революції, у яку я таки так вірю, як правовірний магометанин у свого Магомета, вибухнути не потоками, не ріками, а морями й океанами і потім говорити й говорити, щоб уже навіки не замовкати, бо ж «не скує душі живої і слова живого»!

Отої свободи слова у 1917 році й бракувало громадянам Росії мабуть більше, ніж «земельки»!

4.серпня 1974

1917-й РІК

Як тілки вночі рознеслася чутка, що царя вже не стало, на ранок учні учительської семінарії виявили ініціативу зробити

маніфестацію великої радості з такого визначного приводу.

В учительській семінарії учнями були майже самі українці й до того національно свідомі, в кожному разі більш свідомі, ніж учні інших шкіл у місті, які були переважно мійського походження.

Крім того семінаристи були й політично більш розвинені, бо були більш начитані в недозволеній літературі, ніж учні в інших школах. Коли восени 1917 року вже й я став семінаристом і часто відвідував семінарський інтернат в домі Куржупова, де містилася й величезна бібліотека учительської семінарії, то я був свідком сталих диспутів. В них особливо активну участь приймали два старші семінаристи Родіонов і Овсянніков, обидва не українці. Вони вже були майже дорослі, видно було, що були начитані й мали дар слова.

Я подивляв їх, бо в ті часи я сам прилюдно й пару речень не сказав би! А вони сипали й сипали один одному не тільки думки, але й точні цитати, не тільки з «Павуків та мух», але і з Чернишевського «Що робити?» та інших приступних їм на той час публікацій політичного змісту.

З того часу багато води проплило в усіх ріках світу, а я побачив, і спеціально спостерігав, поведження молоді у різних народів і тепер можу тільки подивляти не тільки молодь, але навіть і малих дітей в Америці, як вони вільно говорять, як вони вільно поведуться в товаристві дорослих. Цього нам бракувало та ще довго буде бракувати!

Так ранком того першого революційного дня семінаристи з червоним прапором прибули до своїх найближчих сусідів, нашої Вищої Початкової Школи, й зголосили нашому інспекторові, що царя вже не стало й вони закликають наших учнів прийняти участь у демонстрації з цієї нагоди.

Нашому інспекторові Гаврилові Васильовичеві Краснянському, як і іншим шкільним начальникам, не бракувало вірнопідданих почувань, але нашу найстаршу клясу (15-16-літні учні!) він таки відпустив. Далі пішли ми під червоним прапором з вигуками «Нехай живе свобода» й приблизно такими самими гаслами, до ближчої до нас Середньої Технічної Школи, де до нас без поважних перешкод присдналися учні тієї школи.

Підбадьорені таким великим числом учасників «революційного здвигу», як сказали б наші брати галичани, ми пішли на «штурм» Дівочої Гімназії, де аж пахло вірністю тронові й цареві! Вжив я вислову «на штурм», бо гімназія була просто запечатана мов би сургучною печаткою. Жодних ознак життя ніхто не пода-

вав і до нас на наші гримання в двері не показався ніхто, ані з начальства, ані шкільний сторож не виглянув. Все було поховано, мов у «тереме»!

Рушили ми до сусідньої Хлоп'ячої Гімназії, де в щілину причинених дверей сам директор гімназії щось сказав нам негативного й заявив, що він учнів, своїх вихованців, не пустить і нам порадив розійтися до своїх шкіл!

Остання на черзі була Середня Комерційна Школа, в якій директором був якийсь російський діяч з партії К-Д. Він нас зустрів на порозі школи, виліз на стілець і промовляв до нас в тому дусі, що ми дуже помиляємося, що, мовляв, царська влада така вічна, що навіть ані мріяти не можна про те, щоб вона завалилася! Радив нам «оставить превратные мечти»!

Авангард нашої революційної колони — семінаристи виступили й так вигукували, що він помиляється, бо вже свобода запанувала в Петрограді й доходить вона вже й до нашого міста! І таки правда була на нашому боці!

Далі вже не було куди йти й ми погукавши різних революційних гасел, яких тоді ще багато й не було, розійшлися.

Це був перший випадок у моєму хитті, коли я не був у школі й мене сумління не мучило! Бо був такий випадок, коли мене сумління мучило. У нашій клясі, вже четвертій, четвер був тяжким днем, бо аж три години було математики.

І от одного разу хтось із моїх колег, які частіше тинялися «поза школою», спокусив і мене піти погуляти. І я піддався спокусі і пішов. Це вже була весна, може, ще тільки березень, а може вже й квітень, в кожному разі це було ще перед Великоднем.

А «поза школу» у нас ходили на кладовище, яке й так часто бувало місцем прогулянок, виконувало роль парку, якого нам у місті бракувало. Кладовище було поза містом і від мосту через залізницю треба було перейти кладовище, може, з-пів кілометра чистим полем. А це значило, що відкритим полем треба було йти перед очима людей, які там таки рухалися, чомусь не в бік шкіл, а в протилежному напрямі. При нашому суспільному устрою кожна доросла людина могла тобі зробити зауваження, чи, може, й виляяти та пригрозити, що донесся, як не батькам, то в школу.

Але якось Бог милував (бож Він милостивий і до тих, які ходять «поза школу»!) і прибув я на кладовище без перешкод. Там я зустрів своїх колег, яких було трохи забагато з нашої кляси! Що то інспектор подумає?! Та як пішли ми по кладовищу та як зустріли представників, дослівно з усіх шкіл і навіть із дівочої гімназії, то так від серця й відлягло!

Скоро нам час пройшов і ми тільки пильнували по потягах, коли настане година вертатися додому. І трохи перерахувалися, бо пішли додому дещо зaskоро й треба було піти на базар і там поміж вантажними візниками потинятися з півгодини, чим викликали здивування, бо звичайно зі школи ми гнали додому чим скоріш!

Алеж і спина горіла вогнем! Так і відчувалося, що всі бачать і пізнають, що ти не був сьогодні в школі. Так і здавалося, що хтось візьме та й запитає! Це був у мене перший і останній раз, коли я був «поза школою»!

В одну із перших «революційних» неділь у місті відбулася масова маніфестація, свого роду перегляд революційних сил. Маніфестація відбувалася на величезній площі, тепер забудованій, між Свобідкою й залізничним парком Запорізької залізниці.

Було багато червоних прапорів, усі учасники мали сякі-такі червоні банти на грудях, всі крім мене й мого друга й побратима ще з шкільної лавки Миколи Фокина. Ми обидва ніяк не хотіли мати червоного нічого на собі. Нам то було дивно, воно нагадувало нам «красному і дурак рад», як каже російська приказка.

Вже намічувано партійні організації, були партійні прапори й гасла. Трибунами для промовців були вантажні вози з плоскими верхами, у нас їх називали «шарабанами». На них зручно було вилазити із сходика ззаду.

Це була перша велика маніфестація, тому на ній ще не було багато домагань, а навпаки панувала атмосфера присягання мало не кожного промовця, що, мовляв, і він був революційно настроєний і хоч у душі, але він був проти царя й т. д. Нарід був добродушний й приймав всякі такі запевнення оплесками.

Навіть отець Степан Чорний і сам монархіст і батько синів офіцерів і той виліз на трибуну й прилюдно хотів «збрехати» про свою відданість справі революції, але Бог Всевишній бачив це все й не допустив, щоб отець духовний збрехав і отця Степана хопили спазми за горло й він тільки й міг повторяти: «я тоже, я тоже»! І за це одержав бурю оплесків!

Наші і свояки й приятелі казали, що добре, що дід Гордієнко помер (при кінці січня, за місяць до революції), бо може він би тяжко переживав упадок царату, а на «брехання» перед народом, що він «тоже», то на таке він би не опустився! Бо і простий, старий столяр міг мати засади людської гідності! Та й який там з нього міг бути монархіст, коли й не всі губернатори бували щирими монархістами.

При загальних революційних маніфестаціях, де-не-де тихо не-

помітні, несміло, показувався й український жовтоблакитний прапор і банти на грудях.

А коли пригріло сонечко, потепліло й революція виступила з берегів, тоді в одну із неділь квітня місяця відбулася українська національна маніфестація, яку влаштували українські діячі.

Щось такого великого й величнього як була та українська маніфестація в моєму рідному місті, мало коли доводилося бачити. Маніфестація відбувалася на тій самій площі й туди з усіх кутків міста ішли організованими групами учасники, або просто валили валом тисячі й тисячі українців, бо всі учасники тієї маніфестації уважали себе українцями і своє українство підкреслювали жовтоблакитними стрічками.

І я і мій побратим Микола Фокин мали великі жовтоблакитні банти на грудях і вже чомусь не стіснялися нести їх на грудях, навпаки, навіть були горді їх нести не тільки тепер, але і в майбутньому ми їх понесли, вже як козаки відродженої України.

Була неділя, люди були святочно вбрані, в церквах була Служба Божа і на площі, де мала відбуватися маніфестація, священники відправили молебень, тоді як на революційній маніфестації молебня не було. І на цій маніфестації отець Степан Чорний виступав і признавався, що він тоже українець і сльози йому заливали очі, мов хотіли виплакати всі ті кривди, які історія наклала на отця Степана і які він мусів витерпіти!

Одна молода пані мала через плечі жовтоблакитну стрічку, мов генерал який. Бож кожне хотіло чим небудь виявити, підкреслити й заманіфестувати своє українство, яке було приспане віками. «Яка краса», співав Олесь. Ця краса полонила не тільки українців по крові, але й чужинців.

На всіх маніфестаціях, де треба було показати українство, на першому пляні в українському вбранні завжди красувався гімназист Сільвестров, самий справжній росіянин, який був готовий видряпати очі тому, хто попробував би заперечувати його українство!

І він не був єдиний! Прокидалася й говорила не тільки кров, але й стихія! Хто пожив в Україні, подихав її повітрям, споживав блага української землі, той уже не міг не відчутти на своїй душі сили української стихії і в час пробудження України його поривало до гурту, до української спільноти.

Поставав стихійний, територіальний патріотизм, який властивий усім, хто довго живе на певній території. По негативному ставленню тяжко судити, але коли пішов з Києва клич: стриматися з плаченням податків, поки не в'ясниться справа з

автономією України, таки сплacenня податків припинилося! Це правда, легко досягти: не плати та й годі!

Але, коли пізніше прийшла вістка, що вплачені податки вже не відсилають до Петрограду, але до Києва, як до нової столиці, тоді й видно було місцевий територіяльний патріотизм, коли люди стояли в чергах щоб заплатити податок уже в українську державну скарбницю. Стояв і я тоді в черзі й був гордий, що я щось такого позитивного виконую в користь української держави.

Люди не стояли мовчки в черзі, говорили і висловлювали своє позитивне наставлення, що гроші з цих податків уже лишаться в Україні, а не відішлють їх кудись далеко.

Протягом свого життя мені доводилося й доводиться далі слухати різні «податкові» розмови, але таких позитивних розмов, як я чув в Україні, яка щойно ставила перші кроки свого автономного існування, я не чув ніде інде в світі!

Царська влада, освячена милістю Божою, утрималася століттями, в людській свідомості осталася навіки, як символ чогось сталого, тривалого, якоїсь «твердої влади» і хоч підсвідомо в громадянина залишилася туга по «твердій владі», навіть незалежно від того якого політичного напрямку дана влада буде, аби лиш була «тверда влада».

На зміну царській владі революція винесла на верх «тимчасову владу», яка за своєю назвою показує, що вона недовговічна, на якийсь час. Ота її недовговічність, несталість у часі підсвідомо поширюється й на її непевність у триванні, в її якості і чим довше вона тримається, тим її якість падає. Влада не стає «твердою» а в своїй тимчасовості розтягується, розпливається, стає слабшою, не задовольняє громадянина. Авторитет її падає, непослух їй зростає й доходить до бунту проти неї.

Тимчасова влада революційної Росії і виявила себе такою не «твердою», декілька разів міняла склад свого кабінету. Слабкість її використала й українська революція, яка йшла милевими кроками від успіхів до успіхів, виявлених в українізації війська, завершених автономією, проголошенням республіки й повною самостійністю!

Звідси висновок ніколи ніякої тимчасової влади не тягнути в безконечність! Установчі Збори Росії можна було вибрати й скликати ще протягом літа, помимо того, що маса виборців була у війську! Американські виборці обирають владу і в війську!

В місті діяв совет, у якому панували переважно російські С-Р та С-Д, які були наставлені загальноросійськими патріотами й де

тільки могли, старалися шкодити українцям.

В цей час Керенський збирав війська для революційного удару по ворогові, бож панувала ідея «війна до побідного кінця». Із Симферополя на фронт від'їздив зукраїнізований полк імени Гетьмана Петра Сагайдачного. Ешелон за ешелonom по тисячі вояків, молодих, здорових, бадьорих, які завзято виспівували українські пісні, а найбільше про патрона свого полку «Гей на горі там жінці жнуть!»

Коли вулиці, залізниці, заповнені були масами вояків, які всі чогось кудись їхали, то вигляд такого війська, яке в повному порядку їхало на фронт, робив прегарне враження. Комусь із українських діячів прийшла думка зробити військову демонстранцію проти наших противників у советі.

Коли з Південної станції вже третій ешелон переїхав на Катерининську станцію, українські місцеві діячі звернулися до коменданта ешелону з проханням прибути до міста з військом перед совет, де ми їх привітаємо від імени українського громадянства й разом з тим поскаржимося на «братню» демократію.

Думка була оригінальна: використати українське військо для української політики, продемонструвати, що ми вже не безбатченки, бо маємо за собою силу, на яку можемо в разі потреби спертися.

Ідея була вдала, третій ешелон затримали на станції з причини невеликої технічної «перешкоди», яку зробили українські залізничники. Курінь війська, повна тисячка, в повному порядку на чолі з своїми старшинами примаршували під будинок совету на Соборній вулиці. На балкон совету вийшли комендант третього куреня, його ад'ютант, двоє із українських діячів, двоє із президії совета.

Вояків привітали один із українських діячів і голова совета, їм подякував комендант куреня, а другий український діяч поскаржився військові, що совет робить багато перешкод українцям, на те діяч із президії совета виправдувався й обіцяв на майбутнє не робити українцям жодних перешкод. Щось трохи пригрозливого сказав і комендант куреня.

Ціла така військова демонстранція зробила величезне враження. Військо з піснями відійшло, а діячі совета трохи таки присмирніли й не робили великої шкоди.

Поки Самійло Курило не від'їхав на фронт, я з ним працював і на нашому баштані й на току у Кулиничів. Час від часу я навідувався до міста збирати публікації. Ті різні друки, які

розліплювали по місті, я почав збирати. В мені прокинулися архіварські пристрасі! У того дядька, який розліплював афіші, попросиш і він тобі дасть. Так я й назбирав дуже цінний архів революційних публікацій за роки 1917, 1918, 1919 і частинно 1920-й. Крім того зберігав і деякі часописи, особливо українські.

В 1920-х роках під час трусів у нашій хаті й арештів мого батька увесь мій архів разом з листами від мене забрало ДПУ. Може щось із того збереглося в краєзнавчому музеї міста Запоріжжя, хто його знає?

Коли вже згадувати події «Під щитом Марса», то не можна й не згадати сербів, із-за яких і розпочалася перша світова війна й принесла стільки праці Марсові.

З осені 1916 року й по вересень 1917 року в місті Олександрівську формувалися аж дві сербські дивізії. Стояли вони в місті і в повіті, особливо багато сербів було в селі Вознесенці.

Після розгрому Сербії вже на початку війни, частина сербського війська опинилася в Греції й Франції, особливо старшинські кадри. Може в сербських політиків, може у російських, а може й у тих і в других, постала думка використати для воєнних цілей полонених із австрійської армії хорватів, словінців і сербів, як зародок майбутньої югослов'янської армії.

В місті Олександрівську був осідок штабів і була маса старшин, вояки були в місті й по селах. Формування війська провадилося успішно, що видно було хоч би з того, що все більше й більше війська, а спеціально старшин, було видно на вулицях міста.

При цій нагоді треба би згадати, що на вулицях міст масово гуляли російські старшини, після них цю звичку перебрали в спадщину українські старшини, гуляли й сербські старшини. Ніколи не бачив, щоб гуляли австрійські старшини (а місто Олександрівськ належало до австрійської зони окупації), ніколи не бачив у них дома чеських старшин, щоб гуляли по вулицях, не бачив і німецьких старшин, щоб гуляли по вулицях. Себто у різних народів їхні старшини інакше проводять свій вільний час.

Сербських старшин пізнав зблизька, бо моя сестра й моїх четверо кузинок Земляних мали знайомих сербських старшин. Приятель моєї сестри був воєнний інженер Мілан Рашковіч. Коли він потребував найти місце для літнього таборування свого війська в околицях міста, то звернувся до мене.

Місце мусіло мати джерела води. Одного прекрасного дня взяв він мене на авто й повіз туди, куди я казав. А повіз я його

туди, де ми хлопцями бавилися в війну — на Той Бік, де був простір і де були джерела води. Там я довідався, що військо не сміє користатися відкритими джерелами води, бо ворог може отруїти їх. Тому в землі вертіли діри та вставляли помпи.

Одного вечора в суботу наша родина в цілому складі запросила майора Рашковича в гості на баштан, на якому вже були достигли і кавуни, і дині. Гости́на була дуже дивна, бо майор привіз із собою і свого джуру, який налива́в нам вино, а сам не смів сісти і стало крутився довкола нас готовий кожної хвили до послуг. А це ж уже була революція, настала доба рівності між людьми і нам усім так неприємно було мати між собою «нерівну» людину, яка ще нам і прислуговує!

З первісної думки вжити ці дві сербські дивізії на румунському фронті, мовляв ближче до їхньої батьківщини, нічого не вийшло. Десь, хтось умів берегти свій людський матеріал! Рік серби перебули у нас і в вересні місяці почали через Архангельськ виїздити до Франції, поки там «з дороги» відпочили, та поки надумали їх вжити на салоні́ському фронті, то й війна скінчилася.

Наш майор Рашкович писав нам дуже часто з Франції, а вже пізніше зв'язок урвався. Деякі дівчата з міста повиходили заміж за сербів і дісталися до своїх чоловіків аж у 1920-х роках. Що вони, бідні, пережили від «суспільної опінії» в нашому ще досить таки примітивному суспільстві, то на це треба буйної фантазії, щоб те все уявити! Бо серед своїх вони вже не були своїми, але «сербками»!

А на кінець вийшло так, як у фінальній сцені буває в театрі: дві такі «сербки» з мого недалекого сусідства у 1920-х роках поїхали до своїх чоловіків, одна до професора, а друга до лікаря!

Не всім «сербкам» аж так усміхнулася доля, бо деякі, особливо по селах «у запічку» колисали байстрят. Таж і гарні були сербські хлопці, не спокуситися було дуже тяжко!

Аж по роках довіду́юся від сестри, що олександрівські дівчата робили різницю між справжніми сербами, себто нашими союзниками, і хорватами, колишніми полоненими з австрійської армії, бо то були «вороги». Назовні їх хіба можна було розрізнити по тому, що серби майже всі були чорнявими, а серед хорватів було багато білявих.

Разом із сербським військом відіслали до Франції й кулеметну команду, яку всі ми в місті дуже жаліли, бо команда вже була зукраїнізована. Не завидували ми їй, що у Франції кулеметники будуть їсти чоколяду, замість традиційного житнього сухаря!

Бож українізація війська вже натякала, що скоро буде кінець війни й усі розійдуться по домах, а з Франції, коли вони дістануться додому?!

Сербські старшини були вже ознайомлені з російською культурою, тому коли в театрі, чи в городському саду бували українські гуляння чи українські представлення, то вони з великим зацікавленням ішли туди пізнавати ще одного слов'янського брата.

З весни починаючи відновила своє існування Просвіта, яка існувала колись у роках 1906-1908. Батько мій записався у члени Просвіти, платив туди внески та приходив на якісь більші імпрези, а я ще не мав 16 літ, то не був членом, а тільки користувався бібліотекою на батькову членську картку.

Читати я любив і читав багато, тому часто позичав книжки і дивувався, як багато українських книжок було в тій бібліотеці, бо в нашій хаті були лише Кобзар, Енеїда, Ластівка Щоголева та казки Андерсена.

В Просвіті я вперше зблизька побачив як багато українців є в нашому місті. Прислухався до їхньої мови й чув як вони гарно по-українському говорять! І це були переважно з інтелігентських родин, себто з «панів»! Десь вони «маринувалися» по хатах, що їх і не видно було!

Та все таки «окрасою» Просвіти були два галичани, хоч один із них був, здається буковинець, Кметь і Осадчий. Вони говорили по-українському й були нам зразком золота повної проби 96. Себто вони були стопроцентовими українцями, мали густовишиті українські сорочки. Хоч були вони з військовополонених з австрійської армії, але за часів австрійської окупації 1918 року їх якомось переховали й урятували від репатріації на батьківщину! Вони поодружувалися з місцевими українками. Яка їхня доля була далше, точно не знаю, хоч до мене доходили різні чутки про їхню долю під большевиками.

Перше моє знайомство з Просвітою було з 1917 року. Далше я вже ніколи її не цурався, і бачив і читав, і чув про її діяльність більш ніж багато! Тому в моїй оцінці Просвіта в Україні та й поза Україною, це те найвище, до чого ми спроможні були сягнути в наших змаганнях до вершин!

Тому вважаю за блюзнірство всяке патякання про Просвіту в лапках, як щось нижчого, меншевартісного, що щедро лялося з уст москалів, малоросів, підсоветських українців, не називаю їх, а такого поета, як Маланюк, якого я таки знаю дуже добре й зблизька, не можу поминути мовчанкою, бо він таки не раз і не

двічі плюнув у бік Просвіти!

Хоч би Просвіта й була недосконала організація, але в свій час вона була нашим сонцем, тому вороги й ужили найбільше зусиль оплюгавити її й принизити! Алеж то вороги! А від своїх не дав Бог аж стільки розуму, щоб зрозуміти їхнє самоопльовування!

Крок за кроком, але швидким темпом, українська національна революція поступала вперед і вийшовши на перший вершок, блиснула першим більшим успіхом! Маю на увазі і перший Універсал Української Центральної Ради! Саме слово «Універсал» доти невидане, нечуване! Це тобі не звернення, не Оголошення, не Заклик, не Проклямація, ще щось, що не вміщається у рямці всього доти відомого! А коли виявилось, що це те саме, що Маніфест, а маніфест міг видавати лише цар, себто найвища влада, то всім стало нараз ясно, що в Києві є така найвища влада, яка може видавати маніфести, які по-українському називаються — Універсал! Може пізніші історики відкриють яким могутим словом по Україні пролунало слово — Універсал!

Літом 1917 року вперше в історії цієї землі відбулися загальні, рівні, таємні й прямі вибори до Російських Установчих Зборів. Обидві найбільші українські партії С-Р і С-Д мали спільну лісту, себто перед лицем противника можна об'єднатися!

В нашій хаті виборцями були старша сестра, батько та мати, а я вже був настільки активний, що припилнував, щоб вони пішли й таки фактично віддали голоси і то таки за українську спільну лісту! Так само настирливо ходив по свояках і сусідах, щоб і вони відбули свою виборчу повинність і виконали право бути господарем на своїй землі!

З цього й берімо науку на всі часи: діти мусять бути організовані в українських національних організаціях і своєю дитячою активністю мусять активізувати своїх старших свояків, приятелів, сусідів і знайомих! Докажімо, що й дитина може бути воїном!

Пізніше це можна було спостерігати у советському комсомолі, в німецькому Гітлерюгенд-і, а ірляндське дитинча в північній Ірландії, то вже явно цлює на англійського вояка! В тоталітарному змаганню нації і діти вояки!

При виборах до Українських Установчих Зборів було декілька українських ліст, бо тут уже українські партії самі між собою змагалися. Наша родина віддала свої голоси за українських С—Д, бо ще з 1905 року батькові симпатії хилилися в бік тієї партії (в російському виданню!).

Гірша справа була з сестрою Марією, яка скінчила рік тому дівочу гімназію з «клясними дамами» з перфектною русифікаці-

єю й була тобі справжня «русская баришня»! Вона навіть хотіла віддати свій голос за якусь російську лісту й по мимо мого нати-скання віддати голос за будь-яку українську лісту, я таки й тепер непевний чи вона не віддала свій голос росіянам, чи вірніше — жидам, які в політиці поховалися під російські псевдоніми.

Як жвавий хлопець зацікавлений усім, що довкола мене творилося, я побував усюди, де лиш встигав побувати. Ще й тепер дивуюся, як це можна було без телефону, без радія й без телевізора про все так скоро довідатися й усюди побувати.

Із передвиборчих промовців найглибше врізався мені в пам'ять Авдієнко, бо він часто виступав у нашому місті. Червоною ниткою, провідною думкою майже кожного промовця було довести слухачам, що він бідний із найбідніших! А Авдієнко на доказ своєї бідноти завжди казав, що у нього стільки землі, як оце під нігтями! Розуміється, що такі аргументи маса приймала оплесками.

А я оце побувавши в світі, побачивши та почувши людей багатьох і різних, набув переконання, що пан Авдієнко був така непотріб, що в дорослому віці (він міг мати тоді понад 30) всього маєтку має стільки, як бруду під нігтями!

І як же таку непотріб обирати керувати людською долею, державою?! Може від того така й наша доля, що нами керували Авдієнки?! Може б на майбутнє змінити наші смаки й обирати тільки тих, які до часу виборів здобули або освіту, або якесь ремесло, або здобули хоч яку пару десятин землі, чи яку крамницю, чи майстерню, або й фабрику?! Себто людей творчих, активних, може й агресивних, які би таки справді йшли вперед і нас, виборців, вели вперед?!

Мабуть таки із-за того, що влада була «Тимчасова», була вона не повновартісна, не «тверда», тому нічого й не вийшло з Установчих Зборів ані до Російських, ані Українських. Бо влада таки категорія не юридична, а скоріше, й напевно, психологічна!

Колись Максим Горький написав про Леніна (10/(23) листопада 1917/ в збірнику «Передчасні думки» за редакцією проф. Єрмолаєва на ст. 112. : Сам Ленін, звичайно, людина війняткові сили. Людина талановита, він володів всіма властивостями «вождя», а також необхідною для цього відсутністю моралі й чисто панським безжалісним ставленням до життя народніх мас!

Такого «безжалісного» ставлення до народніх мас у жодного українського діяча не було, тому до влади, як категорії психологічної, український нарід і не був приготовлений.

Як виховуються провідні діячі, може й підсвідомо, можна повчитися з такого прикладу. На Закарпаттю в селі Новоселиці, Волівської округи, один жид, бідний, як церковна миша, додатково підробляв собі тим, що нелегально у нього в хаті продавав келішок горілки, з якого мав стільки зарібку, що коштує коробочка сірників! Але і то заробіток! До нього внадився випивати один із недалеких його сусідів, який дасть йому заробити пару коробочок сірників, при тому притвориться дуже п'яним, залізе на піч спати й обов'язково на печі напаскудить! Жид спокійно те все прибере й другим разом так само приймає того гостя і вся історія повторюється з усіма деталями!

Цей бідний жид не мав ані крихки пошани до себе, за кожним разом прибираючи з печі паскудство. Але цей жид щотижня мав шабесгоя, над яким командував: подай, прийми, принеси, зроби, запали й т. д. Цей жид, якщо не став прем'єром Ізраїля, якщо вижив і врятувався від гітлерівського терору, але психологічно він був цілком готовий перебрати від Голди Маєр прем'єрство Ізраїля!

Ми мешкали в жидівській хаті, у дуже працьовитого жида, його працьовитості не дорівнюють ані німці, ані українці. Він мав троє дітей, які щотижня так само виховувалися «на провідників», бо стало, цілий день тільки те й робили, що наказували шабесгоєві Гафі Гичкуновій всіма можливими дієсловами: подай, принеси, зроби, зав'яжи і т. д.

І якби вони не упосліджувалися в своєму майбутньому житті, психологічно вони були завжди готові командувати, або принаймні стоїчно увійти у брами якогось там Белзця, чи Майданку.

Той, хто не навчиться командувати так відразу не стане командиром, чи взагалі провідником. Тому й зрозуміло, чому на тлі м'якотілої російської демократії й також не тверdotілої української демократії міг розвинутися й зрости на силі большевизм під проводом панського, безжалісного Леніна! А далі вже історія відома, бо та панська безжалісність зростала й зростала на силі і в просторі! Докотилася вона й до мого рідного Олександрівська.

Поступово крок за кроком Україна вийшла на арену між інші народи: відбулося проголошення Української Народної Республіки Третім Універсалом! Трохи вражало, що не самостійної, але тільки республіки, та там на верхах, у Києві видніше, а ми провінція приймаємо з великою радістю й Україну, як республіку!

Урочисте проголошення Третього Універсалу відбулося 21-го

листопада 1917 року на Пушкінській площі, чомусь не посеред площі, а в північно-західньому куті при Соборній вулиці. Там була поставлена трибуна, на якій було декілька діячів. Або відкривав збори, або навіть він і читав Третій Універсал, якщо мені пам'ять не зраджує, маляр Магалевський, який у Комерційній Школі навчав малювання.

Був сухий морозний день, який у нас у степу буває в таку пору. Ще напередодні всі знали про урочисте проголошення Універсалу, тому людей зібралось багато, хоч не так багато, як це бувало на інших маніфестаціях, кажуть, що із-за морозу!

Від військового начальника маршувала українізована сотня, яка востаннє пройшлася так, як її навчили ще в російському війську. Вичищені, як на весілля, чоботи блищать мов дзеркало, на чолі сотні великий український блакитножовтий прапор. Мені так випало, що я дігнав ту сотню ще недалеко від військового начальника й тому увесь час ішов поруч з нею по хідникові.

Дудніла промерзла земля під ногами, прапор гордо повівав і мабуть відтоді починається моя «хвороба»: як тільки побачу український прапор, так моє серце й перестає мене слухатися й хоче, мов та ластівка, вирватися з моїх грудей і полетіти може і в міжзор'яні простори!

Дійшли ми на призначене місце. Там уже зібрався нарід і була також частина Вільного Козацтва. Стали ми всі довкола трибуни, вояки стали «на струнко», а нас цивілів, президія сходив припросила зняти шапки, бож, мовляв, ми колись знімали шапки вислуховуючи царських маніфестів, а це ж зараз будемо слухати Універсал нашої народньої влади, Української Центральної Ради.

Тому, що був мороз і було таки справді холодно, то якісь жидики хитрували: наближалися так близько, щоб можна було почути, але й перебувати настільки далеко, що мов би не приймають участі у зборах, щоб не знімати шапок. Але у нас у місті була родина на прізвище Крохмаль, в якій було, якщо не чотири, то троє напевно офіцерами російської армії, а тепер уже української. Якісь із них були на цей час дома. Один із них пішов до жидиків і припросив їх також прилучитися до спільного святкування урочистої хвилини й також зняти шапки. Розуміється, що це «припрошення» не було аж таке делікатне, як оце могло б виходити з мого опису! Бо в дійсності воно більш нагадувало старе «шапкі долой» в колишні табельні дні.

В місті була цивільна влада Повітова Рада, на чолі якої стояв Олександр Карпович Лазаренко, приятель нашої родини. Сам

він був учителем, але працював урядовцем у державному винному складі, де мій батько працював помічником машиніста. Там вони ще до війни договорилися й на українському ґрунті й стоваришувалися. Вдачою він був лагідний, приємний, в кожному разі прем'єрство перебрати він не міг би, а зрештою так мало було часу виявити адміністраційні властивості, що остаточного присуду не можна давати.

Містом керувала обрана демократичними виборами Мійська Управа, в якій українців не було помітно, себто аж так місто було перенаселене не українцями, старим набродом та новими утікачами з прифронтових країв. Білшість із них були наставлені вороже проти українців! Не знали ми тоді та й не мали ще настільки сили в собі, щоб небажаних чужинців депортувати за кордони України! А цього нам дуже тоді бракувало!

Коли я малим хлопцем зачитувався в літературі про оборону Севастополя, то я дуже заздрив тодішнім севастопольським хлопцям і в душі бажав і собі, щоб і в нашому місті відбувалися бої! Мабуть не я єдиний був таким дурним хлопцем!

І от моє рідне місто дочекалося війни й боїв на вулицях. Коли в грудні місяці 1917 року генерал Корнілов вирвався з Биховської в'язниці й прорвався на Дін організувати Добровольчу Армію, то якась кількість чорноморських моряків, може, дві-три сотні рушили в напрямку Курська переймати його. Перейняти його вони не перейняли й тому сердиті поверталися назад у Севастополь.

Українська влада в місті рішила перейняти матросів і обезброїти їх, бож невільно по Україні швендяти будь-кому та ще озброєному. В місті тоді була якась невелика кількість українського війська, яке всі називали гайдамаками, хоч би вони й не мали цієї назви в офіційній назві своєї частини.

Частина гайдамаків на паротязі поїхала назустріч матросам до станції (роз'їзду) Мокра сім верстов від міста. Матроси прибули вже до станції Янцево десять верстов від міста. Гайдамаки домагалися скласти зброю, тоді їх перепустять до Севастополя. Матроси упросилися пустити делегацію від них до трудящих міста Олександрівська.

В Народному Домі на Пушкінській площі відбувся мітінг, як тоді називали всяке віче, на якому представники української влади домагалися від матросів скласти зброю, тоді їх пропустять до Севастополя, а матроси упросилися, щоб їх пропустити із зброєю, бо, мовляв, ганьба буде їм перед товаришами, що вернулися обезброєні.

Українська влада пристала й на такі умови, але, коли я

вертався з Народного Дому, то вже на Соборній вулиці зустрів відділ матросів, які машерували в місто. Себто не додержали слова! Вони вже були проїхали Південний Двірець, але якийсь із активістів під'юдив їх і вони вернулися в місто. Бій був уночі і на другий день 26 грудня (н. ст.). Вночі матроси ішли глибоким залізничним ровом з двірця Південного на двірець Катерининський, а з поперечного через залізницю насипу їх зустріли вогнем Гайдамаки й Вільні Козаки, серед яких був і мій клясний товариш Іван Федорів, який мешкав на Слобідці й тим самим був у зоні української влади, тоді як я на Калантирці опинився в зоні посідання матросів і пізніше міг тільки заздрити йому, що він уже міг і вистрелити пару разів, а може й забив якого матроса, бо серед матросів була якась кількість забитих і ранених, але їх усіх матроси забрали з собою.

В місті бої були в оточенню будинку, в якому містився совет. З українського боку приймали участь у боях три панцерні авта, на одному з них за кулеметом сидів поручник Веселовський, брат мого товариша по семінарії.

По-українському боці приймали участь і півсотня кримських козаків, які стояли в місті й виявили не абияку хоробрість, стріляючи стоячи посеред вулиці. У татар був один вояк ранений в руку. Серед цивілів, які приймали участь по стороні матросів, було убитих семеро й якась частина ранених. Серед українських вояків убитих не було, а могло бути декілька ранених.

Коли рознеслася чутка, що на поміч в Олександрівськ прибувають Гайдамаки з Катеринослава, то матроси забралися й відїхали в Севастопіль.

В цих днях через місто по Катерининській залізниці їхали ешелон за ешелonom у регулярних одногодинних інтервалах з фронту донські козаки. На припрошення української влади допомогти їм у бої проти матросів, вони не пристали до такої розваги, хоч матроси й вистрілили на них із своїх двох трицалевих гармат, може, з десяток шрапнельних набоїв!

Перший із тих набоїв уже був мій, якого я вигріб власноручно із землі й наповнив його шрапнельними кульками, яких легко було назбирати, бо лежав неглибокий сніг й видно було куди впала кулька. І тоді й ще більше пізніше я дивувався такій залізничній організації, що у повоєнній і в революційній розрусі, могла так регулярно відправляти аж так багато ешелонів, бо пройшло їх пару десятків. До Різдва Свят вся донська армія була вже дома!

Весною 1917 року я закінчив Вищу Початкову Школу й замість

обіцяного мені годинника, мене послали в туристику відвідати брата в Семено-Миронівському Верходніпровському повіту, а по дорозі заїхали в Катеринослав до Деріїв, де дядько Дерій Григорій був дяконом в катедральному храмі при владіці Агапітові. Його дружина, неописаної краси красуня, була двоюрідною сестрою моєї матері, а її доня Маруся, моя ровесниця була краси мабуть більш, ніж голівудської. Були ще двоє хлопців молодші від мене.

Я там провів пару днів, показували мені все гідне уваги. Побував я в музеї імени Поля бачив і самого Яворницького. Був і на Службі Божій і чув «шалапинський» бас мого дядька. Але бачив і пам'ятник Катерині, як він лежав під мурами гірничого інституту і як на ньому солдати, які її стягли з п'єдесталу накинувши петлю їй на ший, тепер видрапували на ній всякі непристойні написи та припечатували її матюками!

Це я вперше їхав самостійно, як не знати який дорослий громадянин з паспортом у кишені, в якому було зазначено, що я «мещанин» города Олександрівська і той паспорт мені видала наша станова Міщанська Управа.

Пару місяців я ще раз проїхався тією дорогою, вступати в Верходніпровську середню с-г школу, і не...вступив! Бо був міщанського походження, хоч іспити я здав і блискуче!

1917-ий рік у споминах треба закінчити тим, що я у нас в родині перехрестив слово «хлеб», яке ми доти вживали, на «хліб», яке вже нам так і залишилося!

11. серпня 1974.

Ж І Н О Ч А С О Т Н Я

Після поважних невдач у війні Росія з 1916 року почала солідно готуватися до війни з надіями на успіхи. Була змобілізована промисловість, до якої притягнуто численні робітничі кадри. В міжчасі наступила й революція. Тоді шойно заговорили, що вільні громадяни не допустять, щоб війну закінчити от так, без перемоги, тому й залунало над просторами революційної Росії гасло «Війна до переможного кінця»!

В повітрі повіяло рівноправністю між чоловіками й жінками, але мабуть ніхто й ніколи вже не скаже, кому першому прийшла в голову думка, щоб і жінки воювали із зброєю в руках. Доти жінки приймали участь у війні тільки як медичний персонал, головно, як сестри милосердні, сестри жалібниці.

А відтепер почали формувати жіночі батальйони, жіночі курені. Формували жіночу частину й у Олександрівську. На повний курінь бажаючих жінок не назбиралося, але на добру сотню зібралось їх!

Дореволюційна Росія не лишила нам ніякої організації, як це бувало в інших народів. Тому не було у нас таких великих патріоток з лав інтелігенції, про інші верстви суспільства не було, що й говорити!

Панував загальний погляд, що жінка у війську, то це вже й не жінка, а щось найгіршого, що може бути серед покидьків жіночої частини суспільства! Бо не вважали, що жінка в оточенню великої кількості мужчин може зберігати свою порядність жіночу й людську гідність. Тому, як хто із жінок і зголосилися до жіночої сотні, то вони були ті найостанніші!

На північному кінці нашого міста, недалеко різниці й біля залізниці Маріюпіль-Запоріжжя був великий роговий дім, який тягнувся в один бік на десяток вікон. Тому, що дім був роговий, то його невірно називали «трикутним» домом і під цією популярною назвою його й усі в місті знали. А загалом про нього голосно не говорили, бо це був «дім терпимости», або «публічний дім», у якому дівчата виконували, як тепер кажуть у Америці, «найпершу», або «горизонтальну» професію.

Панночки й паничі, які записували слова для словника Грінченка, в своїй невинності й не записали того вульгарного слова «бардак», або «бордак», яким простий нарід називав той дім, тому й ми тут не будемо вживати цього слова, бо якось можна обійтися й без нього.

Виконниці в тому домі були стало закриті на прогоничі, бо в день дівчата спали, а вночі вправляли свою «позему» професію. На початку весни, вже як трава зазеленіє, дівчата з того дому виходили на поляну недалеко того дому трохи погрітися на сонці.

Вбрані вони були в кричучих кольорів спідниці й кофточки. Самі вони були дуже бліді, бож і сонце їх ніколи не цілувало, та й тоді так годилося викликати «печальне» враження тому і вживали білу пудру, щоб не сказати, що попросту крейду.

Ще й хлопцями й ми там крутилися, хоч ми самі собі бавилися. Та недовго насолоджувалися дівчата гарною соняшною погодою, бо вже раннім пополуднем приходила котрась із них із дому й кликала: «Девочки, гості приїхали!» І «девочки» поволі вставали і йшли виконувати свою «позему» професію.

Я ще не доріс, щоб там побувати, але з оповідань старших хлопців, то я вже знав, що годилося туди прибувати тільки на

візникові й обов'язково підвипивши, хоч би тільки на корок наступивши! Там всередині і годилося час від часу робити «бучу», себто бити піано, потурбувати й горбатого музиканта, робити з себе не абиякого п'яного. «Девочки» в таких випадках верещали, верещала й сама «бандурша», власничка того підприємства.

Але там бував звичайно й «викидайло», колишній моряк, або хоч грузчик з пристані, могучого вигляду й самсонівської сили. Він ото й пацифікував і приводив до порядку. Бували там і сталі гості, які мали своїх наречених, яких тулили до сердець, а страсті утоляти їхали до трикутного.

Людської гідності тим дівчатам ніхто не заперечував і напр. біля нашого діда Недавнього мешкала родина з дітьми якої ми, діти, бавилися, хоч їхня мати походила з того трикутного дому. Це не вважалося за зле й ту жінку може більше шанували, як яку іншу, бо вона вже була врятована мало що не з того світу!

В революцію було проголошено, що не годиться жінкам займатися «поземою» професією, тому трикутні дома по всій Росії закрили! А де поділися дівчата?! Вийшли на вулиці й продовжували далі займатися «поземою» професією. І рух їх там збільшився!

У нас у місті біржа з тими дівчатами, які були «поза» домом, була якраз на головній Соборній вулиці біля самісінького собору! Для того там і світел не було! І тим боком, звичайно, порядні люди не ходили, особливо жінки та панночки.

Коли залунав клич «дівчата до війська», то мало не всі дівчата «поземого» фаху й зголосилися до війська. Крім них також деякі одиниці незадоволені своїм теперішнім станом та з надією на краще майбутнє також виявили своє бажання послужити Батьківщині!

Зібрали їх, описали, перевірили їхнє здоров'я, одягли у військову уніформу (чоловічу), себто штани й гімнастюрки, трохи повчили як треба ходити та як обертатися у військовій одежі й однієї прекрасної неділі призначили їхній від'їзд на фронт з тим, що урочисте прощання їх буде на Соборній вулиці біля будинку Совета.

Провожати їх зібралося багато людей! Казали, що жіноча сотня очистила місто від «такого» елементу! Так випало, що і я був там, але не сам, але з батьком. Подивитися там було на що! Бо, звичайно, тоді така мода була, що жінки носили широкі спідниці й широкі кофточки, а дівчата гімназистки ще й пелеринами прикривали свої принади!

А тут тобі гімнастюрки обтягують дівочі талії й показують у

повній величі бюсти, один кращий від другого! А вояцькі штани обтягли та показують нижні округлості. Краса та й годі! Провожали їх від імени цілого міста, від усіх їхніх співгромадян. З балкону ллялися промови, в яких закликали дівчат нашого міста показати революційному воїнству, як треба воювати, пірвати мужчин вояків у бій і вернутися додому з переможним закінченням війни!

Залунала команда, але тут одна із «девочок», біля якої якраз я недалеко стояв, заявила: «Без музики не пойдьом!» І треба було задовольнити справедливу вимогу й почекати на оркестру. Прибула оркестра, вшкварила бадьорого марша й наші «девички» відбули на фронт. Якби не був я з батьком, то напевно ще пішов би з ними й на двірець, а так треба було йти додому.

На двірець відпровадив дівчат наш сусід «граф»Кузічев, який під вечір вже був дома, а з ким поїхали далі дівчата, то я вже й не знаю! Не знаю я, як воювали наші олександрівські дівчата але знаю, що останньою опорою революційної влади були юнкері і жіночий батальон під проводом Марії Бочкарьової. Себто, був уже й провід у жіночих руках.

Володимир Фокин, брат мого побратима, як юнкер разом з своїми товаришами по школі поруч із дівчатами жіночого батальону під проводом Марії Бочкарьової востаннє боронили Зимовий Палац у Петрограді. Себто, коли все мужеське військо скрахувало, то вірними до загину лишилися хлопці юнкера й дівчата та й жінки! Честь і слава їм!

Коли пишу ці рядки, німецький часопис «Більд ам Зоннтаг» приніс вістку з Риму з дня 4. серпня 1974, що італійські «девички» числом двісті тисяч виявили бажання добровільно заплатити податок розміром 1,8 мільярдів німецьких марок, але держава відкинула їхній внесок, бо, мовляв, не хочуть приймати «неморальні» гроші!

Героїзм виявлений дівчатами й жінками у багатьох народів на обох сторонах фронту, тільки викликає подив перед ніжними істотами незалежно від того, хто якими професіями заробляв собі хліб насущний!

17. серпня 1974.

Б І Ж Е Н Ц І

Цивільних людей, яких воєнні події зрушили з місця їхнього сталого побуту, в Росії називали «біженцями». Хоч ця назва не завжди була вірна, бо мало хто затримувався доти, що вже аж

треба було «бігти» від наближення фронту. Хоч і таке траплялося!

Мій майбутній тесть о. дякон Данило Омельчук року 1915 став «біженцем», бо фронт несподівано наблизився до села Старосілля Луцького повіту й треба було справді «бігти», ставати «біженцями», щоб врятуватися або від загибелі, або від пізнішої евакуації австрійськими військами в глибину Австрії.

Чорні дими закривали небо, грім гармат перетворився в безконечний гул, люди на гвалт виносять із хат, що дається, чи вірніше, що першим в очі впаде, пакують на вози й рушають на Схід подальше від фронту. У отця діякона на возі вже машина до шиття, якою його дружина, моя пізніша теща Анна Вячеславівна, підробляла до родинного бюджету, який у сільського діякона не був на великих висотах, у вузлі бебехи, себто, постільні скарби, дружина й двоє малих дітей.

Сам о. дякон ще суетиться, ще мотається то в хату, то з хати, ще щось би взяти, ще щось би не забути, та страхіття фронту підганяють його й він узявши віжки в руки, коні були власні, бо о. дякон провадив власну господарку, і не сідаючи на воза погнав коней, бо, як він тут же заявив: «Живим я в руки неприятелю не дамся»!

Це говорила в ньому кров вояка російської армії ще з японської війни, коли його, ще як учителя, призвали до війська, поки підучили, поки перевезли через цілий Сибір, то уже й війна скінчилася, але там чекаючи повороту назад додому в останню чергу він мав подостатком часу набратися військового духу!

Тепер же став справжнім «біженцем», бо прифронтова земля вже припікала в п'яти! Незабаром він перестав бути цивільним діяконом, бо став воєнним діяконом при похідних шпиталях.

Тому, що біженцям часом треба було справді тікати подальше від фронту, то й назва «утікачі» для них досить таки влучна. Частіше цивільне населення завчасу вивозили, евакуювали, в глиб країни, тому вони й «евакуйовані особи». Тому, що їх зрушили з місця на місце, перемістили, то від Другої світової війни й назва їм «переміщені особи», оті з англійського «ДП-Дісплейсед Персонс», які створили були цілу епоху в історії численних народів після Другої світової війни.

Та не про них тут мова а лише про біженців з Першої світової війни, з якими довелося запізнатися з моїх молодих літ, коли я навіть не підозрівав, що в майбутньому моєму житті я не раз і не двічі буду не тільки біженцем, але й утікачем і переміщеною особою. І не раз події за подіями будуть мені пригадувати ту гірку

людську долю, чи в Європі, чи в Кореї, чи в В'єтнамі, чи на якому там о. Кипрі! Не раз і не двічі посилав я їм моє співчуття в їхньому горі, яке ніколи мене не цуралося!

Коли люди, співгромадяни російської імперії, «бігли», від небезпек фронту й ставали «біженцями», то для нас дома, в місті Олександрівську вони фактично були не «біженцями», а скоріше «пришельцями», хоч цієї назви для них ніхто не вживав, а були вони для всіх «біженцями».

До нас прибули біженці з Волині, переважно з Дубенського повіту, сільське населення. Це були щирі наші люди, по-українському вони говорили краще, ніж ми калантиряни. Але від нас вони відрізнялися тим, що їхні жінки й дівчата матюкалися, просто тобі по-матроському! З часом, як вони втяглися в умови нашого побуту, вони трохи упоряднилися, але все таки не зовсім! Час від часу таки вилітали з них матюки стрілами!

В місті були більші кількості утікачів з Польщі та з Прибалтики, переважно мійського населення. З ними прибули й два заводи: дротяний і цвяхів та Борман-Шведе, фабрика с-г машин.

Всі біженці вирвані з своєї нормальної колії життя, якийсь довший час не жили нормальними категоріями. Спочатку вони одержували різні допомоги, «пособія», часом від декількох установ, тому вони бували іноді в кращому положенні, ніж місцеве населення.

Це можна було спостерігати на базарі, коли біженці купували все, що їм лиш в очі упаде, і до того всього вони купували по багато. Міське населення їм заздрило, криво на них дивилося і в нашій скромній родині аж дотепер зберігся вислів «купували як біженці», себто багато, надміру, стільки що й не донесеш.

Поступово біженці втягалися в місцеву економіку, ходили на різні праці й тертя між ними й місцевими людьми зникали. Українці з Волині деякі може й не вернулися до себе додому, особливо дівчата, які повиходили заміж за місцевих хлопців.

Вже раніше згадуваний Самійло Курило, біженець з Волині, став моїм найкращим другом.

Про біженців з Прибалтики і з Польщі багато не можу пригадати, але єдине мені ніколи не вийде із пам'яті, що в революцію майже всі латиші, естонці, та частинно поляки стали активними по боці большевиків. Спеціально латиші були масово представлені в різних большевицьких збройних відділах і в ЧеКа, особливо!

Ані територіяльної, ані національної свідомості тоді ще не було, щоб ворогів українського народу потрактувати, як небажа-

них чужинців і депортувати їх на їхню «родіну», як небажаний чужий елемент. Бо то все ще була Росія й ми усі були ще «росіянами», хоч би тільки в розумінню російського громадянства.

Всі вони були біженцями у глиб своєї власної держави Росії, вони були лише «біженцями», а вже пізніше довелося побувати самому не тільки «біженцем», але вже й справжнім «емігрантом», без батьківщини, без власного ґрунту, на якому міг би поставити свої ноги. Стати «чужинцем», без батьківщини, це найбільша кара Божа! І ніколи не довідатися за які гріхи!?

21. серпня 1974.

1918 - Й РІК

Літом 1917 року в місті був вибраний Совет, замість старої Мійської Управи. Совет був вибраний демократичним порядком, вибирали його всі дорослі люди, які на той час мешкали в місті, незалежно від того, чи вони були громадянами України, чи ні, чи мали яке нерухоме майно, чи ні.

Тому, що в місті було повно «наброду» й «пришельців», які цілком випадково опинилися в місті, то й склад мійського Совету був випадковий, в ньому представники місцевого населення мали незначну кількість, а свідомий український елемент просто зникав у випадковому конгломераті Городського Совету, який так і називався по-російському, а не по-українському Мійська Рада. Українізація ще не пішла аж так далеко!

При кінці 1917 року й військо розпоршилося, просто тобі випарилося, що ані сліду по ньому не було. Колишне російське військо розійшлося по хатах, тим більше, що війни вже не було, а зимовий святочний сезон сприяв тому, просто тягнув додому в теплі хати, в родинну святочну атмосферу.

Гайдамаки, які приймали участь у поборюванню матросів у грудні, відійшли до свого коша в Катеринославі. Місцеві вільні козаки, це були одиниці, які перебували по домах, а не військо.

З наближенням небезпеки від червоної гвардії, яка наближалася з півночі, українська влада під назвою Повітова Рада, яка була в українських руках, від'їхала з міста на захід через Кічкас, Нікопіль. З приходом німців українська влада прибула, «приїхала» в місто. З того часу й походять такі вислови, як «як була у нас Україна (себто українська влада), «як поїхала Україна» й т. п.

Так з поняттям української влади було навіки сполучене дієслово «бути». Так з початком січня від'їхав Омелян Карпович Лазаренко, голова Повітової Ради з своїми декількома співробітниками. Решта співробітників, численні старшини не виїзди-

ли, а пішли в підпілля, себто поховалися з тим, що переважно не ночували дома. Тоді ще люди мали Бога в серці й доносами не займалися так усердно, як це настало пізніше.

Нарешті дня 15. січня (нов. ст.) 1918 року на Південний двірець прибула аж із самого Петрограду «Червона Гвардія» і з тим днем в місті почалася советська влада.

Коли на демократичний Городський совет місцеві люди нарікали, що в ньому сидить голота, яка ніколи в житті не мала й ніколи не буде мати будь-якої нерухомости, то відтепер треба було погодитися з фактом, що в місті керує вже справжня голота й не тільки як цивільна влада, але як і військова влада з воєнним комісаром, при якому перебуває якась частина війська, але головне, що з ЧеКа, як воєнно-поліційною установою.

В місті обмежені свободи, головно руху, бо стало вішають оголошення про воєнний стан у місті, за недодержання якого будуть карати розстрілом. Оте «вплоть до разстріла» так і прилипло до советської влади, як колись двоголавий орел був символом царської влади.

Назва «гвардія» та ще «червона» так мене заінтригували, що я один із перших був на Південному Двірці. І яке ж велике розчарування мене там чекало! Я сподівався побачити щось такого, як колись із царської гвардії приїздили вояки на «побивку» в парадних уніформах різних кольорів чи то гусарів, чи уланів.

Та замість гвардії я побачив хлопчаків з Петроградських різних Калантирок, які мало що не всі були моїми однолітками. І ні одного з них гідного бути вояком, не кажучи вже гвардійцем! Аж соромно було, що такий «гвардії» з дозволу сказавши, ніхто не зробив найменшого спротиву, хоч у місті було повно вояків, старшин, як українців, так і несвідомих! Що значить брак організації! Брак ініціаторів, брак проводу, хоч би того найскромнішого!

Червона гвардія там же з вагона роздавала всім бажаючим зброю, переважно допотопні «берданки» на один патрон, неймовірно довгі й відповідно до того й тяжкі, й закликала ставати в ряди борців проти контрреволюції. Як не спокушала мене зброя, але я таки в ряди борців проти контрреволюції не став.

Протягом неповних трьох місяців тривання советської влади в місті відділів справжнього війська й не було, бо червона гвардія то ще не було військо. Були окремі відділи, які себе називали партизанськими, але без великої кривди для них інакше їх і не можна було називати, як тільки бандами.

В тих бандах були вже й дорослі вояки та матроси з колишньої російської армії та фльоти. На чолі тих банд стояли їхні ватажки, очевидно активніші особи, як Полупанов, Мокроус та деякі інші, яких або й не знав, або не пригадую як вони називалися. В 1960-х роках вичитав, що Мокроус був директором лісів у Криму і для врятування його від наступу німців був післаний літак по нього, який його й завіз на Північний Кавказ. Видно, що Мокроус добре таки прислужився советській власті!

На чолі советських банд бували й жінки, як напр. Маруся Нікіфорова, яку часто можна було побачити в місті. Це молода, гарна жінка, з тих, що колись служили по жидях. Мала гарну донечку, рочків 3-4 віком. Одягалася в чумарку перешиту з солдатської шинелі, на голові мала пишну сиву папаху.

Під своєю командою мала пару десятків хлопців, з вигляду горлорізів, озброєних з ніг до голови. Тепер, як оглядаюся назад, то в тій Марусі бачу нашу олександрівську Жанну Д'арк, яка мусіла мати в собі якісь особливі дівочі чари, якими потягла за собою таких горлорізів, яких вона в дійсності провадила, бо ж її успіхи нічим іншим пояснити не можна! Вона ж неосвічена, може навіть й неграмотна, розуму й розвитку не то що політичного, але й загального не могла мати! Як що поривала своїх горлорізів до чину, то тільки своїми жіночими чарами! Для них вона була щось в роді святої, про яку не вільно було подумати щось грішного! Мала вона при собі ад'ютанта, але то вже її особисті, приватні справи, до яких ніхто не пхав носа.

В червоних бандах 1918 року були деякі мої ровесники й сусіди з мого передмістя Калантирки, насиченої «набродом», який тепер і виконував роль п'ятої колони в боротьбі проти автохтонного господаря української землі — українського народу. З них пам'ятаю двох моїх товаришів по вулиці Миколу Павлова і по школі Михайла Шаповала.

Людські добросусідські відносини між нами не псувалися й від них я мав відомості про їхню діяльність над углубленням революції. Всі згадані банди час від часу виїздили на захід за Дніпро, до Никополя а іноді й до Апостолова.

Затримувалися вони на малих станціях та робили вилазки в сусідні маєтки. Там вони грабували все, що попало їм в очі й поверталися до Олександрівська п'яні своїми «революційними» успіхами, а ще дужче від справжнього алкоголю, якого тоді ще було подостатком у державних горілчаних складах.

Якщо й трималася така советська влада в місті, то тільки тому, що ніхто їй не робив поважного спротиву. Все активне

причаїлося, притихло й чекало якогось чуда, що хтось їх визволить, бо теоритично беручи «така» влада довго не може устоятися! Цілком вірно! «Така» влада й не устоялася!

З осені 1917 року я став вихованцем Олександрівської Учительської Семінарії. Майже всі вихованці її були українці, переважно селянського походження й національно свідомі. Але тому, що советська влада нас трактувала, як майбутніх просвітелів народу, то й ставлення її до семінарії було більш-менш прихильне.

А це видно було з того, що нам давали на снідання по кухлеві житньої кави й по лупеті гливкого житнього хліба. Після такого снідання і три дні не захочеться їсти, тому я не був зв'язаним з домом! Досить, що хоч спати прийду додому! Чи навчання мав дополудня, чо пополудні, але завжди мав багато часу, тому був всюдисушим!

Чи на двірці Катерининської залізниці, де стало відбуватися рух советських банд, чи на мітингах в залі Комерційної школи, чи в Народному Домі, ніде вода без мене не освятилася!

На мітингах тоді доводилося чути багатьох тодішніх вождів советської революції. З них добре пригадую Колонтай і Дибенка. Про Колонтай пригадую, що була баба добре таки писката, я аж дивувався, як така з вигляду непоказна жінка, а може аж так завзято промовляти! Не знав тоді не тільки я, але й мабуть усі присутні, що це не аби яка панія і їй би не личило промовляти до нас, справжніх пролетарів. Панська п'явка, яка приссалася до пролетарського руху!

Разом з нею був Дибенко, вже тоді казали, що то мовляв її чоловік. Він був мов би із матросів, але мав на собі офіцерську шинелю сірого сукна. Виглядав на мужчину може тридцятилітнього віку. Високий, гарний не тільки поставою, але і з лица. І не знаю, чому один із авторів у календарі з Аргентини, пишучи про Дибенка, назвав його «красень дикун»? Оте «красень», то вірно, але при чому тут «дикун»?

Чи це подобається теперішнім жидам, чи буде подобатися майбутнім читачам цих рядків, але во ім'я істини треба зазначити й підкреслити, що советська революція в Олександрівську 1918 року робилася в найбільшій мірі жидівськими руками! Їм завзято помагали латиші та інші іногородці. З місцевих людей мало хто був на якійсь хоч би скромній висоті в советській владі. Так само небагато було й росіян з-поза місцевих! Якщо й траплялися російські прізвища, то це були псевдоніми, під які поховалися жиди! Особливо в ЧеКа! Це не треба забувати й при різних

нагодах пригадувати! І тільки в ім'я істини! Нічого більше!

Минулого 1917 року на radoшах, що відбулася революція, то й забули мабуть відправити панахиду за спокій душі Тараса Шевченка, але цього року то вже хтось догадався заініціювати і в Соборі відбулася панахида за спокій душі Тараса Шевченка.

Тоді в очах советської влади Шевченко був таким самим «контролю», як напр. і Грушевський, тоді большевицькі банди ще виколювали очі на портретах Шевченка й самі портрети його профанували, дерли, топтали їх. Тому може як раз панахида по Шевченкові й звернула увагу советської влади на церкву.

Одного прекрасного дня в лютому 1918 року советська влада заявила, що закрие Собор, якщо не збереться вистарчаюча кількість підписів у голосуванні, щоб Собор не закривати. І ми, православні, масово рушили в церкву підписуватися за збереження Собору. І так Собор був відстояний!

Згадуючи панахиду по Шевченкові року 1918. приходять до голови чому тепер ми відзначаємо пам'ять Шевченка тільки «цивільним» способом, академіями, але без панахиди?! Чи не тому часом, що серед нас багато католиків, яким якимось не випадає молитися за Шевченка тому, що він був православний?!

Одного дня в лютому на вулицях міста появилися священники з лопатами й мітлами і під охороною червоногвардійців почали чистити вулиці від снігу. Як тільки про це довідалися «жони мироносиці», як у нас називали тих жінок, що працювали при церквах, по теперішньому кажучи сестриці, як пішов клич по місті, без телефона, без радія, як вийшли жінки на вулиці та ще під проводом такої завзятої, як баба Довга, то мало що й советську владу не вигнали з міста!

Про бабу Довгу треба спеціально зазначити, що це була рідна тітка моєї матері Ганна Карповна Довга, вдова, маленького росту (але ж і Наполеон був маленький!), побожна, відвідала всі монастирі не тільки України, але й Єрусалиму. Помимо свого маленького росту це була людина величезної сили волі й коли прибула до священників й давай виривати у них із рук мітлу й лопати, то ніякий священник і навіть протоєрей Собору Шамраєв, не міг укоськати її, а на червоногвардійців вона й не звертала уваги, тільки заявила: «приведіть сюди й рабинів, тоді й наші священники будуть працювати»!

Ніхто, звичайно, не привів ніяких рабинів, тому баба Довга й визволила священників від знущання! Червоногвардійці й пішли ні з чим, бо й вони були всі православні й у душі співчували й погоджувалися з бабою Довгою!

Такі випадки були не тільки у нас в Олександрівську, були вони масовими й це свідчило, хто та якої віри виганяв наших духових провідників чистити вулиці!

Теперішня нова (дата написання цих слів в кінці цього розділу) еміграція із ССРСР до Ізраїлю не хотіла би цього пригадувати та з калейдоскопу подій у революцію не викинеш ані того найменшого образу!

Про діяльність ЧеКа 1918 року багато не знаю, бо тоді ростилювали ще в пивницях дому Белоцвєтова, вивозили лише трупи та й то по ночах. Тільки цвинтарні сторожі могли би більше знати! Рік пізніше розстрілювали вже й прилюдно серед білого дня на самому кладовищі, але про те буде згадка в свій час.

Ані три місяці не проіснувала советська влада в місті, як понеслися чутки про наближення німецьких військ, а незабаром почувся й віддалені гули гарматних вистрілів. Котроїсь ночі під самий ранок роздався сильний вибух, то большевики підірвали Кичкаський міст через Дніпро. Великої перешкоди наближенню німців вони тим не зробили, бо німці прибули з півночі від Синельникова. Громадські чинники міста просили большевиків не рвати того мосту, але ті не вволили волю громадянства. Бо не була то народня влада!

Збройних частин у большевиків у місті, які би можна було назвати військом, не було. І тікали вони окремими малими групками на схід, а коли залізниця Олександрівськ-Маріюпіль була вже загрожена, тоді тікали на південь до Пришиба, а звідти також на схід.

В останніх днях советської влади в місті деякі українські старшини заворушилися й організували якусь боївку, в якій були й такі юнаки, як я та мені подібні. Завдання наше було сплювати й не дати зникнути з міста большевицьким головар'ям, як военний комісар та інші головари в цивільному.

Вони мали до диспозиції военні авта. Напря́м їхньої втечі був на південь, але з міста їм лежала дорога головною вулицею міста — Соборною. В призначений день я вірно відстояв на розі Соборної й Покровської вулиць біля Собору. За пазухою я мав ручну гранату, меншого розміру, яку я мав кинути в авто будь якого головаря, який першим появиться в полі мого зору.

Відстояв я вірно до полудня і жодного головаря, ані авта не бачив, бо мабуть зникли ще десь перед світанком. Коли вже почалася гарматня стрілянина (це німці стріляли), такі стійки, як моя, були зняті і я віддавши гранату тому старшині, який її мені дав (а це був прапорщик Іван Сорин), пішов додому.

В місті вже не було ніякого війська. Наша хата була третьою від залізниці Синельникове-Севастопіль і коли я прибув додому, то був свідком так званої психологічної артилерійської стрілянини. Десь з-поза міста і не на місто, а таки на степ, на Той Бік, за річкою, німці вистрілили може з десять разів з польових чотирьох і пів цалевих гармат. Ті вистріли нікому ніякої шкоди не зробили, бо гранати рвалися серед порожнього степу.

Решту гранат, числом шість, які дали «осечку» й їх не вистрілили, я пізніше знайшов недалеко нашого баштану під косаркою одного недбалого господаря Губенка, у якого косарка зимувала під відкритим небом у степу. Це я добре пам'ятаю, бо пізніше я розбираючи ті гранати й сам мало не вилетів під небеса! А скільки їх гине, таких «мудрих», як я, по цілому світі!

Після гарматної стрілянини на Тім Боці пройшлася чота німецького війська на чолі з лейтенантом в зразковому порядчкові, мов би на параді! Ця парада також була «психологічна», розрахована на глядачів мого передмістя, які всі як один, спостерігали цей «бій» за місто Олександрівськ.

В між часі із-за залізничного насипу Маріюпіль-Олександрівськ-Катерининська, почали показуватися вояки, які здаля мали вигляд, мов би водолази вилазять із води, такі бо широкі і масивні були німецькі шоломи в першій світовій війні.

Один поляк біженець, яких було багато в нашому передмісті, сам з Познанщини, знав він добре німецьку мову, запропонував мені піти на зустріч тим воякам з-поза насипу. Я радо погодився, хоч в душі може й були пригадки з російської воєнної пропаганди про «германські звірства».

Ми поволі, обережно, наблизилися назустріч воякам, які нам усміхалися й махаючи руками закликали нас до себе. Ми обоє, бо й мій поляк не був цілком спокійним, набрали відваги й підійшли до вояків, яких там було троє. Поляк відразу почав розмовляти з ними, вояки радо вступили в розмову. Навіть і я пробував додавати пару слів із своєї шкільної німецької мови.

Що нас здивувало, так це те, що вояки шойно вступили, так би мовити на поріг міста, а вже замотували замки рушниць брезентовими покривками! Як вони знали, що в місті вже нема ворогів?! За пару хвилин до нас наблизилися ще декілька вояків і ми разом з ними, так би мовити, мов би привели їх у місто, прийшли на нашу головну вулицю на Калантирці — Севастопільську.

На вулиці було багато людей, всі вийшли подивитися на справжніх германців, бо місцевих німців ми називали німцями, а

це ж були справжні германці. На розі Севастопільської й Мідяної вулиць жила численна родина німців колоністів Янцени і мене неприємно вразило, що мати тієї родини вітала німецьких вояків голосним вигуком: «Дойчлянд, Дойчлянд ібер аллес!» От, подумав я, проклята німкень! А зате воякам видно, що подобалося таке привітання!

Так прибули німецькі вояки, як союзники нашої Української Народної Республіки до мого рідного міста Олександрівська. В цей день так багато було вражень, що я вже нікуди й не ходив. Німецькі війська ешелои за ешеленом проїздили далі на південь.

На другий день зранку я вже був біля залізниці, по якій так само ешелон за ешеленом посувалися, бо більше стояли, як їхали, українські війська, корпус генерала Натієва. В місті постала українська комендатура з комендантом на прізвище Гемпель, але війська в місті не затрималися, бо посувалися далі на південь до Криму.

Біля жидівського кладовища один ешелон наїхав на попередній і наробив деякої шкоди, бо поранив деяких коней і мов би й людей. Але саботажу в тому не було, лише звичайний людський недогляд.

Не тільки я крутився біля залізниці, було нас там повно і дорослих і молоді. Всі ми радо зустрічали українське військо. Трошки дивно було сприймати німців, вчорашніх неприятелів, а сьгоднішніх союзників! Повернутися назад на всі 180% трохи тяжкувата!

Але в місті знову «приїхала» Україна, себто прибула знову наша українська влада і розпочиналася нова доба творення свого життя по своїй вподобі на своїй землі!

25. серпня 1974

П Р А П О Р

Разом з моїм батьком в заводі Гільдебрандта і Пріса працював Караванченко. Караванченки мешкали на Гоголівській вулиці на її початку, недалеко від залізниці Олександрівськ I — Олександрівськ II. Крім інших дітей, яких і скільки їх було, то я вже не пам'ятаю, у них був син, дуже гарний високий чорнявий хлопець. Красунь він був такий, що на нього заглядалися не тільки дівчата!

Син Караванченка вчився у хлоп'ячій гімназії й ледве закінчив шосту клясу, так відразу рванув до війська, без відома, без згоди, без благословення батька-матері! Таке в нас тоді практикувалося!

Відважному й щастя в руки! Так і Караванченкові! Ледве двічі обернувся в запасній роті, як відразу ж відіслали його до військової школи. В запасній роті він не потребував вчитися муштри, бо в гімназії навчання військової штуки стояло на належній висоті. На кожній військовій параді перед Собором завжди приймав участь і відділ з гімназії з дерев'яними рушницями. І хоч гімназисти стояли на самому фланзі, але й так вони викликали заздрість і подив усіх інших хлопців, як школярів так і не учнів.

Час від часу Караванченко прибував додому на відпустку й за кожним разом усе з новими й новими нагородами. До революції він уже досягнув максимальну рангу штабс-капітана й мало не всі хрести й ордени й золоту зброю, які можна було здобути за весь той час, що Караванченко перебував на фронті!

Це був справжній герой, це була окраса й гордість його рідного міста Олександрівська. У сприятливих умовах перед ним мали б стояти вйшколи й перевишколи для вищих старшин, включно з академією генерального штабу. З віддалі якогось десятиліття йому усміхалася маршальська булава! Такий був наш герой Караванченко!

Якої він був національної свідомости, я не знаю, але коли в місто знову «приїхала» Україна, себто українська влада, в році 1918, то на мурах міста появилася оголошення, яким закликалося старшин, вояків і юнаків, добровільно вступати в лави 2-го пішого Запорізького поВку. Оте «В» замість «Л» відразу кидалося в очі, алеж відразу й сприймалося, бо мабуть так і треба поукраїнському. А тому, що воно не так як по-російському, то ще краще, бо відмінно! Аж по багатьох десятиліттях вичитав у якогось автора з початку 19-го століття «ПОВК», а не «ПОЛК», то значить автор відозви з року 1918 сам не видумав оте «поВк», а не «поЛк».

Мені тоді бракувало до повних 16 літ може якийсь десяток днів, тому якось я й не подумав, що та відозва адресована між іншими й мені! Але, коли одного дня мій друг по класі й далі побратим по зброї Микола Фокин, повідомив мене, що в Народному Домі має відбутися закрите зібрання по особистому запрошенню старшин і молоді, яка хотіла б вступити в українську армію, то ми й пішли туди разом з його братом Володимиром Фокиним, юнкером, який ще недавно боронив Зимовий Палац в Петрограді.

На сходини входили бічними дверима, які відкривав нам сторож Народного Дому Хомаза, батько мого також побратима по зброї. Він нас знав. Зійшлося нас там може зо три десятки осіб.

Всі були старшини, а нас молодиків було може з п'ятеро.

Сходини відкрив ніхто інший, а наш герой Караванченко в українській уніформі, яку тоді носили старшини 2-го Запорізького полку. Почав він промовляти по-українському, але тому, що він сам не дуже знав українську мову й присутні панове могли його не добре зрозуміти, то він перепросив присутніх і промовляв далі по-російському.

Він ствердив, що російської держави на цій території вже нема, тут тепер Українська Народня Республіка, себто українська держава. Присяга, яку ми колись складали на вірність цареві, вже нас не зобов'язує, бо цар зрікся трону, тим самим він зрікся й влади. Російської влади такої, якій би ми хотіли зберегти свою присягу, тепер нема, тому ми можемо сміло вступати в українську армію й вірно служити нашому красві й нашому народові. Оце точно передаю його думки, які він перед нами висловив.

Декілька з присутніх осіб попитали про різні дрібніші справи. Караванченко відповів на їхні запити. А після виступив один полковник, прізвища його я й тоді не знав, але тільки знав, що він зять нашого тодішнього соборного дяка диригента (псаломщика) Вишемирського і що він врятував полковий прапор свого полку, вивіз його з собою на грудях.

Цей полковник коротко, по-вояцькому, промовив про те, що крім присяги цареві, владі, є ще присяга рідному прапорові, і він, який врятував прапор свого полку у себе на грудях, лишиться вірний йому і в ніяку іншу армію під іншим прапором він не піде служити!

Як тільки він скінчив своє слово, запанувала тиша в залі, а потім зривалися старшини з місць і підходили до нього й висловляли свою солідарність з ним, одні обнімали його й тричі цілували його, а інші лише потискали йому руку. Таких старшин було п'ять-шість.

Так виглядало, що збори не вдалися, наш герой Караванченко потерпів фіяско. Не знаю скільки з присутніх тоді вступили в українську армію, а все таки деякі таки вступили.

Але на мене особисто поділлала аж така вірність прапорові. Цей момент я запам'ятав на ціле життя і зустрічався з такою вірністю не раз і не двічі.

Якийсь рояліст на еміграції в Петербургу щоранку ставить свого маленького сина перед французький прапор і вчить його якогось тексту вірності французькому прапорові й королеві Франції. Якийсь російський полковник на еміграції в Парижі (може й наш з Олександрівська?!) щоранку ставав на струнку

перед своїм полковим прапором.

Французькі війська, чи в Африці, чи в В'єтнамі, борються до останньої хвилини, поки ще триколовий прапор повіває на щоглі. «Ми пред врагом не спустилі гордий Андрєєвській флаг», гордилася російська фльота. З розпущеними бойовими прапорами опускалися на дно моря велетні німецької фльоти по всіх океанах світу. Серед пожежі й руїни ще повівав прапор нової американської республіки й ця подія стала мотивом американського державного гимну.

І відходячи з якогось там Сінгапуру, чи Цейлону, чи з Індії, колишня горда Велика Британія поволі опускає символ своєї суверенності британський прапор з відданням тих самих почесей, що й при піднесенню його.

Найбільшим безчестям, найбільшою образою прапорам переможеного ворога, була парада перемоги, яка відбулася в Москві, коли німецькі полкові прапори кидали під ноги «тоже мені переможцеві» Сталінові!

Є щось безсмертного, вічного, ніколи невмирущого, — це є пошана збройним знаменам, полковим прапорам, своїм, а ще більше чужим, ворожим!

Щоб це зрозуміти, щоб до цього дожити, то на це треба дуже й дуже багато поколінь! Російська держава, особливо в теперішньому її виданні, ще до цього не доросла! Її навіть нема з ким порівняти, бо і у так званих відсталих народів Азії та Африки існує якийсь кодекс чести по відношенню до ворога та до його прапорів!

Лице моє від ганьби паленіє, що в складі Росії, з її дичкою перебуває й мій український нарід і не в стані виявити свої національні, відмінні від російських, лицарські ставлення до своїх ворогів і до їхніх святинь — прапорів.

29. серпня 1974.

САМОКАТНА СОТНЯ

На перший день Великодня 1918 року я з моїм нерозлучним другом Миколою Фокиним потинялися по кладовищу, як це звичайно робили й минулими роками. Тоді там буває багато людей, приходять відвідувати своїх близьких спочилих. А така молодь, як ми тоді були, то тинялися без цілі.

Поверталися ми з кладовища стежками (себто не офіційною дорогою через міст понад коліями) через станцію Катерининської залізниці. Звідси через парк перед дворцем, який мав оригінальну

назву «садок кохання». Освітлення в ньому ніколи не було, тому ввечері, чи вночі, в ньому була тьма непроглядна. Чи виконував той садок кохання ту саму функцію, що їх виконують в американських містах «Лав лайнес», себто темні кутки в парках, куди дозволяється парочкам у автах прибути для задоволення їхньої любовної спраги, не знаю.

Вийшовши з парку ми опинилися перед хлоп'ячою гімназією, в якій на той час квартирували Українські Січові Стрільці. Деякі з них були на подвір'ю гімназії, деякі на вулиці перед гарним новим будинком гімназії, який скінчили будувати вже у війну 1915 року.

Чи ми їх, чи вони нас зачепили й ми почали розмовляти. То були молоді хлопці, мабуть не на багато й старші від нас, а як на зріст, то й невисокі. Говорили ми про різне, нам імпонувала їхня українська мова, значно краща, ніж була наша на той час.

Вони нас питали, чому ми не в війську, бож довідалися, що ми українці й Україна тепер потребує вояків. Ми оправдувалися тим, що ми ще учні й наша пряма повинність вперше закінчити школу, а тоді вже можна буде думати й про військо.

А вони нам на те відповіли, що й вони також учні й перервали своє навчання з тим, що будуть його продовжувати вже після закінчення війни! Так просто, ясно й зрозуміло!

Яка мудра відповідь! Таж відколи світ світом стоїть, то найглибші думки висловлювано найпростішими словами! І дійсно правда, перервати науку в школі, вступити до війська, здобути Україні волю, а тоді спокійно собі продовжуй освіту! Тим більше, що тепер більшість шкільних будинків зайнята під війська й учнів пустили на передчасні вакації. Так, що ми мов би як раз і готові до того, щоб вступити до війська!

А на другий день ми вже стали вояками армії Української Народної Республіки! З ініціативи коменданта міста Гемпеля почали формувати Самокатну Сотню й Володимир Фокин уже вступив до неї й є там чотовим! На другий день Великодня (це майже точні дати, бо числовані дні в спогадах неправдоподібні, тому їх обминаю!), ми з Миколою Фокиним записалися у вояки Самокатної Сотні.

Тому, що Миколин брат Володимир уже там був, то може в їхній родині щось там і говорили на цю тему, але я вийшов у понеділок із рідної хати й не вернувся аж до неділі, коли вперше прибув провідати мою родину! От так, без балачок, без дозволів, без благословення, вийшов із хати, мов би якийсь американський юнак, чи дівчина, які рушають у гіппівські табори до Каліфорнії!

Але яка ж тут величезна різниця! Кинутися у вир розпусти від

патлатого до бородатого й знову назад аж до запаморочення молодої дурної голови, послушної тільки й тільки зову молодої пересиченої крові, чи вступити у лави рідного війська здобувати, боронити, захищати щойно відроджену державу рідного мені народу, мрію багатьох, багатьох поколінь моїх попередників!

А в моєму випадкові ще й повернути честь нашому колись козацькому родові, який майже століття був «демилітаризований», вернутися до козацького ремесла! І хто то зможе зрозуміти ті пориви моєї душі, які керували мною в ті хвилини, коли я ставав козаком?!

Сотня моя мала назву Самокатна Сотня при Другому пішому Запорізькому Полку. Була вона самостійна й на початках мала над собою владу її ініціатора коменданта міста Гемпедя. Пізніше ми довідалися, що в полку існує також самокатна сотня, яка була частиною полку й називалася Самокатна Сотня Другого (без того «при») пішого Запорізького полку.

На той час в українській армії не існували ранги, а старшини мали титули по посадах, які вони займали. Ідея невдала й незабаром була скасована! Формував нашу сотню й був її командиром сотенний Ширяй. Невеликий на зріст старшина, чорнявий, блідий на обличчі, з маленькими вусиками. Мав на собі чорну блискучу сорочку, щось мов би з козацької уніформи. Носив він штани галіфе, як російські офіцери носили, з жовтим кантом, вздовж якого були нашиті по обох боках канту ширші стрічки блакитні, себто барви національні. До того чоботи старшинські.

І вигляду і вдачі він був досить приємною людиною. Володимир Фокин був чотовим моєї першої чоти. Інших старшин і підстаршин я вже й не пам'ятаю. Осідком формування й побуту нашої сотні була нова будова колишньої моєї Романівської народної школи. В старій будові я ще вчився а після той будинок узяли під Державний Банк, а для школи збудували новий будинок біля тюрми, себто біля в'язниці. В цьому новому будинкові я й почав козакувати!

Ніде ніякого оголошення не було про нашу сотню, але мало не за тиждень до неї записалося понад сто юнаків з нашого міста, багато з них були учні середніх шкіл, але не бракувало хлопців й без освіти. До двох тижнів сотня досягла числа більш-менш сто п'ятдесят козаків і старшин і формування її було закінчено. Серед козаків були й вояки з колишньої російської армії, а підстаршини й старшини всі вже бували військовими з фронтовим досвідом.

Я особисто тримався того погляду щоб вояк служив у війську подальше від рідних куточків, подальше від маминих обіймів, я проти територіяльного поповнення складу вояків. Хоч досвід з нашою Самокатною Сотнею заперечує такий погляд.

Як у нашу Самокатну Сотню вступило понад сотню олександрівських юнаків, так відразу ж їхні родини породичалися з нашою сотнею. Наша Самокатна Сотня відразу стала й «їхньою» сотнею з усіма наслідками від цього. Ми одержали повну моральну й велику матеріальну піддержку від місцевого громадянства.

Як почали нам приносити кулемети, які були поховані по різних горищах, то у нас зібралось аж чотирнадцять кулеметів «максимів», «кольтів» і «шассі». Як заходилися хлопці біля тих кулеметів, розбирали їх, чистили, смарували їх, наново складали, то так опанували їх, як тільки швачка опановує свою швальну машину. А вогневу силу наша сотня набула таку, яка їй і не належала! Тільки амуніції до них нам не вистарчало.

Тоді вперше зблизька і я опанував кулемети, добре їх пізнав, хоч пізніше в житті ніколи й не довелось «строчити» з них. Наносили люди нам і ручної зброї, різних рушниць різних систем, різної якості та різної придатності. Але тим ми менше цікавилися, бо незабаром одержали новісінькі, самі відкривали з фабричних скринь, російські кавалерійські рушниці середньої довжини, не піхотинські й не карабіни!

Самокатна Сотня мала би мати самокати, ровери, чи велісопеди, чи як би їх ще називати. В російській армії були спеціально військові самокати, які можна було складати вдвоє й у часі потреби нести їж на спині. Такі самокати мала самокатня сотня нашого полку. Для нас таких самокатів не було й ми були покладені на власні сили роздобувати самокати.

Для воєнних цілей російська воєнна влада видавала накази для переведення конфіскації самокатів у приватних власників. Тими приписами користувалася й наша Самокатна Сотня й мобілізувала для своїх потреб самокати у цивільного населення. Так назбиралося в нашій сотні аж сімнадцять самокатів. Хлопці так само їх завзято розбирали, чистили, смарували та знову складали. Ну і, розуміється, вчилися їздити на них.

Коли до кулеметів мене тягло з душею, то від самокатів мене ще з більшою силою відштовхувало й відштовхнуло навіки вічні! Я, колишній вояк Самокатної Сотні, не вмю їздити на самокаті, не вмів їздити на ньому й на віки вічні не буду їздити на ньому. Хоч пізніше в житті я мав свого власного самоката, хоч

мені радо самі пропонували сторонні люди покористатися їхнім самокатом. Ні, й тисячу разів ні!

Щоб краще зрозуміти чому це така алергія до самоката, то треба перенестися в ті часи й у ті околиці, де до війни 1914 року я бачив тільки два самокати, які люди з великим трудом здобули й спрачували їх. І коли я не міг зарадити, щоб у когось із покривджених цивільних громадян не забирали самоката в нашу сотню, то всередині в своїй душі я відштовхувався від нього, в мені наростала алергія до самоката! І так з мене вийшов унікум: козак самокатної сотні, який і при кінці життя не навчився їздити на самокаті!

В найближчих днях ми одержали одягу й обув. Також треба би подивляти, що від війни осталося ще багато воєнного добра. Ми одержали новісінькі чоботи, дебелі, на подвійних підошвах, новісінькі шинелі довгі, як у юнаків воєнних шкіл, штани, гімнастюрки, білизну й картузи. Звичайно не всім воно пасувало розмірами, але я був більшеньким на свій вік, то мені воно прийшлося майже все в міру.

А оте, що я був більшеньким, хоч це не значить, що решта козаків нашої сотні були менші від мене, мабуть таки моє завзяття, що я на перекір стихіям, які мені зовсім не сприяли, я таки опанував муштру так, що на мене звернули увагу й сторонні люди й сотенний Ширяй завжди, коли мав нас відвідати комендант Гемпель, а він нас частенько відвідував, бож наша Самокатна Сотня була його улюбленою дитиною, знімав вартового на брамі й ставив мене на час поки комендант був у нас в гостях. І на зустріч і на прощання я йому, себто комендантові Гемпельові, спритно віддавав пошану зброєю. Мабуть ніхто так не потрапив би то зробити, бо не було війнятку, щоб не я стояв тоді при брамі!

Комендант Гемпель бачив наші організаційні успіхи й мало не за кожним разом виписував нам ордер на якусь там кількість спирту, якого було подостатком у державному горілчаному складі. А в неділю, чи так при якій нагоді, ставали ми в коридорі, чи в клясах Романівської школи й сам сотенний Ширяй наливав нам розбавленого водою (може чверть води на три чверті спирту) спирту у склянку, якими звичайно продавали на базарі хлібний квас й давав тут же випивати.

Не всім однаково наливав він, кому більше, кому менше, а коли доходила черга до мене, то він приговорював: «О, ти великий, то тобі треба повну!» і наливав склянку повну до вінця. Я її випивав згідно наказу одним махом (доти я ніколи не пив!) і вже

мав право вийти із лави. Хотів я присісти на своє ліжко, та сідаючи як витягнувся на ліжку, як довгий то й заснув як убитий!

Не ходив я й обідати. Прокинувся пізнім пополуднем і пішов додому, в першу свою відпустку із війська! Дома було весело, бо справляли без мене мої ім'янини й день народження. Мене гостили ім'янинним пирогом. Мати весела, просто щаслива, що її син козак. Вона завжди була більш громадськи наставлена, ніж батько. Батько насуплений, мало не плаче, докоряє мені, що я так самовільно пішов у козаки, таж у війську стільки різних небезпек, бо я ж ще замолодий і легко можу підпасти деморалізації та різним іншим шкідливим впливам.

А я маю ще запас хмелю в душі потішаю його, що нехай він не боїться, що нічого мені не станеться, мовляв я витримаю всі наступи спокус на мене. Тим часом мати пришила мені до гімнастюрки на рукаві жовто-блакитну стрічку, єдину лише відзнаку, якою я міг відрізнитися від колишнього російського вояка, бож уніформа у нас була однакова.

Пішов я далі козакувати маючи на увазі стерегтися деморалізації. Виріс я на традиціях російської армії, її житнього сухаря та борщу, а тут цього нічого не було! Поки ми перебували в Романівській школі ми ходили їсти до їдальні Робітничого Клубу на розі Покровської й Катеринославської вулиць, проти самого Собору.

Там нас годували зовсім не так, як у війську, а як не знати яких гостей на курорті. На снідання давали нам чай, або каву з білим печивом, до того яєшню на маслі! На обід дві страви з солодким на третє, на вечерю майже таке саме, що й на обід! Це мені й не подобалося, не вояцька то була страва.

В їдальню ходили малими групами по хідникові, як цивільні люди, а не як вояки. Якщо діставали перед обідом розбавленого спирту, тоді небезпечно було йти на обід, бо двоповерхові будинки хиталися й хотіли завалитися нам на голови!

Військо тоді було добровільне й за місяць служби вояк одержував триста карбованців, які я не мав куди витратити, тому гроші віддавав на схованку батькові.

Микола Фокин минулого літа служив на товаровій станції біля Катерининського двірця, мав там знайомих, які й дали йому знати, що там марнуються на складі великі кількості дерев'яних ліжок, які вживалися на фронті в шпиталях. Поїхали туди й одержали на наказ нашого патрона коменданта Гемпеля ліжка для кожного козака. Так що в Романівській школі нам було не гірше, ніж десь тепер на курорті на березі океану в Америці.

Муштри ранком ми мали мало, бо всі були вже добре вимуштровані. Більше часу присвячували кулеметам, самокатам та вже й рушницям. Якийсь час довелося постерегти завод ДЕКА, який був через дорогу від кладовища. Це був завод моторів для літаків, він появився в нашому місті у війну. Був він оточений цементовим муром і лишив сумну, дуже сумну славу в історії міста Олександрівська й пізніше Запоріжжя, бо під його мурами большевики розстрілювали тисячі й тисячі людей. Не раз і не двічі я одержував з дому повідомлення, що той, або той «пішов на завод ДЕКА»!

На заводі перебувало ще якесь воєнне майно, яке треба було постерегти, щоб австрійці не забрали. На Провідний Понеділок довелося й мені нести там варту. Дві години побудеш на варті а потім і підеш на кладовище, де від людей аж кишло. Тому, що рушницю не було де лишати, то брав її з собою. Тим більше що було чим погордитися й було перед ким попишатися, що я козак українського війська тут на рідній землі прийшов уклонитися пам'яті моїх предків, які там спочивають.

А ми старі мешканці міста, то й свояків наших багато і тих, що спочивають, і тих, які прибули провідати їх. Так я двічі, чи може й тричі побував на цвинтарі. останнім разом був там уже під вечір, людей уже було мало. Ходив я по різних алеях.

При одній алеї не то сиділа, не то лежала одна дівчина, просто вбрана, от так щось в роді жидівської служниці, віком може з вісімнадцять літ. Заговорив до неї, а може й вона до мене, хіба я запам'ятав, хто та звідки та що тут робить, коли вже й людей на кладовищі мало?!

Вона відповідала, мовчазна вона не була! А потім каже: «Стріляй мене в саме серце!» і при тому показує рукою на місце на її тілі, майже точно на аршин нижче від її справжнього серця! Так відразу я й пригадав свого батька з його страхами деморалізації, якій я можу підпасти у війську!

Тому, що мені було може який десяток годин на сімнадцятий рік мого віку, то я й не підпав деморалізації, якою спокушала мене наша звичайна проста собі дівчина, якась може вона була на ім'я Маруся!

5. вересня 1974.

Розуміється, що хлопці, козаки нашої Самокатної Сотні, мовчки не жили, бож була революція, час великого говорення, час дискусії, хоч цього слова ми й не знали і не вживали його.

В той час, коли ми одержували одягу й обув, дуже

популярною була тема про остроги. Прихильники острог, а їх була переважаюча більшість, бо зрештою хто ж би не хотів побрязкати острогами, були тої думки, що самокатчики належать до технічних військ, а технічним військам належать остроги.

Тому, що на складі мабуть не найшлося острог, то ми їх і не одержали, а в протилежному разі ми б їх напевно одержали, бо комендант міста Гемпель був таким великим нашим патроном і не відмовив би нам острог, коли б мав їх!

Коли вже біля тих острог, то забіжу трохи вперед і згадаю один випадок з острогами. Після служби в самокатчиках декілька козаків пішли служити в Державну Варту, в кінний відділ її, який боровся з махновцями на Гуляйпільщині. Як кіннота, то вони мали уланські уніформи з жовтими нагрудниками, за що їх прозивали «жовтобрюхами», а до того вони мали й остроги.

І той козак, що мені оповідав сам про себе, згадав таку подію; коли йому довелося сходити поза клуню, то він як ще невправлений кіннотчик «позолотив» свої остроги! Посміялися з нього його товариші в Державній Варті, посміявся й він сам, бо зрештою, що мав робити, посміявся і я, коли він мені це оповідав. І ми обоє погодилися на тому, що добре, що так сталося, що наша Самокатна Сотня у свій час не одержала остроги!

Друга тема, над якою дискутували козаки, це була: чи присягати гетьманові, чи не присягати? В міжчасі існування нашої сотні в Києві змінилася влада й замість революційної Центральної Ради прийшов гетьман з усіма реакційними силами, які лиш були на той час в Україні, та з тими, що валом валили з Советської Росії на Україну.

Ми, козаки Самокатної Сотні, пробудилися до свідомого життя в революцію 1917 року, ми дихали її повітрям, переймалися її ідеями, а коли з гетьманським переворотом все нараз так різко, грубо поверталось на старі рейки, ми того не могли сприйняти і в справі присягати, чи не присягати гетьманові, ми всі одногосно були наставлені проти присяги, ми не в силі були сприйняти його, як суверенного представника українського народу.

Нарешті скінчилося формування Самокатної Сотні. Козаки одягнуті й обуті, вишколені в муштрі, уміють володіти зброєю, навіть кулеметами, майже всі уміють (але не всі) їздити на самокатах. Себто готова військова частина.

Недавно повернулися з Криму війська Запорізького Корпусу, затрималися в місті Олександрівську. Доля Корпусу ще не була

вирішена! Подейкували про те та про інше, що мов би Корпус розпустять, або пошлють охороняти північні кордони України. Точно ще ніхто нічого не знав.

Але одного прекрасного дня прийшов і нам наказ заладуватися в вагони на двірці Запорізької залізниці (так називалася тепер колишня Катерининська залізниця!). Все майно повезли на двірць вантажними автами, а сотня пішла на двірць пішки.

Дорога вела головною в місті Соборною вулицею, від якої наша Романівська школа не була далеко, аж до Дніпровської вулиці, потім біля Земської Лікарні на північ до двірця. Скромно рахуючи це зо три кілометри. Ішли ми чвірками з рушницями на плечах. Я був «правофлянговий» у першій чоті.

І тут треба згадати й зафіксувати на вічні часи таке: чотовий Фокин, який ішов на лівому фланзі, пильнував першої чвірки, щоб ішла вона як по шнурочку. Тому час від часу й то протягом цілої нашої подорожі шипів, або й вигукував (зтиха, розуміється): Гордієнко, пів кроку назад, Гордієнко, не виривайся вперед, Гордієнко, рівняйся ліворуч, і т.д.

Хто й коли зможе зрозуміти, що тому Гордієнкові щойно минуло 16 літ, що він іде в лавах рідного війська, та й взагалі, що в лавах війська, що це все відбувається в його рідному місті, що в грудях у нього клекоче, що серце його от так і вирветься з грудей?! Для цього не гріх і порушити рівну, як мотузочок лаву з чотирьох козаків і їхнього чотового Володимира Фокина, вчорашнього юнкера Миколаївської Воєнної Школи.

Ішли ми через місто не похідним порядком, а трохи таки «підтягненим», хоч не зовсім парадним порядком, бо майже всі були з нашого міста і у всіх нас було щире бажання показати рідному містові його синів з кращого боку!

На двірці ми заладувалися в вагони, перестали ходити до ідальні Робітничого Клубу, зате одержували російські воєнні консерви й ними перебивалися. Під час перебування в вагонах невільно було віддалятися, бо невідомий був час нашого від'їзду. Стояли ми на запасній путі біля цвинтаря, на якому якась може Маруся, спокушалася мене деморалізувати!

Довго ми не постояли на станції, як прийшов наказ виїхати до села Вознесенки, де ми оселилися по селянських хатах. Мені припало мешкати недалеко родини Маркових, моєї рідної тітки Євдокії Григоровної, матері Івана Маркова, пізнішого отамана Хмари.

Але ще перед тим, як ми переїхали до Вознесенки, ми

виладувалися з вагонів і поселилися в садках біля будинків залізничного персоналу, яких там було багато бо від двірця і аж до залізничного парку. Ми спочивали на своїх складних ліжках, а біля нас лягали спати просто на землю вояки, не маючи нічого крім шинелів, які їм були і наспід і наверх! Мій дуже рухливий, може тому, що малого зросту, друг приятель і побратим Олександр Кошель рухнув поміж них і довідався, що це ті Січові Стрільці, які недавно перед тим були розформовані в Києві гетьманською владою. Галичани у нас були взагалі в пошані, а про цих вояків на землі сам Сашко висловився, що це самі майбутні історичні особи! І де він таке взяв?! Але в дійсності він так висловився! Не буду тут називати їхніх імен, які ще залишилися в пам'яті з тих часів, але багато разів зустрівач у пізніших роках їхні прізвища, які справді стали історичними.

І нам на наших ліжках поруч з такими майбутніми історичними особами стало якось аж соромно! Де і як позбулися ми тих ліжок, вже не пам'ятаю, але в Вознесенці ми їх уже не мали й спали на долівках у селянських хатах. З цим моментом ми майже ставали вже «справжніми» вояками, зрівняні з усіма іншими. Бо ж ті ліжка зрештою й були призначені раненим у шпиталях, а не здоровим козакам, та й ще молодим!

Війська Запорізького Корпусу розмістилися в місті та в Вознесенці, а штабові вагони затримали таки за собою. Там мабуть і мешкали деякі старшини.

Місто Олександрівськ року 1918 покращало, хоч воно й раніше було чисте, але тепер літом 1918 року на наказ коменданта міста зранку вже з шостої години головніші вулиці поливали, замітали й місто цілий день було чисте.

Пізнім пополуднем, як спадала спека, вздовж Соборної вулиці проїжджався на військовому авті з воєнним шофером полковник Болбочан з дамою гарно вбраною в широкому капелюсі, мабуть його дружиною. Соборна вулиця довгенька й авто ганяло туди й назад може зо два-три рази. Люди подивляля таку проїздку, просто раді були, що хтось із своїх є у місті.

Нічого і я не подумав про те «катання» на авті. І вже аж у Подєбрадах прочитавши Гавлічка-Боровського як він їздив до Москви в середині 19 століття і там подивляля як пани «катаються» на пишніх виїздах, а прості люди так гуляють, як він критично подивився на таке марнування часу, то й мені зароїлися в голові думки про «катання» воєнним автом з воєнним шофером, марнуючи військову бензину, себто марнуючи народні гроші!

На розі Соборної й Покровської вулиць у вітрині одного з

найкращих фотографів міста Когана був виставлений портрет побільшеного розміру полковника Болбочана в українській уніформі з гордо випнутими вгору «вільгельмівськими» вусами, такими, які дотепер зберіг генерал Павло Шандрук. Крім того були там великі знімки перебування старшин і козаків Запорізького корпусу на острові Хортиці. Хоч фото-підприємство Когана вже не існує, але десь мабуть збереглися його архіви, де треба буде шукати негативів українських історичних фотографій.

У Вознесенці наша сотня була приділена до кухні якоїсь сусідньої нам сотні Другого Запорізького пішого полку. Ми далі вправлялися, не забували козацького ремесла. Нашу сотню віддивували різні старшини і історичні й наші нам надрядні. Всі дивувалися нашій занадто великій вогневій силі (14 кулеметів, це ж не жарти!), але поки що ніхто не мав відваги посягнути на наші кулемети, бож вони були нашим здобутком, ми їх роздобули й нам вони належать.

Одного прекрасного дня нас повідомили, що приїхав із Києва Воєнний Міністер генерал Рогоза й буде робити перегляд цілого Запорізького Корпусу. Зранку ми вирушили на величезну площу в місті перед залізничним парком Запорізької залізниці.

Зібралось нас там! Напевно ніхто ніколи ані перед тим, ані після того не бачив так багато українського війська нараз, а в кожному разі в місті напевно ще так багато українського війська не було ані перед тим, а вже напевно й після того!

Вишикувалися ми гарно, як і годиться! Прибув генерал Рогоза з своїм ад'ютантом, його зустріли наші старшини на чолі з полк. Болбочаном з відповідним рапортом. Ми стояли наструнко, віддаючи зброєю пошану нашому Воєнному Міністрові, в даний момент забуваючи, що ми не хочемо присягати владі, яку він оце тепер перед нами репрезентує.

Генерал Рогоза з усім своїм почтом пройшовся вздовж лав, поздоровляв нас, ми йому відповідали вигуками «Слава!» Скінчився перегляд, ми продефілювали перед Високим Гостем. Наскільки сам учасник такої великої паради може щось бачити зтого, то такий перегляд, це було щось імпазантного, величнього, що лишається навіки в пам'яті.

Після дефіляди генерал захотів ближче пізнатися з нами й поговорити. Для цього генерал вперед скликав старшин корпусу, про щось поговорив з ними, потім так само оточили його підстаршини й з ними він про щось поговорив. Пізніше прийшла черга й на звичайних козаків, які оточували його меншими групами по декілька сотень. Поговорив він і з нами. Питав про наш настрій,

чи маємо якісь бажання, чи може скарги. Нічого особливого у нас не було, хіба говорили про мило, якого нам бракує, про пасту на чоботи й т. п. дрібниці.

Тут я побачив генерала Rogozу зблизька. Це був старший чоловік, та не на це я звертав увагу! Запорізький Корпус був убраний в українські уніформи, якоїсь сірогнідої барви, гарно пошитої й припасованої не тільки старшинам, але й козакам.

А Воєнний Міністер був убраний у шинелю хоч і з солдатського (не офіцерського) сукна, але пошиту на фасон старшинської шинелі російської армії. На голові мав досить уже вживаний картуз, ще мабуть з війни захисної барви. Ніде ніякої відзнаки на генералові не було!

Зате його ад'ютант, казали, що він галичанин (тоді було так, як що путне, то галичанин!), був убраний, як лялечка. Френч і штани галіфе того самого фасону, що були за Керенського. Картуз також фасону, що й за Керенського з м'яким козирком. На картузі була українська відзнака — кокарда з тризубом. До того ад'ютантські шнурки аксельбанти, так що хоч фотографуй його!

Може демократичні гасла революції вплинули на те, що ми українці занедбали в своєму війську відзнаки. Ми, якщо й мали погони, то тільки так без призначення, а ми в нашій Самокатній Сотні не мали нічого, ані погонів, ані відзнак, ані кокард і тільки сам дехто собі нашив на рукав жовтоблакитну стрічку. Ніякої виказки, про прапор уже й не кажу, бо сотні самостійний прапор не належиться.

Була в нас занедбана й «словесність», чи «політграмота», чи як то назвати. Ми ж були ще молодики, які вперше стали козаками. Що треба було знати в російській армії, то ми більш менш знали із наших шкіл. А тут настала така радикальна зміна, як інша держава, інша влада, інші ідеї, за які ми маємо боротися. Треба було нам дати вишкіл з історії України і спеціально наші тертя поміж Росією та Україною, треба було звернути нам увагу на того головного «внешного врага», який навіки вічні лишається для України Росія, яка б вона не була, чи біла, чи червона.

Поки я не був у війську, я був всюдисущим, все бачив усе знав. В місті виходила українська газета під назвою «СІЧ. Тому, що у фігуральних буквах, якими було надруковано назву часопису ніжка в «Ч» була дещо загнута вліво й була більш подібна на «У», як на «Ч», то популярно газету й називали не «СІЧ», а «СІУ». Під такою назвою була десь, мабуть у Москві, фабрика цукерків.

Той часопис я стало купував, пробував читати тяжкою для мене українською мовою. Зберігав його примірники для майбут-

ніх поколінь, бож то все були рарітети! Перебуваючи у війську, стало був на казарменному режимі. Хоч і не було, що робити, але стало треба було перебувати в казармі. Тим більше, якби то випадало, якби я приніс у казарму газету, хоч би й українську?! Такого в казармах не бувало! Тому я й не бачив і не знав, що робиться в моєму рідному місті, і це мені дуже бракувало, обмежувало мої знання й я за тим тужив усе знати й усе бачити!

Вернуся до параду. Скінчилася парада, генерал Рогоза поговорив з нами, його ад'ютант позаписував наші побажання й ми почали розходитися на свої місця постою, переважно в село Вознесенку. Наша Самокатна Сотня, як самостійна частина, як була на параді на кінці, так і в колоні по дорозі додому ми опинилися в хвості колони! Цілком природно! Мов би!

Але чи мав який із нас наших козаків понад 25 літ, сумніваюся, та мабуть і сам наш сотенний Ширяй тридцятки ще не мав, тож «молода ще грала кров у нас»! Тому й не дивним має бути, що по сотні пішла команда вийти з колони й скільки дасться переганяти попередні сотні! Так ми вийшли із колони й обігнавши дві-три сотні так і йшли рівнобіжно. Ішли ми тепер вільним кроком, можна було розмовляти й сміятися. Так на весело ми й прибули додому в Вознесенку!

Себто ми виконали «гусарський вибрик», який нам даром не зійшов!. В найближчу суботу я попросився у відпустку сходити додому. Побув я дома, пописався нашими успіхами на бранному полі, себто про параду перед Воєнним Міністром, а в понеділок ранесенько встав і почимчикував у Вознесенку.

Прибув я туди й ніде нікого не знайшов. Думав, що вже виїхали кудись, але пізніше зустрів товаришів козаків нашої сотні й від них довідався, що Самокатна Сотня ПРИ 2-гому Запорізькому Пішому Полку вже не існує! Це мене дуже опечалило, бож наша Самокатна Сотня це був твір нас усіх і старшин і козаків.

Хто й чому рішив ліквідувати нашу сотню я точно й не довідався! А ліквідувати її було більш, ніж легко! Бож ми перебували по два-три по селянських хатах. Тому вояки, які виконували наказ не мали ніяких труднощів відібрати від кожного самокатчика його зброю й усі наші славні 14 кулеметів та 17 самокатів.

А потім запропонували кожному із козаків зокрема вступати в піхоту 2-го Запорізького Пішого Полку. Не знаю докладно чи вступили й скільки, бож я прибув вже після всього. Але я покищо не вступав, бо почував огірчення, що нашу сотню от так взяли й ліквідували. Як пізніше пояснювали, то майже тому, що наша сотня відмовилася присягати гетьманові, а також і за той «гусар-

ський коник», який наша сотня вступила після паради перед Воєнним Міністром.

Запорізький Корпус в цілому це була вже давня частина української армії, мала свої традиції, старшини й козаки спільно вже пережили радість й печалі, нитки побратимства тримали їх укупі. Вони й падали й вставали, як одна спільнота.

А наша Самокатна Сотня була сформована по новому дуже невдалому принципові. Сотенний Ширяй одержав гроші на формування сотні, збирав охочих старшин і козаків, організував їх у військову одиницю, яка була його дитиною, бо він їй надавав усю свою увагу, приязнь і любов, мов би батько дитині.

Ми ще його не титулювали «Батько», сотенний, але небагато бракувало до того, бо вже в 1919 році по такому самому принципові творилися окремі військові частини і на чолі їх ставав творець тих частин, який тим самим ставав «Батьком Отаманом». Він був невіддільний від своїх «синів», як і його «сини» були невіддільні, нерозлучні від свого «Батька»!

В нормальному військові можна й треба час від часу перенести отамана «А» в частину «Б», а з частини «Б» перенести отамана в частину «К» й т. д. без кінця й від цього армія нічого не втрачає, хібащо більше здобуває, бо відпадає споріднення «батьків» із «синами». Існує лише й тільки начальник і підлеглий. Один наказує, а другий виконує його накази. Здається, так ясно й зрозуміло! Але на жаль нам «тепер», а не нашим провідникам «тоді»!

В своїй юнацькій наївності я був того погляду, що коли Україна в небезпеці, то всі мужчини (та й не тільки мужчини!) мусять стати в обороні своєї Батьківщини! Щось вроді того, як пізніше заспівали большевики: «Весь Советський Союз, как один человек за свободную родину встанет»!

Коли советським громадянам забракло свідомости й патріотизму повставати за советську родину, тоді їх до того підігнав не зовсім м'ягенькою рученькою сам товарищ Ленін! Нам же забракло на той час будь-якого провідника, хоч би з цілком м'ягенькою рученькою. Тому оглядаючись назад я тоді року 1918 й пізніше бачив повні села й міста мужеського населення, а в лавах війська переважно такі наївні юнаки, як я та мої ровесники, які вірили, що вся Україна повстане як один чоловік на оборону своєї недавно здобутої державности й так скоро загроженої. Так не сталося! І як хто послав, так він і виспався! Це ненарушима істина!

Огірчений тим, що моя військова кар'єра так скоро урвалася, прибув я додому й подав до відома батька й матері, що сталося. Батько малошо не втішився: «От добре, що так сталося, за літо відпочинеш, а там час і за науку братися!» От так мене батько й «демобілізував»! Не повезло мені з козацьким ремеслом!

8. вересня 1974

Г Е Т Ь М А Н Щ И Н А

В міжчасі, поки я «козакував», в Києві змінилася влада з революційної Центральної Ради на реакційну гетьманську. За весь час свого існування Центральна Рада вже набула признання серед широких мас населення України (й не тільки українців!). Тому, коли влада ЦР занепала, всіх огорнув жаль і печаль по чомусь уже нам знаному. А що прийде з новою владою, то ще невідомо й треба почекати. Тому й наставлення громадянства нашого міста до нової гетьманської влади було вичікуюче.

До нас у місто гетьманська влада так скоро не прибула. Місто ще керувалося своєю демократичною Управою міста, обраною 1917 року. Зовнішній лад забезпечувало австрійське військо, бо наше місто належало до австрійської зони окупації України. Був ще український комендант міста Гемпель.

З від'їздом Запорізького Корпусу на Харківщину, не стало й українського коменданта в місті. Але незабаром появилася в місті повітовий староста Ключніков, з невеликих панків нашого повіту. Замість міліції часів ЦР настала в місті поліція під назвою Державна Варта. До неї належали бувші поліцаї з дореволюційним досвідом. Різниця була тільки та, що до революції вони мали перед собою громадян російської імперії, до яких ставилися обоятно незалежно від етнічного походження їх. Тепер же вони були спеціально наставлені проти українців необ'єктивно, неприхильно й навіть часто й ворожо! І це в Українській Державі, як офіційно була названа державна форма України під гетьманською владою.

І до нашого повітового міста насунуло багато людей з далекої півночі Росії, з Москви, з Петрограда. Багато з них були особи високої кваліфікації, але всі вони були наставлені до Української Держави байдуже, неприязно й навіть вороже. Це були люди переважно правих політичних переконань, майже чорносотенці, хоч не мусіли вони бути й монархістами.

Були вони і в моїй учительській семінарії, це були дуже високої марки педагоги, але й завязі руські! Староста Ключніков ви-

давав розпорядження російською мовою. Австрійська окупаційна влада видавала свої розпорядження трьома мовами по німецькому, мадярському й російському!

На такі прояви українського національного життя в Українській Державі нам, свідомим українцям, всякі общероси тикали пальцями, що нарешті ми дочекалися «України»! Це нам боліло, ми не могли то зносити спокійно й тяжко переживали аж таку образу наших мінімальних національних почувань, як оголошення в не державній мові!

І тепер, коли пишу оці спогади, перебуваючи в Америці, так і хочеться постукати кісточкою пальця по чолах тих мудрагелів, які теревені теревенять про те, що Українська Держава за часів гетьмана Скоропадського це була також українська держава і постання її переворотом 29 -го квітня 1918 року так само треба згадувати й фактично згадують, як і акти 22-го січня 1918 і 1919 років! Невже на території Америки забракло підручників логіки?!

Але ці спогади мають назву «Під щитом Марса», тому про цивільні справи треба скоротитися! В програмі організації українського війська в Катеринославі був осідок 8-го корпусу, а в нашому місті мав стояти 47-ий піший Хортицький полк. Кадри до нього протягом літа 1918 року були вже укомплектовані, як старшин, так і підстаршин. Були вони вже в українських уніформах. З дня на день чекали вже покликання до війська молоді призовного віку. Що так не сталося, в тому вина тільки й тільки німецьких політиків, які були мабуть настільки далекозорі, що мабуть проєктували й ніколи не виводити з України своїх окупаційних військ! Сталося інакше!

Кадри майбутньої української армії не були українськими! Бо з усіх старшин і підстаршин 47-го Хортицького полку до «Просвіти» навідувалися тільки двоє старшин, як національно свідомі українські громадяни.

Кадри для української армії набиралися по фаховому принципові, з кадрових старшин колишньої російської армії Це все в порядку! Так і треба робити! Але ж наш відвічний ворог це Росія! Не треба бути дуже мудрим щоб не пізнати й не передбачати, як заховається та вся маса кадрів при сутичці з російською армією на полі бою?!

Українська армія не була створена, а кадри 8-го Корпусу з Катеринослава з боєм пробивалися на південь до Денікіна, куди їх тягла їхня патріотична російська душа, а Україна вкрилася численними відділами повстанців, які завзято поборювали гетьманців та виганяли з України «союзників» німців та

австрійців. А з проєктованої української армії на вісім корпусів з кадровими кадрами лишилося порожнє місце.

Щойно «здемобілізованого» мене послали в гості до брата Павла в Семено-Миронівку Верходніпровського повіту, де він працював на пошті. В Українській Державі вже існували українські маршрути потягів, не пов'язаних з російськими центрами. Був такий пасажирський потяг і Олександрівськ-Катеринослав, який приватно (бо офіційного переіменування не було) пробували називати Січеславом. Назва невдала, бо місто таки було далеченько від усіх осередків Січі.

Від нас той потяг відходив ранком коло 6-ої години, а назад вертався раннім вечором. Можна було полагодити всі справи в губерніяльному центрі й вернутися додому того самого дня. Потяг ішов нашою Калантиркою, тому лінки було іти так далеко аж на двірць, і я сідав тут же проти нашої вулиці, бо потяг ішов настільки повільно, що не було великих труднощів усісти в нього. Платити можна було кондукторові. Але тому, що я встав рано, то й поліз на верхню полицю з думкою задрімати.

Був я ще в своїй козачій уніформі, себто з жовтоблакитною стрічкою на рукаві без жодної посвідки про те хто я такий! Але тому, що на мені були дебелі козачі чоботи, то кондуктор проходячи попри мене побачив дебелі чоботи й проголосив, що я напевно козак і не турбував мене квитком. Себто за свою декілька тижневу службу я мимоволі «заслужив» собі «пенсію»!

І знову я відвідав Катеринослав і своїх свояків Деріїв. Знову оглянув місто й музей імени Поля. За якийсь час я таки поїхав далі на станцію Верховцево, а звідти брат забрав мене поштовою фірою, як привозив здавати пошту на станцію.

Два села Семенівка й Миронівка розділені долиною й ставком у ній. Брат уже був жонатий, дружина його Марфуша з роду Нелупенків. За пару днів мені показали все, що було цікавого в селі й оповідали, що бувало в їхній околиці.

Там я довідався, що по селах уже їздять карні відділи, які забирають у селян «здобутки революції», при чому не тільки б'ють шомполами, але при нагоді і вбивають. Ані в Семенівці, ані в Миронівці карні відділи ще не були, але в сусідніх селах уже побували.

Одного ранку я був у наших сватів Нелупенків на подвір'ю, як прибігли люди з вісткою, що в найближчому селі (назви не пам'ятаю) появилася карний відділ і почав збиткувати людей. Я маючи на собі уніформу українського козака почувався дуже гордо й збирався гідно зустріти каральників, та свати не

приймали до відома моєї гордості, бо каральники в першу чергу розправлялися з такими, як я, бож я був козаком з часів Центральної Ради, себто мало що не тим, хто грабував панські маєтки! А доводити їм, що я «не верблюд» буде запізно!

Здерли з мене мою гімнастюрку з жовтоблакитною стрічкою, вивернули її, намочили й повісили її сушити, мов би тільки що випрану. А з мене у моїй спідній сорочці зробили звичайного сільського хлопця й послали подальше на город обгортати картоплю.

От так в Українській Державі я мав можливість зустрітися з «виконавчими органами» тієї держави, але так не сталося! Того дня карателі завернули в іншому напрямкові й до села не прибули. А яка наша зустріч мала бути, то це вже пізніше не раз і не двічі я мав нагоду почути від тих, що такі справді «зустрілися» були!

Це було буденне явище в Українській Державі поза повітовими осередками, себто по селах, де проживав український нарід у своїй компактній масі! Себто «українська» влада збиткувала українських громадян без слідства, без суду! Дитячими белькотаннями можна назвати те, що, мовляв, гетьман Скоропадський і його влада не знали про карні відділи по Україні та про їхні жорстокості!

І таку державу, таку владу треба вважати українськими?! Ніколи! Бо царська російська влада була гуманніша, ніж «українська» гетьманська!

Вернувся я від брата й осів, мов той давній січовик на зимівнику, на баштані. Стеріг баштан, підгортав картоплю, збирав кавуни, возив двоколесним візком урожай додому. Як правило, хлопці ночували на баштанах, а дівчата, які також удень стерегли свої баштани, ночувати відходили додому.

Була війна, прокотилася революція, тому зброї було всюди багато. Була і в мене старосвітська тяжка, довга берданка на один набій. Мабуть хтось із хлопців, який мав теперішню російську рушницю, мені подарив берданку, для якої й набоїв не було. Тому стріляли ми хлопці з таких берданок кулями з російських трилінійок і ефект був ще кращий, бо куля вже в дулі клекотала, а коли вилітала із дула ще більш оригінальніший звук був, який усім хлопцям подобався.

Сидиш на баштані біля куреня й час від часу стріляєш у білий світ, як копійку, як тоді казали. На твій вистріл озветься хтось із сусіднього баштану й так як піде стрілянина по полі то аж любо стає!

Одного вечора ішла із свого баштану додому ночувати Ліза

Лісова, донька залізничного будошника. Їхня будка була на кінці Калантирки, недалеко жидівського кладовища. Затрималася біля мене, перекинулися декількома словами й прощалася, щоб відходити, а я їй запропонував, що проведу її й ми пішли далі разом.

За якихось пів години я сконстатував, що у мене в руках берданка, а далі трохи небезпечно буде з нею йти й назад не хочеться відносити її. Так я й рішив, що піду з нею, може нікого не зустрінемо. Вийшли ми вже на залізницю, йдемо далі, аж тут нам на зустріч австрійський патруль із трьох вояків.

Проходити мимо їх з берданкою нема як, тому ми стали і я притулив берданку до свого тіла, а Ліза стала збоку ще й закривала мене. І все було би гаразд! Вояки вже минали нас, глянули на дівчину й хлопця, звичайна картина, й пішли далі. А в цю ж хвилину пролітав поспішний потяг, світла з якого кліпнули на нас, берданка довгим дулом заблищала й австріяки повернулися до нас.

Забрали берданку, а мене хотіли вести аж на двірець. Лізу я послав додому, а сам почав торгуватися з вояками. Один з них був хорват, і здається він був старшим над ними, а два інші мадяри. З хорватом то ще можна було з горем пополам домовитися. Я пояснював, що я з баштану, що набоїв до берданки нема, що вона в мене просто як звичайний дрюк, не більше. Довгенько я таки торгувався з ними, нарешті хорват поговорив з своїми товаришами, віддав мені берданку й каже веди нас на баштан й даси нам кавунів. Привів їх на свій баштан. Коли ми йшли біля току Губенка, старий Губенко кашлянув, давав знати, що хтось тут не спить а пильнує. Мої австріяки переполошилися й відразу заклацали замками карабінів. Я до Губенка відізвався, що то я, і що зі мною австріяки, нехай не турбується.

Вночі пошукав я воякам кавунів, які ще не дуже були й спілі, бо тільки починали достигати. Взяли вони в свої торби по два-три кавуни й розпрощалися зі мною. Хорват попереджав, щоб на майбутнє я був обережнішим, бо у них уже бували випадки, коли вони за посідання зброї й розстрілювали таких хлопців, як оце я. Бож окупація, воєнний стан, недалеко й справжні бої з махновцями та їхнім «батьком». Я подякував і був справді щасливий, що так легко відпекався від порядної небезпеки!

На суботу й неділю я приходив додому з тим, що на баштан ішов у неділю вечером. Тоді баштан стеріг батько. А я ходив гуляти до міста, до Міського Саду, до кіна, зустрічався з

хлопцями, одним словом мав, як тут тепер кажуть «Гуд тайм»!

Колись в Міському Саду було влаштовано спеціально українське гуляння. Показали все, що мали українського. Були дівчата й хлопці в українських національних убраннях, продавали українські книжечки, музика грала українські речі. При вході до парку головну алею перегородили лісою з перелазом!

Багатьом цей жарт подобався й вони перелазили через той перелаз, але пані в тодішніх довгих парадних сукнях ворчали й обходили лісу з перелазом по травникові. Добре, що аранжери хоч лишили простір для обходу! А так, як подумаєш над тим перелазом на асфальтовій стежці в Міському Саду та ще року 1918, то є над чим задуматися! І ви, читачі, які колись може будете читати ці рядки, також над цим подумайте! Може додумаєтеся й ви, що в добі духової музики в Міському Саду лісою з перелазом Української Держави не створимо!

Я, як парубійко того часу гуляв довго, поза північ, додому приходив пізно й спав довго. Одного ранку мене розбудили якісь вибухи, багато їх, але не сильні, себто не з гармат вистріли. Протирав очі й виходжу на світ Божий. Люди на Калантирці заворушилися, схвилювалися. А воно тим часом вияснилося, бо було як на долоні перед очима усіх калантирян.

На Тім Боці австрійки порили окопи й ходили на них в наступ і закидували їх ручними гранатами. Себто австрійське військо вправлялося в кидання ручних гранат. Це було би мов би нічого, як би не те, що все це відбувалося там, у тих місцях, над тими балками, де колись і ми, хлопці, бавилися у війну. Себто наші поля бою підходили й під справжні поля боїв! Не аби яка сатисфакція нашій хлоп'ячій стратегії!

Одного прекрасного пополудня на Тім Боці появилoся багато австрійського війська, яке вишикувалося в велике каре, це міг бути цілий полк. Посередині каре з'явилася групка людей, вояки й старшини. По прямій лінії від Калантирки це зовсім близько й усе було добре видно, хіба що обличчя не можна розпізнати.

Два вояки сіли на землю. Хто був близько, то казали, що їх привели з руками зв'язаними назад і кожного з них тримав на ремінці, як домашнього пса, вояк (польовий жандарм). Біля них була група старшин, з них один щось читав, мабуть присуд, як пізніше виявилoся. Вояки в каре стояли на струнко.

Після прочитання присуду кожного з двох засуджених застрілив польовий жандарм однією кулею зверху вниз в тіло,

мабуть таки в серце. Коли вже вояки були застрілені, тоді ясно нам стало, що то було прилюдне виконання присуду смерти над двома вояками.

Військо з каре перешикувалося в колону й пішло з поля, а польові жандарми зачепили покійників мотузками за ноги й потягли їх досить таки далеченько в ту балку, де ми хлопці, колись бавилися в війну. Там вони вирили не глибоку, може на пів метра завглибшки, яму, затягли до неї трупів і загорнули землею. Так ті вояки там і лишилися, ніхто ніколи їх нікуди не переносив, принаймні за моєї пам'яті. Коли доводилося там бувати, то сум огортав, що от так на очах, двох людей позбавили життя не за понюх табаки! Хто вони були, яка їхня провина була так ніхто з нас звичайних людей і не довідався! І тепер, коли по стільки роках згадую їх, то мені стає їх жаль!

Найкраща артистка російського кіно і одна із найкращих фільмових зірок світу Віра Холодна була улюбленицею всіх, хто її хоч раз побачив на екрані!

А коли вона прибула в Олександрівськ власною персоною й мала виступити в театрі Войтоловського в якійсь п'єсі, то зрозуміло, що її хотіли побачити дослівно всі! А чомусь так було, що вона виступить тільки один раз.

Де й коли й як продавалися ті квитки, не знаю, а знаю тільки, що молодь, яка відвідувала театри й кіна, не могла дістати квитків і лишилася поза бортом! Себто ми ніколи не побачимо нашої обожуваної Віри Холодної живої!

З цим ми не могли примиритися й коли в театрі почалося представлення довкола театру були сотки молоді, яка голосно, надто навіть голосно, запротестувала проти такої несправерливості. Ми всі, як один запустили на дах театру по каменюці!

Що то за грім був, тяжко навіть уявити! Але ми раділи, що образи не подарували. Та довго ми не мали можливості тішитися, бо де не взялася сотня німецького (не австрійського) війська, яка нас і відтіснила подальше від театру, в кожному разі так далеко, що ми вже вдруге не могли обкидати дах театру камінням.

Згадую цей випадок, як зразок, коли визнавці бога Марса охороняють жрекинй Мельпомени.

10. вересня 1974.

Патріотичного наставлення молодь міста Олександрівська

(не українська!) виступила в обороні дівчат нашого міста в той спосіб, що аж вдічі наліплювала на стовпах на Соборній вулиці списки тих дівчат, які ходять з австрійцями. Чи то щось допомгло, не знаю, але здається менше дівчат показувалося в товаристві австрійських старшин. Давній загальноросійський патріотизм глибоко ще сидів нам у душах і не так легко було кидатися в обійми нових «союзників», які зрештою й не поводитися, як союзники, а більше, як окупанти.

Російська імперія була вкрита густою сіткою державних горільчаних складів, у яких спочатком війни було «заморожено» величезні кількості спирту й горілки. В губерніях ближче до фронту були часті напади на такі склади з масовим п'янством й частими пожежами, про інші бешкети не згадуючи.

Наше місто з ласки Божої було врятовано від таких погромів, а тому, що величезні запаси горілки були на складі, то тим самим небезпека не була виключена. З наступленням української влади в місті в квітні 1918 року, комусь із рішачючих чинників прийшла в голову мудра думка, саме перед Великоднем розпродати запаси горілки кожному дорослому по одній пляшці на хлібні карточки.

Ціну встановили «нелюдську», бо аж по десять карбованців з того розрахунку, що за війну люди збагатили на готівку, а витратити не мають куди, а за такий ласий товар, як горілку, то дадуть без надуми й по десять карбованців. Так і сталося! Люди дістали горілку, а держава порядні гроші, а місто стряслося небезпеки горільчаного погрому!

Не всю горілку люди випили, для декого вона була задорога, тому деякий час горілка оберталася на чорному ринкові в ціні аж по двадцяти карбованців за пляшку. Коли я вже при чорному ринкові, то мушу згадати мого близького приятеля Гришку Косо-го, з яким я товаришував поки й виїхав з дому.

На Калантирці в кінці Ярової вулиці над самою балкою в невеликій хатинці жила жінка, якої прізвища вже не пам'ятаю. Чоловік її здається не вернувся з японської війни. Заміж вона не виходила, але мала біля себе «приймака», дебелого мужчину з густою бородою. Жінка торгувала на базарі, як перекупка, приймак час від часу працював на випадкових працях.

Жінчин син Грицько мав на той час може з двадцять літ. Тому, що мав очі дуже й дуже розкосі, то його й прозивали Гришка Косой. Таким я його й пам'ятаю. А справжнього прізвища мабуть і не знав. Ця родина була дуже цікава й виїнятка, бо всі вони дуже радо читали, хоч були невеликої освіти, але читали завзято. Я їм переносив мало не всі книжки, які були в нашій хаті, а тих

книжок у нас було, було! На полі читання книжок ми і сприяливалися, бо про прочитане часто говорили.

Гришка Косой мав свій самостійний бизнес (це висловлюючись по-українському!), на базарі він мав будку кіоск, у якому торгував цигарками й тютюном. Головні осередки тютюнового промислу для нашого міста опинилися за кордоном у Криму і в Ростові над Доном.

Час від часу Гришка Косой їхав за кордон по товари. Туди віз гроші й горілку, назад привозив цигарки, тютюн у великих скринях із фанери. Там він грошима, а приймали там всякі гроші, платив за товар, а горілкою платив за «візи» туди й назад! З такими візами на кордонах ніхто не робив йому ніяких труднощів.

Легально торгував Гришка Косой тютюном і цигарками, нелегально у нього можна було завжди купити й горілку, а крім того і зброю! Бо з половини літа 1918 року на толкучці нашого міста і в багатьох кіосках таких, як у Гришки Косого, можна було купити зброю.

Найбільше продавали австрійські вояки. Продавали вони напевно не свою зброю, а крадену. Найбільше продавали карабіни, але найбільший попит був на револьвери, як російський наган і австрійський підстаршинський. Набоїв завжди був обмаль, тому на них попит ніколи не занепадав. Покупцями були селяни, багатші купували для самооборони, а бідніші для нападу. Бо поминаючи Махна з його махнівцями, які були озброєні по зуби, в нашому повіті було дуже багато озброєних людей, які меншими, чи й більшими ватагами нападали на заможніших селян, особливо хуторян, та німецьких колоністів. Тому кожна фіра, яка виїздила з міста, напевно мала в собі щось воєнного, як не карабін, чи якийсь там наган, то хоч десяток набоїв.

Україна зброїлася! Ми, сучасники тих подій, бачили й чули, як озброєні ватаги нападали й нищили панські маєтки, хутори заможних селян, німецьких колоністів. Як перелякані люди зривалися з своїх століттями насиджених гнізд і тікали до міста, де завжди буває краща охорона людини й її прав.

Це були вияви справжнього бандитизму, а майбутні «об'єктивні» історики може те все назвуть гнівом народнім, суспільними заворушеннями, революційним здвигом. Бо висохнуть людські сльози й кров, а історики будуть, мов на тій шахівниці, рухати фігурки й констатувати зміни в суспільній структурі сільського населення колишнього Олександрівського повіту!

З квітня-травня 1918 року творцем неспокою в нашому повіті

та й поза ним був Нестор Махно з його бандами. Деякі мої товариші з самокатної сотні вступили в Державну Варту, яка поборювала махнівців у нашому повіті. З деякими із них я час від часу зустрічався і з першого джерела мав інформації про Махнівщину.

Пізніше я про неї начитався в численних джерелах, в тому числі і в споминах самого Махна, якого вже й живого пізнав у Букарешті й від нього самого наслухався про його війни «на всі боки». І тепер, оце пишучи ці рядки вважаю, що махнівщина була першокласна революційна, руйнуюча сила, з якою в справі руйнування попереднього устрою, не зрівнялася жодна інша сила в часи великої революції на Сході Європи 1917-1920 років! Але тільки руйнуюча, не будуюча!

На руїни створені махнівщиною, різними іншими бандами і не бандами, прийшла вже будуюча сила, яка з великими зусиллями почала класти цеглинку до цеглинки під фундамент нового, якогось мов би, кращого життя! І яка поруч тих згаданих цеглинок клала стільки людських жертв, що найбільші варварства махнівщини і не махнівщини в порівнянні з тим, це убогі краплини в морі людських сліз і людської крові.

Вже другий рік існувала вільна Україна, але того дрібного, буденного вигляду, який має кожна держава, Україна не мала, і це на превелику шкоду!

Дома я одержав свій куток в залі із столом для писання, з писальним приладдям, яке мені зробив батько з ініціалами ГМГ. Хотів я той свій куток причепурити по-українському, але, на жаль, не мав чим! Крім випадкових кольорових листівок Ждахи на мотиви українських пісень, нічого іншого не можна було дістати. А де ж портрети численних українських діячів, які визволяли Україну ось уже другий рік? Пропаганда української національної справи була нижче будь-якої оцінки!

Зате появилися книжечки, невеликі, на поганенькому папері, але вже вони були! «Павуків та мух», твори Кашенка, окремі видання творів Шевченка, часом щось із старих видань, як альманахи «Вік» і «Терновий вінок». От так книжечку до книжечки й складав я скарби, свою першу й не останню книгозбірню.

А гроші на неї я мав з прибутків, з продажу старих російських підручників, які я заносив до антикварні Смулянського на Соборній вулиці проти кіна «Модерн», яка була дуже популярна серед учнів нашого міста. Мало котрий із учнів не носив своїх Кисельових та Малініних і Буреніних у скрутну хвилину, коли в кіні йшов якийсь ударний фільм, а грошей на квиток не було, до Смулянського, який кожного «виручив» у лиху годину! І так я

«українізував» свою малу книгозбірню!

Настала осінь, пішов я знову до семінарії продовжувати своє навчання. В моїй клясі, як і в усій семінарії, були переважно селянські хлопці. Міських хлопців і дівчат було, може, з п'ятеро. Ми, міські діти, так, може, й не відчували тагару гетьманської влади, як наші сільські товариші. В хаті були нормальні прибутки, ми діти ходили до шкіл, а у селянських дітей було забагато кривди, яку вони й їхні родини потерпіли від гетьманської влади.

Тому, як настав кінець гетьманській владі, всі мої хлопці колеги по семінарії пішли до війська. Мене якось цим разом і не тягло до війська, мабуть огірчення ще сиділо в душі від часу перервання моєї козацької кар'єри.

Властиво переворот у нашому місті й був виконаний силами нашої семінарії. До того прибули великі кількості повстанців із провінції, тому війська було так багато, що в окремих одиницях, таких, як я, не було потреби.

Семінаристи арештували міського й повітового старост, протримали їх якийсь час під арештом в готелі «Континенталь» на Базарній вулиці. Ані волосок арештованим не спав з голови. Тільки заставляли їх самих помити підлогу в їхній кімнаті! І це обурювало громадян нашого міста! Мовляв, як так можна, таких панів і заставляти мити підлогу?!

Мої семінаристи розброїли й Державну Варту, відділ якої в силі, може, пів сотні ночував у тій самій Романівській школі, де колись перебувала Самокатна Сотня. Ціла акція відбулася дуже легко, бо фактично нікому не хотілося змагатися за гетьманську владу, тому вартовий на брамі, там, де я колись ставав на струнко перед комендантом Гемпелем, легко дався обеззброїти, а коли семінаристи ввійшли в клясу, де на підлозі спали козаки, голосно збудили їх і показали ту більшу російську гранату, то ніякого спротиву ніхто вже й не робив. Нікого з вартових не арештували, а всіх бажаючих прийняли в свої лави революційного війська.

Того революційного війська було дуже багато, з багатьох сел з своїми власними отаманами, з слабенькою дисципліною. Виконавши головне завдання, численні відділи розійшлися по своїх селах. В місті покишо збройною силою були вільні козаки й семінаристи, які формально стали козаками 47-го пішого Хортицького полку. Він став, так би мовити нашим міським полком і його назвою ми ще покористувалися й пізніше в 1920 році.

Кадри 47-го полку відійшли на південь до Денікіна, перешкоди їм ніхто не робив. Тоді, як корпусні кадри 8-го корпусу з Катеринослава пробивалися на південь силою, бо по всій дорозі їх-

нього відступу озброєні повстанці робили їм спротив.

Все населення в місті незалежно від національної приналежності, переворот проти гетьманської влади прийняло з великою радістю та з одушевленням. Тому в місті вже не було противників, не було проти кого тримати більші кількості війська й війська поволі розходилися по домах.

З півдня від села Балабиного відізвався Махно деякою стріляниною, а найбільше матюками, які він диктував бідній телеграфістці, щоб вона передала їх на станцію Олександрівськ. Бідна дівчина кліпала й не передавала, а потім перелякано питає, **ЩО** вона має передавати? А сам Махно їй наказує, щоб передавала те, що чує від нього! Нещасна дівчина, але добре, що то було в телеграф, а не в телефон!

Може, першим найважливішим рішенням нової влади в місті, це було покликати молодих хлопців до війська. Покликали! Хлопці прибули й то совісно прибули! І так багато їх прибуло, що влада не могла дати з ними ради. Були вже морози. Новобранці, як і звичайно, були розміщені по приватних хатах. Удень вони ходили до військового начальника, а там не знали, **ЩО** робити з такою великою кількістю новобранців. Попросту, кажучи, не мали для них ані навареного борщу, ані напеченого хліба! І новобранці поволі розїздилися по своїх селах.

Україна під кінець 1918 року не мала свого війська, хоч би ще й не зовсім вишколеного! Винна в цьому не молода, недосвідчена українська влада, а тільки й тільки німецька влада, яка занадто боялася ще неіснуючого українського війська. Дай вона дозвіл покликати новобранців до українського війська в серпні, вересні, чи навіть у жовтні, військо вже було б під якимись тижнями муштри й присяги, і кадри би з нього не мусіли б тікати світ за очі.

Тим часом з півночі наближалася небезпека, а в нашому місті війська майже не було, крім вільних (занадто вільних!) козаків, які на ніч відходили спати додому! А одного прекрасного вечора спакували військо в потяг, мов їхати робити спротив большевикам.

А скінчилося тим, що козаки родом з Тернівки, прихильно наставлені до батька Махна, арештували командирів, завезли їх до Тернівки, там потримали якийсь час і відпустили вже беззброєних.

Так місто Олександрівськ на кінець 1918 року й на початок року 1919 не зробило спротиву большевикам, які незабаром прибули й окупували місто. Українська влада знову «відїхала» і вже більше не «приїздила» до нашого міста.

Кінчився 1918-й рік, скінчилася багатюща доба революційних подій, які все таки були українськими, бо все те, що далі прийшло на зміну, то було вже тільки «українським» у лапках!

17. вересня 1974

1919 — РІК

В місті був цирк Мовчановського, який з часом переробили на театр, який став власністю Войтоловського, тому й називали його «Театр Войтоловського». Представлення в ньому відбувалися російською мовою. Якщо, коли й завітала до міста українська трупа, то її виступи відбувалися в Народному Домі, себто в приміщенню на нижчому рівні!

І щойно в 1920-х роках, в часи українізації, родина писала мені з великою дозою гордості, що в театрі Войтоловського відбуваються українські представлення!

Для популяризації театрального мистецтва, театр Войтоловського приділяв школам певну кількість безплатних квитків, які шкільна влада й роздавала кращим учням. Одним із таких кращих учнів однієї прекрасної суботи 1913 року був і я, коли й моїй класі припало декілька безплатних квитків.

Представлення для учнів бували по неділях після полудня. І от я опинився вперше в театрі. Тоді ставили «Розбійників» Шілера. Представлення мені подобалося, хоч я, може, не все й зрозумів. А коли вже в дорослому віці перечитав цю п'єсу, то навіть дуже здивувався, що на таку революційну п'єсу не тільки пускали, але навіть посилали учнів! От тобі й утиски царської влади!

Року 1915 в кіні «Лотос», як додаток до фільму ставили «Шельменка денщика» і я його бачив. Хоч яка там тоді була у мене національна свідомість, але в цілому мені та п'єса не подобалася. Мабуть, хоч підсвідомо я таки відчував насміхування над нами хохлами, чи малоросами.

З осені 1918 року і по січень 1920 року я був дуже частим гостем в театрі Войтоловського. Була нас міцна дружна братія: Данило Діонато, Василь Верба, Микола Фокин, Олександр Кошель, я та ще часом хтось приставав до нас.

Данило Діонато був грек, його батько плавав морями по світу й у їхній хаті я вперше зблизька познайомився з реліквіями з різних далеких країн, як предмети мистецтва з Китаю, Японії, Індії й т. п. А цілий бивень слова я вперше в житті тримав у своїх руках! Оті реліквії, хоч і несвідомо й потягли мене пізніше в світ. У Данила був брат, який час від часу вигукував: «Хо, хо!» За це

його й прозивали «Хокалом»! Данило був неперевершений гуморист, хоч сам ніколи не мав усмішки на чолі. Весною 1919 року родину Діонатів, як не російських громадян, виселили в Грецію, хоч усі вони були народжені в Україні.

Решта нашого театрального товариства були товариші по школі й побратими по Самокатній Сотні. За цей рік з гаком я вперше завзято знайомився з багатющим репертуаром російського театру, як оригінальним, так і перекладним.

Трупи, які виступали в театрі Войтоловського, були приїзні й були вони на високому рівні. Так, що мистецька насолода була справді насолодою. Протягом цього року я зустрівся з російським театром, покористався ним і розпрощався навіки!

Рішучим моментом у прощанню з російським театром була афіша театру Войтоловського в середині місяця січня 1920 року, в якій оповіщалося, що «На встречу северной русской армии будет специальная программа» і т. д. Отже труппа, яка недавно виступала перед «южной русской армией», тепер буде виступати перед «северной русскою армией», не роблячи ніякої різниці між денікінцями й большевиками. Себто для них і ті й інші русские люди! З цим моментом я і розпрощався з російським театром і тільки пізніше часом заглядаючи в російську газету не поминав і матеріалів про театр, п'єси, театри, окремих виконавців, спомини з театрального життя й т. п.

«Коли гримить зброя — мовчать Музи!» У римлян, може, й було так, але не у нас, не в нашій добі, в першій чверті ХХ століття. В театрах грали щовечора. Хоч у війну й революцію вечорами було обмеження вільного руху після певної години, але, коли заявляв, що ідеш до театру, патрулі поклонників Мельпомени пропускали без труднощів.

Крім театрів бували й балі два-три рази на тиждень. Тільки, коли танцювалося довше поза північ і тому залю замикали, практично цілий той будинок, а не саму лиш залю, до ранку, коли вже вільно було рухатися. І випускали з танцювальної залі з військовою контролею на дверях. Дам з кавалерами випускали в першу чергу.

І я завжди користався з того права, бо з моєї Калантирки на танцях завжди бувала дама Ірина Павловна Ключникова, яка не мала сталого кавалера й завжди підхоплювала мене під руку й тягла до виходу і я 17-літній юнак був не аби кавалером дамі, може й під тридцятку! Легко це мені не сходило, бо за мною сунула ціла бригада юнаків на чолі з Данилом Діонатом, який і вигукував по моїй адресі, що я вже зрадив їх, що я вже з дамою і т. п. Сміху бувало цілий коридор, та в тих часах краще було смія-

тися, ніж журитися! Отже й тут Музи не мовчали, хоч зброя брязкала й брязкала, хоч би вже з порога Комерційної Школи, Технічної Школи, чи гімназії, де переважно відбувалися танцювальні вечірки.

Так детально розписався, а головне, то був би й забув! Я ж не танцював, як і ціла моя братія не танцювали. Але ми, юнаки 16-18 літні, й без танців розважалися дуже гарно і ті вечори лишилися в пам'яті, як найкращі, на ціле життя. В нормальних умовах пізніше, може б ми й понаучувалися танцювати, як це роблять юнаки по цілому світі, алеж нам брязкіт зброї перебивав заклики Муз віддатися їм і піти служити перед їхніми вівтарями! Ми пішли за брязкотом зброї й пішли складати жертви на жертвнику Марсові!

В міжчасі бував я і на українських театральних представленнях, які відбувалися в залізничному парку Запорізької залізниці. А це від нас далеко, не тільки на другому кінці міста, а справді то вже й поза містом і ця обставина утруднювала відвідувати той театр.

Коли бували представлення в Народному Домі, тоді завжди їх відвідував. Український репертуар тодішніх часів не летів до вершин, тримався ближче до землі, від села не відривався й щойно починав звертати увагу на місто. І хоч я й розпрощався з російським театром уже навіки, але в душі ще давав перевагу йому перед своїм рідним українським.

Одна з причин була в тому, що в українських п'єсах було забагато висміювання свого рідного українського, вже хоч би починаючи з імен! Ні одне ім'я не лишили наші театральні корифеї не звульгаризоване, спростачене! І цей момент дуже відштовхував.

Може, до революції це все було в порядку, алеж відбувалося українське національне відродження, від національної гордості розпирало наші юнацькі молоді груди й тепер наші популярні причини до сміху в українських п'єсах, часто викликали здивування, а не сміх.

Але відвідуючи частіше українські представлення, можна звикнути до всього! А такі перлини, як «Наталка-Полтавка» та «Запорожець за Дунаєм», стали вічними! Без них не обійдеться Україна й українські люди по світі поки сонце сяє!

Це все про Музи! А тим часом зброя гримить і большевики в половині січня без великих труднощів зайняли місто Олександрівськ. На цей раз це вже не була червона гвардія, а прибула вже організована й на щось порядне подібне — червона армія. Вбрані більш менш однаково, озброєні вже новими рушницями, старого

зразка, але нового виробу, з багнетами, бо в чевоній гвардії багнетів не любили.

Військо пішло далі на південь, на схід і на захід, де ще перебувала Українська регулярна Армія, армія, яка нам у нашій околиці стала легендою, про яку ми стало щось чути, але не бачили її на Лівобережжі так її вже ніколи й не побачили. Хоч брязкіт зброї її доносився й до нас і викликав резонанс в наших юнацьких душах. Не почували ми себе добре «не в строю»!

21. вересня 1974.

«Україна глухо волновалась» (А. С. Пушкин: «Полтава») — можна б було вжити за мотто до дальших рядків цих споминів. Цим разом Лівобережжя дуже скоро й легко підпало під владу большевиків. Уже пізніше в житті начитався про те, як скоро й майже без спротиву українські війська під проводом полк. Болбочана від північно-східних кордонів України на Слобожанщині опинилися на південно-західних кордонах України й навіть перейшли кордон до Румунії.

Малошо не блискавичний похід! І дивно, і сумно, і гірко читати тепер, коли якийсь полковник, полк. Болбочана пише про нього словами: «великий стратег полк. Болбочан». Може він такий і був, не знаю, але де й коли він мав можливість виявити свої «великі стратегічні» властивості?!

Великим стратегом був ген. Алексєєв, який на великих просторах фронтів Першої світової війни оперував дванадцятимільйовою армією. Гідними його були противники генерали Людендорф, Гінденбург, Макензен та численні інші їхні колеги різних армій і різних віків. А нашому Болбочанові просто й не було де розвернутися!

Щодо його засудження й скарання, то це була і йому і цілій нашій збройній силі велика кривда. На тлі великого недбальства й часто звичайної злочинності в численних випадках, полк. Болбочан не був той найгірший і на таку сувору кару не заслуговував!

Пізніший об'єктивний суд історії виявить його «провини» й реабілітує його світлу пам'ять і збереже нам його для воєнної історії, як одного із кращих воєначальників нової відродженої української збройної сили.

Коли «Україна глухо волновалась» (себто 1709 року), то було очевидно, кому «волноваться», себто в Україні було багато українців, які переймалися політичними справами своєї Бать-

ківщини. Тим часом тодішній національний провід України, себто гетьман Іван Мазепа, довголітній вірний співробітник Петра Першого, своєю ультраояльністю до нього відірвався від свого українського суспільства, відчужився від нього і свої революційні, повстанські пляни проти Петра спер не на свої українські національні сили, а на сумнівного союзника Карла XII. Аж жаль огортає читати, що в Полтавській, такій рішачій битві, з українського боку прийняло ледве три тисячі вояків! І це все з такої кількості, що поет охарактеризував, як **«Україна глухо волновалась»!** Себто, мало що не вся «Україна глухо волновалась», а до бою стало ледве три тисячі вояків! Замало!

Не провина в тому самого гетьмана Мазепа. Цей і йому подібні гріхи тяжать над нашою національною душею. За княжих часів нам «помагали» поборювати небажаних нам противників і ворогів різні печеніги, половці. Богдан Хмельницький у великій мірі спирався на «союзників» татар, тому й гетьман Мазепа мав готові зразки на кого спертися в такій рішачій хвилині, як Полтавська битва! Наслідки того й досі ще не поминули й нашого українського «національного гріха» ми ніколи не стрясемося, бо ж гріхи прощаються на «тому» світі, а не на «цьому».

Тому й не дивуймося, коли в революції 1917-1920 років провід нашої визвольної боротьби не звернувся в повній мірі за підтримкою до власного українського народу, а якщо й звертався, то не повною силою. Себто, не освідомив його, не відродив з довголітнього рабства, не привернув йому людську гідність, не поставив його в лави борців за власну державу, не мобілізував, не скував залізною дисципліною, не «повів» і не «послав» у перші лави гинути героями за визволення своєї Батьківщини, щоб творити «Рідну Хату» собі й наступним поколінням, а ще й навпаки обезсилював, обеззброював і ті скромні сили, які стояли в нерівній боротьбі проти переважаючих ворогів!

Маю тут на увазі той момент, що українська влада 1919 року, який був рішачим роком у закріпленню української державности, вибирувала, вишукувала все, що хоч трохи було українізоване, особливо з інтелігенції й пакувала за кордон у дипломатичні місії!

Хто, де, коли й кого потягне до відповідальности за те, що в такому критичному році в історії України, яким був 1919-й рік, обезголовив український нарід, забравши від нього й вилучивши з боротьби за волю України й ту тонесеньку, скромненьку плівочку української свідомої інтелігенції, та вислав її за кордон?!

Хто ж тоді мав повести нарід у бій, коли «пани» вивтікали за

кордон?! Маю тут на думці приклад із спогадів Лейби Троцького, воєнного комісара, себто воєнного міністра, який з трепетом душевним сідає на коня при наступі військ ген. Юденіча на Петроград 1919 року і рветься вперед, щоб показати приклад воякам червоної армії, яка там боронила підступи до міста Петрограду.

Приклад, що аж «сам» воєнний міністер «кидається» в бій, потягнув за собою війська, які відбили раз і на завжди війська ген. Юденіча від Петрограду і скоро той відтинок фронту був цілком ліквідований. Клясичний приклад, як виступ високого начальника може привести до надзвичайних наслідків! Тому високі воєначальники, хоч з далекоглядями, мусять показуватися на фронтах війни.

Лівобережжя України легко дісталось в руки большевиків, тому вони й «почили на лаврах». Головні їхні сили були на протиденікінському фронті й проти української армії на Правобережжі. І напр. в місті Олександрівську майже й не було війська. Була якась збиранина біля воєнного комісара Гопа. Був він або жид, або латиш, мав густу бороду, подібну як тепер у Фіделя Кастро, але досить рудовату. Гопа був правдоподібно псевдонім.

Крім того були якісь озброєні люди при ЧеКа. Ті рішачі чинники, які сиділи там усередині, в домі Белоцвєтова на розі Олександрівської і Покровської вулиць, були переважно в шкіряних куртках, а ті, що відпроваджували жертви на кладовище й там їх ліквідували, були вбрані, як звичайні вояки з рушницями з багнетами.

Чека працювала повною парою й не стіснялася білого дня. Переслідувала вона контрреволюціонерів, саботажників та спекулянтів. Це були головні «вороги». Чи ліквідували по ночах, тяжко сказати, бож стало існував «воєнний стан» і невільно було рухатися по вулицях. Але майже що дня пополудні, десь так після третьої години, з будинку ЧеКа виводили по декілька людей під сильною охороною, вели їх пішки на кладовище й там над уже приготовленими заздалегідь могилами, розстрілювали.

Цілком прилюдно, людей звідти не відганяли! Більш менш біля третьої години кінчалася наука в семінарії і я, звичайно, вийшовши з будинку Куржупова, це якраз проти дому Белоцвєтова, ішов погуляти на Соборну вулицю, де в той час прогулювалася молодь, бож заборона ходити по вулицях бувала від шостої, сьомої години, як коли, тому треба було нагулятися ще до тієї години!

Одного прекрасного дня, може в березні, а може і в квітні, бо

вже було досить тепло, як тільки я вийшов із семінарії, саме із будинку ЧеКа вивели одного мужчину, років менш як тридцяти віком і повели його в напрямку кладовища. Вели посеред вулиці, а по хідниках рухалися люди. Пристав і я до них і дійшов аж на кладовище.

Кандидат на той світ сів на край могили, попросив цигарку, яку йому й дали, мабуть як останнє бажання передсмертника. Не викурив він ані пів цигарки, як один чекіст із рушниці вистрілив йому в потилицю й той упав у могилу. Чекісти, їх було троє, повернулися й пішли додому. Нас, цивільних свідків такої езекуції було менш, як десятеро. Ніхто нас не відгоняв, хоч ми й самі намагалися бути подальше.

Персонал у шкіряних куртках був мабуть самий тобі жид, що видно було вже хоч би з обличчя. Якись із них були й латиші, з тих, що розстрілювали були також латиші, хоч може й не всі. Тяжко було пізнати, бо вони між собою майже не розмовляли.

Хоч як «тихо та спокійно» було в місті, але нарід тим не задовольнявся. Всі відчували, що такий стан не вічний, що мусять настати якись зміни на краще, бо так довго тривати не може! Бо режим, який нічого не продукує, крім папірових грошей, довго існувати не може! Кожний когось собі, за своїми бажаннями, сподівався. Звичайний громадянин сподівався Денікіна, який може принесе пристійні порядки, як були колись за царя.

Револуційно, демократично й соціалістично настроєні громадяни так само були незадоволені теперішнім станом, коли при владі була тільки одна партія большевиків, яка представляла собою диктатуру пролетаріату, мов би пролетаріят тільки ті, які належать до партії большевиків. Тому й пішли чутки про «вольние совети» (по-російському, бо громадянин ще не знав настільки української мови, щоб нею висловлювати свої задушевні мрії), які були б вибрані всіма громадянами з представників усіх існуючих партій. Ідея «вольних советов» попанувала аж до приходу денікінців, а після ліквідації денікінщини вже не чути було про «вольние совети».

Одного гарного соняшного дня на Пушкінській площі перед Народним Домом зустрів хлопців, вояків, більш менш моїх ровесників. Були вони вбрані в гарно пошиті уніформи з такого приблизно сірозеленого сукна, яке було в австрійській армії. Мали вони декілька панцерних авт, на яких були намальовані стрічки жовтоблакітні!

Розговорилися, говорять вони гарною українською мовою, самі вони з Київщини. Виходить, що вони з Таращанської дивізії,

про яку доти я нічого не знав. Боронили вони погляду боротися спільно з більшовиками проти реакції, яку несе десь уже недалекий Денікін. А після перемоги над Денікіним тоді будемо порядкувати собі життя на Україні.

Погляди, як на той час, повний революційного духу, були спокусливі! Але в душі глибоко сиділо недовір'я до всіх обіцянок більшовицької влади! Давай нам відразу ж, хоч синицю в руках, а не журавля в небі! Національний момент уже сильно сидів у мені та у моїх однодумців, хоч би як нас небагато було.

«Україна» вже не тільки «глухо волновалась», але вже й справді клекотіла в боротьбі, не порожніми дискусіями, а справжньою збройною боротьбою. Вже й до нашого вуха доносилися чутки про успіхи повстанського отамана Зеленого та ще декількох.

Через діда Недавнього посвоячений зі мною був Петро Дерій, а тому, що він був рудий, то й Петро Рудий! Він мав витривалі ноги, що й струсі могли б йому позаздрити. Він ходив на розвідку, шукав зв'язку з українськими повстанськими отаманами. Ходив він по Катеринославщині, по Херсонщині, заглядав на Полтавщину й Київщину. Вишукував отаманів, домовлявся з ними про догідний термін, щоб нам усім нараз повстати, бо більшовики тепер дуже слабкі, вся їхня увага скерована на протиденікінський фронт.

Ми діти Запоріжжя, багато з нас прямі нащадки наших славних предків, не могли сидіти склавши руки, тому всі готові були до збройного виступу, хоч би як нас мало було, але по всій Україні запалало б повстання і в його полум'ї згоріли б всі наші вороги, в першу чергу більшовики, проти денікінців ще не було мови, то була справа дальшого порядку!

Приходив Рудий Петро («приходив» тому, що він засадничо не приймав услуг «підвезти», а ходив тільки пішки!), який з собою носив завжди дерев'яну ложку і всюди їв тільки своєю ложкою. Приходив Петро й приносив вісті, що там, а там, майже по всіх селах, які він відвідував, люди (не тільки сама молодь!) готові до збройного виступу, бракує тільки гасла, коли саме, в який день, щоб уся Україна повстала й скинула з себе ярмо.

І пізніше вже літом 1919 року ми зустрічалися з тим самим поглядом: маємо стільки а стільки молоді готової до виступу, маємо й зброю, тільки дайте гасло, коли саме? Хто ж мав би дати тоді нам гасло, коли кандидати на провідників були вже за кордоном у дипломатичних місіях?! Україна лишилася обезголовлена й доля її лягала на молоді, дуже молоді плечі, безвусих юна-

ків, які мали ширі серця й замало зморшок на поверхні головного мозку!

Тому Україна й не повстала всі як одна людина, а спалахувала село за селом, мов ті блукаючі вогники на болотах Полісся. Вогники то спалахували, то гасли й великим вогнем революції не спалахнули!

Тиху, майже Гоголівську, ідилію в нашому місті, сколихнув батько Нога! Одного прекрасного ранку початком квітня 1919 року рознеслася вістка по місті, що на місто наступає легендарний батько Нога, про якого доти ніхто нічого не чув! Большевицька влада з міста ледве встигла втекти потягом на північ до Харкова.

Одного разу Рудий Петро приніс і відозву-заклик від отамана Зеленого до українського народу, щоб повставав проти большевиків і збройною силою виганяв їх з України. Точного тексту, розуміється, я вже не пам'ятаю, але ми, свідомо молодь нашого міста, рішили розмножити ту відозву й розклеїти її на мурах міста. Написав і я від руки ту відозву декілька примірників і розліпив її на стінах будинків на Соборній вулиці ближче до Пушкінської площі, тоді як інші хлопці ліпили свої відозви в інших кутках міста, так щоб були подальше від місця мешкання того, хто переписував ту відозву. Чи зробила та відозва який вплив на населення нашого міста, чи ні, але й ми хлопці своїм, хоч і скромним голосом прилучилися до загального голосу свідомої України: «Повстаньте»!

А тепер знову повернемося до афери з батьком Ногою. Може лиш один день не було в місті жодної влади, але через день з Харкова прибула так звана «Залізна дивізія для боротьби з контрреволюцією, саботажом і спекуляцією» (це в українському перекладі). З нею повернулася і советська влада до міста.

Що зробила та «Залізна дивізія» з батьком Ногою, не знаю, але кожної ночі (тільки вночі, вдень не робили!) вояки дивізії оточували певний район міста й усіх і вся перешукували. Підозрілих осіб арештовували, зброю забирали, предмети спекуляції (якщо чогось було забагато!) забирали й винувних у спекуляції арештовували.

Одного дня оточили й нашу Калантирку, і то не вночі, а відразу пополудні. Від місцевих своїх прихильників інформаторів довідалися про нашу родину, як неблагонадійну, тому нашій хаті присвятили пильну увагу. Перешукали всі куточки в хаті, в дровітнях, в погребі навіть картоплю проколювали шаблями.

Ніякої зброї у нас не було, тільки офіцерська шабля, яку мені подарив прапорщик Іван Сорин, друг нашої родини. Крім того визбирали все до дрібниць з мого «гоббі», порожні патрони ще з часів мого дитинства, порожній шрапнельний знаряд з 1917 року, шрапнельні кульки до нього, з кілька десятків повних патронів до російської рушниці (не багато, може 20-30 штук!). Саме прибув батько з праці й заявив, що то все синове, а не його. Де тепер син? У місті, після науки в семінарії мабуть прогулюється з товаришами по Соборній вулиці. Веди нас на Соборну вулицю й покажуй свого сина. Повели тата під конвоєм посеред Соборної вулиці й він, як пізніше говорив, бачив мене, але не хотів показувати мене, щоб не збільшувати тієї ганьби, в яку я запровадив його, який ніколи за ціле своє життя не був арештований! Я його намагався переконати, що бути арештованим большевиками то велика честь а ніяка ганьба! А він мені на те: «Арешт завжди є арешт»!

Нагулявшись вволю по Соборній вулиці прибув я додому й про усе довідався від заплаканих матері й сестер. Батька додому не пустили. Я хотів відразу ж іти його визволяти, але мене з дому не пустили й відклали справу до другого дня.

Який там сон був, коли батько десь сидить невинно арештований, і ранком я пішов визволяти батька. Пішов відразу ж в ЧеКа й там представив справу, як вона була. Там зробили великі очі, бо туди мабуть ще ніхто не приходив сам. Перепитали один одного й виявилось, що їм нічого невідомо про такий трус на Калантирці й послали мене на Південний двірець, де мусіла перебувати «Залізна дивізія».

Пішов я туди, допитався де саме перебуває «Залізна дивізія» й пішов до того ешелону, який стояв далеко, далеко, на самому південному кінці запасових колій. Зголосився я у вартового біля пасажирського вагона й виявилось, що таки досягнув мети! Дійшов до цілі! Вартовий завів мене в товаровий вагон, де сидів мій батько, а крім нього пару десятків мужчин і три жінки.

Батько пригнічений, видно що арешт на нього дуже поділав. Я в свої сімнадцять літ, які на цьому тижні мали мені сповнитися, дивлячись на світ крізь рожеві окуляри, намагався його потішати. А він мені час від часу докоряє. Стан непевний, невідомо, що з нами буде, тому й мої «рожеві» окуляри темніють.

Давай я приглядається своєму оточенню. Три жінки то звичайні наші базарні перекупки, які мали чогось може більше, ніж вільно було, або може за щось задорого зажадали, або може з-під поли продавали самогон, в кожному разі їхня провина

буденна, дрібна й дивно за ЩО їх арештовано?!

А мужчини, то була цікавіша компанія! Це ж якраз були і батько Нога і його братва. Нога тому, що він мав лише одну ногу, а замість другої ноги була дерев'яшка. Вся його братва були наші звичайні собі парубки з нашого повіту, чи то з Полог, чи з Оріхова, а може і з самого Гуляй-Поля. Точність тут не обов'язкова!

Ніякого походу вони й не зробили, ніразу й не вистрілили, хіба тільки збиралися вирушувати «в похід» на місто Олександрівськ. І від такої «мілітарної сили» настала в місті аж така паніка, що влада утікла аж до Харкова! Коли «Залізна дивізія» прибула до Олександрівська, одна частина її поїхала потягом на схід і недалеко, може вже на станції Леженой зустріла братію, яку легко було пізнати по тій одній нозі, яка якраз бракувала! Там їх усіх арештували й привезли до міста й тримали в вагоні, разом з моїм батьком. До їхнього товариства приєднався і я, чи вірніше мене приєднали до їхнього товариства.

Братва абсолютно нічим не журилася, грали в карти й матюкалися не тільки семиповерховими матюками, але й дещо вище, в небо й понад небо! Мої вуха не в'януть в таких випадках, бо я й сам був не поганим «віртуозом»! Але батько мій то тяжко переживав, бо він ніколи не то що не матюкався, але й кріпкого слова не вживав, як «чорта», «дідька», чи назву якоїнебудь анатомічної частини тіла. Тому я й переживав за нього, що він мусів натерпітися.

Принесла нам мати їсти, великодньої шинки, свіжо присмаженої, але й такі смаколики нам не лізли в пельку. Непевність була велика. Десь там у місті розбирали нашу справу перед якимсь там трибуналом, без нашої присутності. Нашим «адвокатом» мав бути наш квартирант Шахов, член партії, але як людина, як біологічна істота, рівного йому не знайти в світі! Минулого року він емігрував і ми «охороняли» його родину, тепер була нагода йому віддячитися нам і він справді віддячився цілковито.

Перед північчю прибула начальники «Залізної дивізії», командант її грузин Шабашвілі, а два комісари, прізвища я їх мабуть і не знав, але були вони жид і латиш, себто була справжня «дружба народів»!

Викликали наперед батька, що вони з ним говорили, то я вже не знаю, а коли за яких чверть години викликали мене, то жид відразу ж виявив ініціативу й сказав, що батько вже до всього признався. Не пригадую вже як вони мені казали «ти», чи «ви», але

здається, що «ви», бо ціла розмова відбулася в чемних тонах!

Я заперечував щоб батько міг до чогонебудь признаватися, бо в дійсності не було до чого признаватися, бо все те, що вони при трупові забрали, не була зброя, а лише моє хлоп'яче «гоббі». Закидали мені, що я був «гетьманцем», але я спростував, бо коли я почав служити в українському війську, то тоді була Центральна Рада. Тоді мені наділили титул «радовець», проти чого я й не міг нічого сказати, хіба що «нехай буде й радовець»!

Закінчуючи переслухання жид, він був мабуть головніший із них, сказав, що вони не можуть мене покарати із-за молодого мого віку, але у них існують і установи для перевиховання неповнолітніх, та тому, що батько пообіцяв їм, що буде пильнувати мене, щоб я чогось незаконного не робив, то вони нас обох і відпускають! Ще запитали чи ми хочемо зараз піти додому, чи чекати до ранку, аж настане дозволена година? Ми таки вибрали «зараз», бо, мовляв, ми місцеві люди, то доберемося додому без перешкод. Вони викликали вояка й наказали йому щоб пропустив нас, а ми, як рванули, то через десятки колій і поміж численними ешелонами з військом і військовим майном пробралися через кілометри залізничного двірця, звернули поза залізничний розваговий парк, вийшли в степ на Той Бік, пройшли степом, перейшли по камінцях нашу річечку Московку й більшменш коло другої години застукали в нашу рідну хату!

Пишу це в час (дата після кожного розділу), коли в світі пописуються віртуози тероризму й думку гадаю, чому ми не були тоді такі, як араби тепер? Поминути таку масу війська й військового майна, та це ж можна було їх пару десятками гранат закидати, а коктейлями Молотова й спалити їх усіх!

Випустили нас мов би на приречення, що ми не порушимо нашої льяольности щодо советської влади! Але чому це ми маємо бути льяольні до советської влади?! Що вона наша рідна?! Вони влада нашої вільної Української Держави?! Та ж ми й виходили з тим, що ми розлучаємося не приятелями, бо між нами миру ніколи не може бути, поки Україна поневолена!

Доходили до нас чутки, що на Півдні Правобережжя великі советські збройні сили оточені українськими військами й намагаються марно вирватися додому в напрямі на північ. На півдні, з Криму вже вирушили війська білих російських армій генерала Денікіна, який, як ворог нашого ворога большевиків, може бути нашим «тактичним» приятелем до пори, до часу. Тому назрівав момент і свідомій українській молоді міста Олександрівська й околиць сел виступити активно в боротьбі проти большевиків.

Відбулися дві наради. Одна вночі на полі перед залізничним парком Запорізької залізниці, на ній я не був. А друга нарада відбулася вдень, тамже! На тій нараді був і я. Дуже легкий спосіб відбувати конспіративні наради серед білого дня перед очима ворога. Це сісти серед поля й грати в карти в 21, на гроші. В 21 і на гроші тому, що тоді випадковим «болільникам» не годиться заглядати в карти й підказувати партнерам, бо при грі в дурачка таке практикується й тоді наради треба переводити дуже скоро! А скоро не все полагодиш, як слід! Тому в 21 й на гроші!

6. жовтня 1974

В самому місті ми не мали жодної організації, яка би об'єднувала таку кількість вояків, щоб з ними можна було заскочити советську владу в місті й здобути місто в свої руки. Треба би зібрати вистарчаючу кількість вояків, організувати їх, підготувати їх до збройного виступу, розподілити кожному з них його, чи їхнє, завдання, після того можна би було розраховувати на успіх нашої акції.

В місті такої підготовки ми не могли би зробити, тому треба було оглянутися за відповідними зразками з минулого. А їх у нашій історії не бракувало! Клясичним зразком був, очевидно, Богдан Хмельницький, який поїхав на Запорізьку Січ, де вже не віднині існувало здорове ядро української національної збройної сили. Це все ми дуже добре знали, навіть з науки історії в російських школах.

Новіші випадки нам були менше відомі, як Галичани покидали Львів з тим, що ніколи до нього не повернулися, як придніпрянці щороку робили «прогульки» то з Києва, то в Київ 1918 року, 1919 і навіть за рік знову повторили «прогульку» на Київ року 1920.

«І підеш ти в мандрівку століть з мого духа печаттю», накреслив нам Іван Франко і ми рішили покористуватися досвідом Богдана Хмельницького, хоч ми й не мали до нашої диспозиції таких сприятливих умов, які мав Богдан Хмельницький! Він мав Запорізьку Січ, а ми її не мали!

Тому щоб покористуватися пляном Богдана Хмельницького ми мусіли створити новітню Запорізьку Січ, організувати збройні сили й вернутися в місто Олександрівськ і здобути його! А далі буде видно що робити!

Місце для організації новітньої Запорізької Січі було вибрано на Лисій Горі сім-вісім кілометрів вниз по Дніпру від міста Олександрівська. Це місце вибрано тому, що недалеко від міста й

легко було утримувати зв'язок з містом, яке ми плянували здобувати!

Чому якраз Лиса Гора, а не скажімо, частина Великого Запорізького Лугу, в якому так легко переховуватися?!

Та ж свідомо, чи може й підсвідомо, в тому схований демонстративний момент! Відразу ж показати, що ми існуємо! Ми збираємося, готуємося, організуємося і звідси, з Лисої Гори, ворог почує наш виклик «Іду на ви»! Бо в душах наших молодих ми ніколи не переставали бути лицарськими нащадками наших великих предків, у першу чергу Великого Князя Святослава вірними послідовниками!

Я мабуть й уродився бути літописцем, такий був у мені потяг відразу ж нюхом пізнавати, що є великою історичною цінністю, яку треба зберігати для майбутнього. І тут і пізніше не раз і не двічі мене тягло до літописання! Але мені відразу ж дали по пальцях! Хоч нам усім бажано й потрібно зафіксувати всі події, які ми збираємося творити, але нема й не передбачається таких сприятливих умов, щоб можна було зберегти записки від пронизливого ока ворогів! Тому в ніякому разі нічого не писати й нікого не записувати! І я скорився, бо мусів скоритися!

Аж тепер бачу по стільки літах, яку білу пляму ми маємо з історії збройних змагань на території, яка споконвіку була пляцдармом безконечних війн, упертих боїв, де гартувалася українська лицарська вдача. Та не було що робити, не писати, то й не писати, збережу в пам'яті.

Та минали літа, минали десятиліття, голова набиралася потрібним і непотрібним змістом, а блискучі сторінки юнацького завзяття все більше й більше пригасали, темніли, розпорозувалися й тепер подаю на цих сторінках скромні крихти колись славного минулого, хоч і в межах невеликої території й нечисленного гурту завзятих юнаків!

На другій нараді нас було може семеро, з того п'ятеро старшин, з них дуже добре пам'ятаю поручника Івана Явдокимовича Маркова (пізнішого отамана Хмару, мого двоюрідного брата. Його мати й мій батько були рідні сестра й брат). Отаманом обрали Олександра Івановича Чайковського. Не знав я навіть тоді, чи він хоч був старшиною в російській армії. Єдине про нього тоді казали, що він був студентом Томського університету.

Він був середнього росту, трохи мов би згорблений, мав пташиний ніс добре закарлючений, але короткий. Обличчя мав вічно синювате від недоброго голення. В кожному разі не робив

він враження ані старшини, ані вояка, хоч мав на собі френч перешитий із солдатського сукна. Як тепер пригадую, то він був мабуть політичним чинником в нашій організації, може навіть від еСеР-ів, твердити не можу.

Помічником йому був поручник Марків з досвідом із світової війни. Решта також були молодші старшини російської армії, які побували в українізованих полках та окремих куренях в 1917 році.

На тій самій нараді постановили пробиратися малими групами на Лису Гору. Практично це відбувалося так: вічний наш зв'язковий Рудий Петро приходив додому когось із нас і повідомляв, що сьогодні увечері треба відправитися в село Вознесенку на певну адресу.

Перша група вже відплила на Лису Гору і вже наробила галасу: майже єдиним вистрілом з рушниці дала знати про своє існування й припинила рух на Дніпрі. Урядові кораблі відразу перестали плавати, а пасажирський рух відбувався байдаками, які муіли підпливати під крутий берег Лисої Гори й піддаватися нашій контролі документів і багажу.

Про це все вже стало відомо в місті й коли за пару днів пізніше прибув до нашої хати Рудий Петро, щоб повідомити мене про мою чергу відправлятися на Лису Гору, то дома засуетилися, бо візита Рудого Петра не віщує нічого доброго! Та нащо ж існує військова хитрість?! Я нею й покористувався!

Це вже був кінець квітня 1919 року. Весна вже буяла й тягла в природу. У нашій хаті часто розмовляли про відвідини порогів на Дніпрі, але якось не дуже поспішали здійснювати заміри відвідати пороги. А в мене в семінарії був колега одноклясник Олекса Ренгевич (брат того Олександра, який зі мною виїхав закордон), який походив з села Августинівки над порогами. Я скористався з цієї нагоди й вирвався з хати з тим, що поїду до Олекси на пару днів, саме трапляється йому фіра з його села, й там огляну з ним пороги.

А наші дома, як почувли про пороги, то й забули, що у нас був сьогодні Рудий Петро! Я ж тим часом зібрав собі невеликий вузлик та й вирушив із дому не на північ, куди відвернув увагу своєї родини, а на південь!

Практично це виглядало так: пізно ввечері, коли вже добре стемніло нас, який може десяток хлопців зібралися на «збірному пункті» в Вознесенці на подвір'ї одного господаря. Там ми одержали рушниці й невелику кількість набоїв до них, пішли до Дніпра, «позичили» собі декілька човнів і поплили ними на південь вниз по Дніпру до Лисої Гори. По «позичені» човни їхні

власники прибували завжди на другий день. В цьому була правнича тонкість: господарі човнів не давали їх нам, не сприяли нам, бо ми самі їх брали без відома господарів! І чи треба їм якихось там правничих факультетів?!

Пливучи мимо пристані ми були дещо обережні, вважали не плескати веслами, бо невиключена була засідка на нас! Але мабуть таки в той час большевики ще не мали аж такої відваги!

Вночі в той час ранньої весни було досить таки холодно, по спині проходив мороз і часом і зубами доводилося клацати. Може й якийсь внутрішнє напруження щось до того додавало, не буду заперечувати, бо Лиса Гора вже ставала легендою і ми на човнах впливали в ту легенду!

Перед світом ми її побачили ту легендарну Лису Гору, яка височіла над правим берегом Дніпра, на лівому березі темнів перед світанням Великий Луг Запорізький, заллятий весінніми водами. Внизу під горою було два домики, дерев'яний, це офіційна будова прибережного сторожа, а друга будова то звичайна собі глиняна хата, в якій мешкав прибережник з родиною.

От так я прибув на Лису Гору! Теперішня американська молодь напевно без військової хитрости виривається з рідного дому й без пригод мандрує до Каліфорнії, чи до якої іншої Содоми та Гомори!

На березі ми зустріли вартових з наших попередників, які майже всі були нам особисто відомі. З дерев'яного домика, в якому тепер знаходився штаб нашої військової одиниці, вийшов отаман Чайковський і його помічник Марків. Ми новоприбулі підходили до отамана, називали своє прізвище, він потискав кожному руку й тим, таким аж надто скромним актом, ми ставали членами новітньої Запорізької Січі!

Миволі пригадалося, що в старій Запорізькій Січі обов'язковим було відчитання кожним кандидатом «Отченашу»! Відсутністю цього в церемоніялі прийняття ми й не переймалися! Це ж була вже третина 1919 року й основами старого світу трясло вже два роки, ми все більше й більше звільнялися з пут старих традицій і намагалися творити якийсь ще невиданий і нечуваний новий світ, тому на таку «дрібницю», як відсутність «Отченашу» й не звертали увагу!

Нас, новобрибулих, кортіло побачити Лису Гору й ми скоро вибралися на гору. Це була піщана гора, поросла травою й де-не-де чагарниками. По всьому просторі, якою сягає око, росли одинокі величезні дуби, дикі груші, чагарники, піщані невжитки, або скромні пасовища, а далі в напрямі села Мар'ївки поля й поля.

На лівому березі темнів Великий Луг Запорозький, за ним час від часу димів паротяг залізниці Харків-Севастопіль. Вниз по течії над Дніпром простяглося зеленим островом село Біленьке, далі вниз за ним Тарасівка.

На вершку Лисої Гори викопано окоп проти заходу. Цей окоп не був обсаджений. Нижче по схилу були окопи проти півдня, від сторони села Біленького, проти заходу від сторони Мар'ївки, проти півночі від Розумовки, на схід, від Дніпра був крутий берег Дніпра природньою охороною. Всі ці окопи були обсажені, хоч вартою, й не були ніколи порожніми. Між Розумовкою і Лисою Горою були розкидані окремі хатки-хуторки, до яких бажаючі ходили купувати молоко й сметану, за що їх прозивали «сметанниками».

Звичайно, ми їли хліб та двічі денно варену страву, переважно куліш, або зупу з галушками. З того часу я закохався у варене тісто на все моє життя! У селян купували збіжжя і в млині в селі Мар'ївці давали його молоти. Селяни довколишніх сіл ставилися до нас вийняtkово прихильно, вбачаючи в нас відродження колишньої Запорізької Січі, традиції якої ніколи не зникали на тих територіях.

Після моєї групи прибули ще декілька разів поповнення. Серед добровольців не бракувало нікого. Була представлена молодь із усіх шкіл міста Олександрівська, були хлопці із заводів, особливо із залізничних майстерень, були хлопці із сіл, особливо із Вознесенки. Були юнаки, які ще не були в російській армії, але були й справжні вояки з досвідом світової війни.

Провід нашого відділу складали ініціатори його, ті, що були на двох перших нарадах, коли хто пізніше прибував до нас, то тут уже відбувалася «переоцінка цінностей» і кожний мав починати свою кар'єру, як кажуть у козаків «від піки»! Тому серед нас був і капітан генерального штабу Крижанівський, звичайним рядовим вояком у моєму окопі.

«Мій» окоп був проти півночі на схилі Лисої Гори. Моїм він став без якогось офіційного призначення, от так силою факту, я в ньому виявив більшу активність і фактично став начальником його. Тому й капітан генерального штабу Крижанівський, який перед тим працював у військового начальника в Олександрівську, був звичайним козаком!

Він був дуже приємна скромна людина, дуже гарний, міг би грати на українській сцені будь-якого «Гриця» без гриму, бо був чорнявий з рожевими лицями. Він був дуже корисний нам усім, бо, коли ми, молодики, знали війну тільки йти вперед та стало

здобувати, то він нас навчив, відкрив нам секрети плянування війни, коли вперше плянують евентуальні відступи, а потім уже пляни наступів, щоб на випадок поразки не тікати панічно, а якраз п л я н о в о відступати. Цим він нам відкрив нові світи, про які ми перед тим навіть не догадувалися, що вони існують!

Одного прекрасного дня всіх нас, крім вартових, скликали на нараду, на хрестини нашого відділу, бо доти ми існували безіменними. Що наш відділ мусить мати назву «Лисогорський», про це не могло бути вже двох думок, бо ця назва уже спопуляризувала-ся.

А дальша назва мала бути «курінь», бо ця назва споконвіку була вже така популярна, що будь нас сотня, чи хоч би й дивізія, а ми таки хочемо бути курінем! Тепер ще треба було вставити проміжні назви. Отаман Чайковський запропонував, щоб повна назва була «Лисогорський Повстанський Партизанський Курінь».

Мені назва «партизанський» не подобалася, тому я висловився, щоб назва була без «партизанський», бо й по суті ми не є партизани, в що я вкладав зміст рухливих одиниць за зразком партизанів, які громили недобитків наполеонівської армії 1812 року. Бо перед моїми очима стояв образ нашого відділу, як він переможно вступає в місто Олександрівськ, а не в погонях за окремими недобитками нашого ворога.

Та думка нашого отамана перемогла, бо він вбачав у майбутньому, як ми будемо ганяти ворога по степах України й назва нашої військової одиниці оформилася як «Лисогорський Повстанський Партизанський Курінь».

Перша й головна наша ціль перебування на Лисій Горі, це змобілізування достатньої кількості озброєної молоді, з якою ми могли б наступати й здобути місто Олександрівськ. Тому старшини нашого Куріня відвідали села Мар'ївку, Біленьке, Тарасівку. Скликали там багатолюдні мітинги, промовляли до людей, закликали молодь братися до зброї, бо тільки збройною силою ми зможемо вигнати нашого ворога з України.

Мітинги мали великі успіхи, але в кожному селі була та сама відповідь: як буде справа актуальна, ми дамо стільки й стільки збройної молоді. Звичайно, обіцяли по 50-90 осіб. А села наші тоді були так озброєні, що виставити пару десятків молодих хлопців цілком озброєних не робило жодних труднощів!

Не знаю звідки Фідель де Кастро на Кубі взяв моду запускити бороду й не голити її доти, поки він здобуде перемогу в своїй революції. Та борода так йому подобалася, що він її не зголив і

після перемоги.

Щось подібного було і з нами! Ми собі дали слово не голити бороди доти, поки не здобудемо місто Олександрівськ, і вже аж тоді дати її зголити в найкращій голярні міста у Цфасмана на Соборній вулиці, в котрій, нормально, ми ніколи не мали можливостей голитися, чи стригтися!

В пізніших роках я вичитав, що такий обіт не голити бороди давали собі німецькі моряки, а може, взагалі моряки, перед тим як випливати з рідних портів у далеке плавання. Щось подібного до далекого плавання стояло й перед нами!

Року 1973 якийсь данський докторант захищав і захистив докторську дисертацію про успішність данського повстанського руху проти гітлерівської Німеччини в роках Другої світової війни. Як наукова студія, його дисертація подавала об'єктивно світла й тіні того руху, чим викликала обурення данського суспільства.

Тому захист тієї дисертації відбувся прилюдно перед аудиторією в тисячі осіб та сотень тисяч перед екранами телевізорів. Докторант виявив, що данський повстанський рух мало чим пошкодив німецькому військові, бо наприклад, як він наводив факти, коли данські повстанці підірвали залізничну колію, то німецькі війська далі спокійно їхали сусідньою колією, яка лишилася неушкодженою! Він подавав більше таких моментів. Але дисертацію він захистив і титул доктора одержав!

Тому й при оцінці успіхів Лисогорського П. П. Куреня треба мати на увазі цілковиту об'єктивність, а не рожеві окуляри, якими оглядатися назад! Тому стверджую, що діяльність Л. П. П. К. була успішна! Вже першим вистрілом, яким було привернено до берега для контролю пароплав, була перервана комунікація большевиків під містом Олександрівськом і багатим Півднем України, де були накопичені величезні запаси харчових продуктів, як соленого масла, вудженої птиці, курей та гусей, бочки бриндзі, збіжжя та борошна, з якими ми пізніше зустрічалися в Нікополі.

Залізниці зі сходу на Синелькове й на Запоріжжя загрожені вже були денікінськими військами, які вже вийшли із Криму й рухалися на північ. Правобережні залізниці не в руках большевиків, бо частина їх на територіях окупованих українськими військами, а решта під ударами численних повстанських відділів, які буяли по Україні, як гриби після дощу. В кожному разі не було ані одного транспортного виходу для большевиків, щоб вивезти харчові скарби з півдня України. Єдиний шлях, єдина можливість була покористуватися водним шляхом по Дніпру, тим більше, що й харчові запаси були скупчені в дніповських пристанях.

Тому величезним успіхом діяльності Л. П. П. Куреня було контролювання транспорту по Дніпрі, себто наш Курінь відрізав большевиків від так званих «ізлішек», про які так любив промовляти сам Ленін та потішати ними голодний пролетаріят Москви та Петрограду. Всі ті скарби лишилися в руках українського народу, себто ми вернули їх у руки їх справжніх володарів! Це незаперечна заслуга нашої скромної діяльності, скромної, але з величезними наслідками!

Наша контроля дніпровського транспорту була для большевиків питанням життя й смерти, тому вони мусіли пробити собі дорогу через Дніпро до харчових запасів.

Який був чисельний склад Л. П. П. Куреня, я й не подав досі! Насправді багато вояків і не треба, щоб перегородити шлях на Дніпрі. Декілька вояків, один з них гукне, хоч цього вже й не треба було робити, бо всі вже знали, що до Лисої Гори треба повернути човен, а пароплави вже не ходили.

Документи й пасажирів перевіряли двоє козаків, заглядали в багаж і нічого, крім зброї не відбирали, якщо їхала яка урядова особа й везла більші суми урядових грошей, то гроші так само відбирали. З осіб нікого не доводилося затримувати.

А тим часом про Лису Гору йшла слава світами й навіть у харківських «Вістях» була вістка, що на Лисій Горі зібрано П'ЯТЬ ТИСЯЧ повстанців! Явна нісенітниця! Бо, щоб вони там робили ті аж П'ЯТЬ тисяч?! Та їх би там просто комарі заїли б, яких там було, а було й попили вони нашої козацької юнацької крові!

Коли ми представляли аж таку небезпеку для большевиків, то очевидно, що нас треба було б ліквідувати! Про це ми й довідалися за два тижні до наступу на нас! І довідалися з найвищої установи, від секретаря ісполоком-у на прізвище Чигиринський, який напевно вже не живе, тому можна його й згадати повним прізвищем.

«Хлопці, в суботу перед Зеленими Святами на вас буде наступ, з Дніпра з пароплава, а з суші від Мар'івки піхота й кіннота», так нам передали вістку, яку ми й прийняли спокійно, бо це мало б бути наше боеве хрещення. Ми вважали, що відіб'ємося самі, тому обіцяних резерв із околиць сіл не закликали, берегли їх для останнього рішучого бою, коли підемо в наступ на місто Олександрівськ.

А оте «ми», це не значить, що «легіон», бо лише 30-40 козаків, бо справа не в кількості, яких вистарчало, щоб затримати за собою Лису Гору й відбити наступ на нас! Ми знали справжні

сили в розпорядженні воєнного комісара в місті. Не були вони великі й не були такі завзяті, якими ми, без сумніву, були.

Майже два тижні тривала підготовка до наступу на нас і ми щодня одержували докладні інформації про підготовку. Рудий Петро одержав вказівку вступити в той відділ воєнного комісара, як «число друге» до скоростріла, при якому «першим числом» був старший віком латиш робітник металіст, а «третьім числом» був хлопчина, молодий кацапчук, недавно прибулий з якихось далеких закутин Московщини, себто із нових зайд, новий «наброд».

Завдання Рудого Петра було при наступі на нас стукнути по голові «перше число» при кулеметі й захопити кулемет у свої руки, що він блискуче й виконав! Здобув не тільки кулемет, але й привів до нас у полон і «перше число» й «третє число»!

28. жовтня 1974.

Останні два тижні перед Зеленими Святами ми провели досить спокійно, нормально, нічим особливим вони не позначилися. Наші окопи, які ми тоді називали шанцями, щоб не так як у росіян, викопані в піщаній землі, час від часу осипалися й ми їх тепер трохи підправили.

Хоч ми тоді й не знали такого мудрого гасла, як «найкраща оборона рідного краю, це власні груди молодих її синів», але підсвідомо ми так почувалися, тому й на окопи дивилися, як на справу другорядну, бо ж ми мали власними грудьми оборонити нашу Новітню Січ — Лису Гору!

Контролювали ми рух на Дніпрі, при чому траплялося часом відібрати якогось нагана у громадянина, який придбав його на толкущі в місті. Часом зустрічали знайомих дівчат гімназисток, які передчасно розїздилися на вакації. Ми їх пізнавали відразу, а вони іноді довго придивлялися, щоб пізнати у тих недбало зарослих вояках своїх колишніх обожателів!

Коли перебували на горі, то часом співали. Але в цілому ми не були співучими. Коли пригадю Українських Січових Стрільців, які, як тільки де, зупинилися, так відразу до гурту й давай співати, бо знали вони багато пісень та вміли гарно співати. А вже пізніше начитався у різних споминах про їхніх авторів і композиторів, хоч би Льона Лепкого та М. Гайворонського. У нас цього нічого не було!

Минулого року в Самокатній Сотні ми співали мабуть єдину пісню про Дорошенка та про Сагайдачного, бо більше пісень ми й не знали і ніхто нас не учив ані нових пісень, ані як треба співати.

Тепер на Лисовій Горі ми співали єдину пісню «Праця єдина з не-долі нас вирве» Бориса Грінченка, хоч і тепер не знаю, чи це пісня, чи ні?! Слова ми її знали, а яка була мелодія, то про це чули дерева у Великому Лузі Запорізькому, бо вигукували ми її таки голо-сенько!

З найбільшим притиском ми виконували слова «Дяка і шана робітникам щирим, сором недбалим усім»! Особливо той кінець «сором недбалим усім», ми адресували тим нашим ровесникам, які залишилися в місті й не пішли разом з нами на Лису Гору, а собі, очевидно, ми адресували першу частину «дяка і шана ро-бітникам щирим»!

Так непомітно наблизилася субота перед Зеленими Святами. Ранесенько, ледве світало, відділ з десять козаків пішли в Мар'івку по борошно, яке мало бути готове на цей ранок, як мельник обіцяв.

При цій нагоді, що я ужив слово мельник, мушу застерегтися, що такого слова наша тодішня українська мова, не мала, просто не признавала його українським, бо в наших краях тоді вживали слово «мірошник», себто підкреслено було «мірку», яку брав мельник, а не ту функцію, яку він за ту «мірку» виконав. Себто момент заздности за ту «мірку», мов би мельник її побирав незаслужено! Але це так між іншим!

Раннім перед полуднем дали нам знати, що експедиція проти нас вже вирушила! Зустріти її біля Розумовки, коли вони будуть переправлятися поромом через Дніпро, ми вже не встигли. Ворог був уже на правому березі Дніпра!

В північному окопі, який так назву, бо він був фронтом на північ, було нас з десятиро козаків. Над ними неформальним начальником був я, бо ніхто нікого нікуди не призначав! І хоч в нашому окопі був капітан генерального штабу Крижанівський, начальником таки був я.

Коли на зустріч ворогові пішов поручник Марків з трьома козаками й проходячи мимо нашого окопу, закликав і мене піти з ними, то я не говорячи словами нічого, лише показав жестом на козаків у моєму окопі, що мало означати, на кого ж я їх покину?! Так я й не пішов з ними, а вони в силі чотирьох осіб пішли на зустріч ворогові!

До Розумовки вони вже не дійшли, бо зустріли ворога, може, за пів кілометра перед Лисою Горою. Трохи постріляли й перебі-гаючи поза кущами, наблизилися до кулемета, якого «заціпило» (робота Рудого Петра!), і з нього не вилетіла ані одна куля. Всю обсаду біля кулемета взяли в полон, так, що й Рудий Петро попав

у полон і не прозрадив своїх зрадницьких намірів, з якими він там був! «Льояльність» Рудого Петра не була порушена!

На півночі відбулася стрілянина. В цей час з Мар'ївки поверталися козаки з борошном. Наблизившись до Лисої Гори вони цілком мудро розсипалися в лаву, бо не знали чи ми ще перебуваємо на Лисій Горі, чи може вже на ній отаборився ворог. Так само й ми насторожено очікували їх, непевні, чи то «наші», чи може ворог!

Коли піхота на півночі зникла з поля зору наших чотирьох вояків, то з півночі на захід поза кущами почали показуватися окремі ворожі кіннотчики. Віддалення їх від нашого північного окопу було менше, ніж триста метрів.

Мій досвід у стрілянні був такий: літом 1917 року ми хлопці найшли російську піхотинську рушницю з великою кількістю набоїв. Хтось собі приховав на дальню мету. Пішли ми хлопці в балку, намалювали на папері концентричні кола й давай у них стріляти з віддалі двісті кроків.

Найкраще вціляв я! Хоч рушниця й довга й важка, але всі кулі, які я всадив у нашу «мішень», були близько коло осередку. Хлопці мені заздрили. Рушницю ту ми сховали з тим, що завтра будемо продовжувати стрілянину, але рушницю хтось так само знайшов, як ми її знайшли, й більше не доводилося стріляти.

Тому тепер, коли я наглядів одного вершника, як він сховався поза кущем з тим, що зараз він вирине з-за куща, я націлювся на ту точку перед кущем, де мав би показатися вершник, і як тільки він показався, я вистрілив і...вершник упав з коня!

Чи я його вбив, чи може тільки поранив, а може тільки й налякав його, цього вже не знаю, тільки вистарчало такого одного факту, щоб кіннота завернула з поля нашого зору.

Це було вперше в моєму житті, коли я стріляв у людей, намагався вцілити в них з метою їх убивати! Це були мої бойові хрестини! В суботу перед Зеленими Святами 1919 року!

Серед козаків у моєму північному окопі був учень з комерційної школи, прізвища його вже не пригадую, а прозивали ми його Комарем, бо комарів там була сила силенна й пили вони нашу кров немилосердно, тому з якоїсь нагоди й прозвали того хлопця Комарем. Був він близоруким і носив досить таки грубенькі окуляри. Коли настала нагода хоч пару разів вистрілити в напрямі ворога, Комар зголосився до мене з проханням показати ЯК стріляти?!

Я витріщив очі на нього! Розпочався бій, а він питає мене ЯК стріляти?! Я йому показав як стріляти, куди направляти дуло

рушниці, щоб влучити у ворога. Мовляв от там зараз із-за куша покажеться вершник, то й ціляй у нього. Все було в порядку, направив він рушницю, а як треба було стріляти, він і присяде в окоп, так що куля летить у Божий світ. Ми всі в сміх, Комар ніяковіє й кінчилося тим, що кажу йому, щоб сидів спокійно в окопі й не марнував набоїв, яких у нас таки було замало!

Та Комар не був єдиний! Коли вже й над нами свистіли ворожі кулі й треба було якось і їм відповідати, звертається до мене малий хлопець Петро Ляшко, у віці тоді 15-16 літ, себто 15 він уже скінчив, а 16 ще не досягнув!

«Гаврило, покажи ЯК стріляти!» Я аж рота роззявив, але показав йому ЯК стріляти й мій Петро Ляшко заховувався цілком гідно, а на другий рік 1920-ий, він загинув героїською смертю під селом Біленьким, в атаці проти червоних, дістав кулю в перенісся.

А це все наробив наш український національний гімн! Стало виспівувати, що «ми козацького роду», то й сам собі повіриш, що ти справді «козацького роду», а про те, що не вмієш стріляти, то й забудеш зовсім!

Були й протилежні крайності, як напр. також віком 15-16 Микола Марків, брат Івана, не ховався в окопі, а весь час перебував перед окопом. Воно то виглядало імпонуюче, але не будши формально призначеним начальником північного окопу, не міг я його притягнути до порядку, хоч він і був мій двоюрідний брат!

На початок Лисогорського бою я мав своїх власних, привезених ще з дому 30 набоїв. Під кінець бою я мав ще може з 5 набоїв. Коли Іван Марків вертався з експедиції на зустріч ворогові, то я звернувся до нього з проханням дати мені набоїв і він мені дав аж 5 набоїв! Так скупко було у нас з набоями.

Бій за Лису Гору скінчився, ворог зник з поля бою, як піхота, так і кіннота, а вже з великим припізненням прибув пароплав, причаївся під крутий берег недалеко Лисої Гори й розпачливо гудів своєю сиреною, давав сигнал сухопутним червоним військам. Але тих сигналів уже ніхто не почув; ворог уже був на дорозі додому до міста.

Але почули ми той сигнал і пішли привітати пароплав. З крутого берега тяжко було стріляти по ньому з надією в когось вцілити, але, коли пароплав не дочекався відповідних сигналів з суші, то приїхав попід крутим берегом до села Біленького й там виявилось, що якогось комісара, який перебував тоді під час нашого обстрілу пароплава в «кабінеті задумчівості», як по

російському сатирично називають виходок, куля пронизала крізь нижню частину тіла.

Пароплав перебув у Біленькому до півночі й потім нишком тишком без світел прошмигнув вгору Дніпром додому в Олександрівськ. Ми вже його не зачіпали, бо шкода було набоїв.

Хоч битву за Лису Гору ми й виграли, але ми були певні, що наступ на нас повториться із збільшеними силами, тому увечорі відбули вужчу нараду, себто не всіх козаків, і постановили залишити Лису Гору й перебратися на лівий берег Дніпра у Великий Луг Запорізький, що ми перед північчю й виконали.

Там недалеко берега була якась лісницька хата, досить великих розмірів. Я звернув увагу, що підлога в хаті була встелена травою та й ціла хата була вквітчана зеленню. Я подумав, що це непоганий звичай людей, які живуть у лісі! Зовсім тоді забув, що це ж субота перед Зеленими Святами!

Від півночі до ранку я стояв на варті в лісі із сторони материка, бо цілу лісничівку ми оточили густим перснем охорони, але ми занадто зависоко оцінили ворога, тоді в тих часах та ще вночі ніяка большевицька сила не посунала би на нас у ту гущавину.

Мав я часу досить на роздумування. Бій ми виграли, але із Лисої Гори відійшли, бо так нам наші інтереси підказували зробити. Нам, вихованцям російських шкіл ціле століття напихали голови тим, що битву під Бородіном 26. серпня 1812 року росіяни виграли. І вже аж 1916 року в Байройті в німецькій енциклопедії довелося вчитати, що Наполеон під Бородіном мав блискучу перемогу над росіянами, бо поляглих на боці росіян було більше, ніж на боці французів, що росіяни покинули поле бою й відступили. Мета того бою була не допустити французів до Москви, ціль не була здобута, Москву мусіли віддати. Аж тоді мені прояснилося, яка то була «перемога» росіян над французами!

Але стоячи на варті вночі в Великому Лузі Запорізькому витріщав я свої очі в темноту й нічого не міг побачити, бо там нікого не було й не могло бути. Зате комарів було мільярди!

З кулеметом забрали в полон латиша, старшого чоловіка, й малого хлопчину кацапчука. Що ми українці боролися проти москалів, це було щось нормального, звичайного, але чому мали мішатися поміж нас якісь чужинці, як китайці та латиші?!

Над нами вітало щось Пушкінського «Оставьте, это старий спор славян между собою!» Тому латиша ліквідували, щоб не путався не в свої справи, а кацапчука лишили з нами, віддавши його під нагляд одного із козаків.

Доба була «жорстока, як вовчиця», як пізніше про неї висловився Ольжич, тому ніхто не панькався брати в полон, ні нас ніхто не брав, ні ми нікого не брали! Тільки я тоді й пізніше ніколи не міг зрозуміти, чому латиші так масово пішли з большевиками, коли ж їхня власна батьківщина так само визволялася з-під Росії?!

8. грудня 1974

Мов би непевна ситуація за ніч прояснилася! На другий день, у неділю, з Біленького прибула людина, яка повідомила отамана, що отамана Чайковського викликають з Нікополя до телефону. До Біленького попливли човном отаман Чайковський, його помічник Іван Марків і декілька козаків для охорони.

Відбули вони розмову з Нікополем і за яку годину ми всі довідалися, що в суботу під Зелені Свята в Нікополі відбулося повстання місцевого населення проти большевиків, владу большевиків скинули, всіх їх арештували й полонили великі маси большевицького війська, яке не виявило спротиву. Вояків спакували до чотирьох барж на Дніпрі, а комісарів тримають у пивниці під якимсь більшим домом у місті.

Отамана Чайковського закликають прийти з усім своїм військом, себто з Лисогорським Повстанським Партизанським Курінем, до Нікополя й далі вже разом, спільними силами продовжувати боротьбу проти большевиків під гаслом «За Вольніє Совети»! На випадок згоди, вони вишлють нам пароплав.

Думка була, що вкупі, разом з нікопольцями, нас буде більше й наша боротьба проти большевиків буде успішніша, тому отаман Чайковський дав згоду і по нас у понеділок прибув пароплав.

Для обережності на крутому березі нижче Лисої Гори ми залягли лавою в повному поготівлю. В тому поготівлю був і я і той образ, коли до нас наближався пароплав під українським жовто-блакитним прапором, я не забуду до останніх днів свого життя!

Десь довкола нас бушує червоне море большевицької влади, з Дону і з Криму суне денікінська навала під триколюровим прапором єдиної, неділимої Росії, а тут у серці давньої Запорізької Землі пливе пароплав під національним прапором нашої Української Суверенної Землі!

Якщо комусь і б'ється серце від різних спрчинників, то мені воно завжди билосся від погляду на український національний прапор, коли той гордо повівав.

А коли оглянуся назад у минуле півсторіччя, та усвідомлю, що в той день український національний прапор на пароплаві біля Лисої Гори був уже **востаннє**, то це був насправді історичний мо-

мент!

З пароплава вийшли нікопольські чинники, взаємно представилися й почалися розмови. Прибулим чинникам заїмпонувало, що ми їх аж так обережно зустріли!

Заладувалися ми на пароплав, шкода, що вже не пам'ятаю його назви. Гості з Нікополя трохи здивовано подивилися, що нас так мало, але при першій зупинці в Біленькому, ми забрали свої резерви, кругло коло сотні людей озброєних. При зупинці в Тарасівці, ми забрали й тамошні резерви, кругло з-пів сотні озброєних хлопців. Так, що до Нікополя ми прибули поважною силою, майже в двісті вояків із старшинами.

Це мабуть було уже в вівторок після Зелених Свят, приблизно в полудне. Хтось нас привітав на березі, а остаточно ми пішли гарною колоною в майже двісті вояків до міста перед волость.

По дорозі нас вітали окликами й кидали нам квіти. Перед волостью з ганку її, нас привітали декількома промовами. Від Лисогорців сказав слово на привітання та подякував за привітання наш отаман Чайковський. Потім нас приділили на відпочинок, мабуть у якійсь школі.

Місто Нікополь тоді було невелике, чистеньке містечко над самим берегом Дніпра. В центрі міста була величенька дерев'яна, церква, яка мені нагадувала Новомосковський собор, який був у нас у хаті на знімці.

Десь на якійсь вежі, чи взагалі на якомусь вищому будинкові, висів червоний прапор! Ми, Лисогорці, відразу ж запротестували проти нього й його мусіли зняти, а на його місце повісили український жовтоблакитний прапор.

Повстання в Нікополі підготували й перевели всі революційні активніші сили під єдиним революційним прапором, себто червоним прапором, бо ідея перевороту була «За Вольніє Совети» (поросійському!), себто большевицька однопартійна влада, яка тоді ще була й досить таки терористична, всім так надокучила, що в Нікополі об'єдналися дослівно всі, не тільки українці, але й росіяни, а що найважливіше, що й жиди, крім того й усі політичні партії, які тоді могли в Нікополі існувати. Денаціоналізація ж була така глибока, що ніхто рішуче й не вимагав українського прапору, аж поки не прибули ми, Лисогорці.

Місто Нікополь невелике, але чистеньке, від залізниці далеченько, також мабуть батьки народу не допускали «чавунку» близько до села, щоб не почавила курей, гусей, а може, не дай Боже, й дітей, як це бувало по численних громадах України в сезоні, коли проводили залізниці по Україні. Нікопольчани ще й

не звикли, що вони вже «місто», бо наприкл. у них ще не було «Міської Управи», а була по старому «Волость»!

Коли ми, Лисогорці, на Лисій Горі стримали рух по Дніпрі, то нікопольчани доконали ще більшого успіху, бо вони стримали й рух по залізниці Олександрівськ-Кічкас-Нікополь і тим велику частину большевицьких сил оточували, перетинали їм шляхи відступу, бо із сходу загрожував Денікін і свобода руху по залізниці Олександрівськ-Синельникове для большевиків була поражена малою не на години.

Тому й зрозуміло, що на прорив коло Нікополя, на очищення шляхів відступу через Нікополь большевики кинуть усі наявні у них сили. І то не відкладаючи на пізніше, а таки якнайскорше! І нас запросили до Нікополя не на те, щоб засипати нас квітами, а щоб ставити опір большевицьким силам, які вже натискають на станцію Мирову (ну ж і назва, тільки й надається, щоб за неї звести перший більший бій!) біля села Томаківки.

Якісь дрібніші частини нікопольчан уже стояли там й потребували негайної допомоги, тому майже цілий відділ Лисогорців і був посланий робити спротив біля станції Мирової.

На чолі Лисогорців від'їхав заступник отамана Марків, а сам отаман Чайковський остався в Нікополі робити політику з тутешніми проводирями. Тоді ж я був приділений до диспозиції отамана Чайковського, щось вроді ад'ютанта при ньому. Нам приділили старе російське воєнне авто, яке, здається, вже в той час гнали спиртом, а не бензиною. Ми мали виїхати з міста до залізничкої станції і взагалі оглянути околиці Нікополя на півночі, де доведеться нам робити лінії спротиву. Але авто застрайкувало й ми мусили вернутися до міста пішки.

Хоч переворот у місті й виконали молодші активніші люди, але владу в своїх руках тримали група старших віком дядьків. Називаю їх дядьками, бо це були старші віком селяни, вбрані по-староукраїнському в досить таки тепленькі чумарки в шапках з палицями в руках, а на дворі ж був червень місяць, та ще в степу!

Ця група дядьків мала якусь мов би судову владу: вони мали рішити кого і як покарати, для цього вони розглядали справу кожного із комісарів індивідуально. За день вони розбирали тричотири справи, а комісарів була повнісінька пивниця, може й сотня їх там була. Називаю їх усіх комісарами, так їх тоді звикли називати, хоч точніші їхні титули могли бути різні!

Всім нам було ясно, що довго спротиву нам не утримати, доведеться поступитися з дороги, нехай собі манжають подальше від нашого краю. Про це говоримо й дядькам, доводячи арифметич-

но, що з їхнім темпом судівництва, вони його не закінчать і за місяці!

Але дядьки старого покрою, кожну справу треба розібрати до голочки й присуд винести тільки справедливий! На тому світ стояв, на тому він мав і надалі стояти! Оце той камінь, на якому встоялася правда в українського народу тисячаліттями!

Першу ніч у Нікополі я провів у «Європейській гостинниці» через вуличку проти самого собору. Гостинниця була у бездоганному стані, особливо щодо чистоти! Щось подібного не завжди мені доводилося бачити по гостинницях великих європейських міст!

Але з благодатей «Європейської гостинниці» я не міг скористатися з тої простої причини, що був призначений дижурним від півночі до ранку біля телефону. «Живого» телефону я досі ніколи не бачив зблизька, знав про нього з підручника фізики Баранова, або Краєвича, а тут я мав приймати телефонограми аж із станції Мирової!

Вартував я біля телефону, скоса поглядав на нього й підсвідомо боявся, щоб він, не дай Боже, не задзвонив! Бо, щоб я мав з ним робити?! Пишу оце перебуваючи в Америці, де телефонів більше, ніж піску в океані, і смішно й соромно мені стає, ЯК, ЯКИМИ силами ми будували собі державу!

А ми самі себе, або нас хтось інший стало питають: ЧОМУ, ЧОМУ ви не створили собі ДЕРЖАВИ?! Та ТОМУ ж, що на всіх ділянках ми були анальфабетами, ігнорантами, імпровізаторами й т. д., а тих же ділянок у державному житті є, а є!

У Євгена Онацького: «По похилій площі». Записки журналіста і дипломата. Частина II. Ст. 123. Мюнхен, 1969, вичитав я таке: «Отець Бон мав із собою фотографічний апарат і щохвилини спиняв нас, щоб сфотографувати біля якогось мальовничого куточка, обіцяючи нам усім залишити гарну пам'ятку про ці відвідини... На цих усіх світлинах ми фігуруємо з Карманським і місцевим гідом, бо без нього ніяк не можна ходити. На жаль о. Бона немає ні на одній світліні, бо ніхто з нас не вмів фотографувати». Запис з дня 12. квітня 1920.

Отець Бон бельгійець, решта тут згаданих, українські дипломати в Римі. Чи не стає ясно, чому українці не мають української держави?! Українську державу створити, це не гудзик фотоапарата потиснути! А ми ж і гудзика фотоапарата не вмiли потиснути!с!

Це спізнена «потіха» мені за те, що я був «мудрим» біля телефонного апарата!

На другий день і без мого телефона ми довідалися, що на станції Мировій большевицькі сили прорвали наш спротив і наші мусіли відступити. При чому оте «відступити» треба приймати умовно, бо від Мирової до села Біленького недалеко, тому всі без виинятку біленчани завернули додому!

Відходячи на південь і тарасівцям не було далеко до Тарасівки, тому й вони завернули додому в свою рідну Тарасівку. Гідно відходили вздовж залізниці назад у напрямі на Марганець-Нікополь тільки нікольчани та Лисогорці. Якщо серед них затрималися якісь одиниці із біленьчан та тарасівців, то їм великої кривди я не зробив, бо й не хотів зробити!

Тут і приходить людина до голови по розум, але, на жаль, по багатьох роках пізніше! Воювати можуть тільки злютовані в одну фалангу вояки, для цього вони мусять принести в жертву частину свого «я», мусять зректися частини своєї індивідуальності. Ніякі партизани, ніяке вільне козацтво не зможе успішно воювати, бо у кожного із них забагато їхнього власного «Я».

Пізніше в різних споминах начитався, що навіть такі зовсім непогані вояки, як донські козаки, коли їм доводилося воювати поблизу своїх станиць, мали стало бажання зникнути з поля бою й вернутися в свою станицю! Тому й не дивуймося молодим хлопцям з Біленького та Тарасівки!

Бій під Мировою відбувався так, що по залізниці посувався панцерний потяг, хоч може й примітивний з трицалевою гарматкою на платформі обложеною шпалами та мішками з піском. До того хоч пара кулеметів, а з нашого боку лава вояків молодих недосвідчених в один бік залізниці й така ж сама лава недосвідчених вояків по другому боці залізничної колії.

Якщо між ними й були окремі вояки з досвідом із світової війни й старшини також з досвідом з війни, то вони великого впливу не мали проти явища, якому назва «паніка».

Одним словом бій під Мировою ми програли! Підібрали мертвих і ранених та відвезли їх до Нікополя. На жаль не всіх, бо під Мировою лишився мій шкільний товариш Василь Якубинський, ранений в коліно. Не було можливости його врятувати. Додому він ніколи не вернувся, тому треба вважати, що його вороги докінчили на полі бою під Миронівкою! Вічна йому пам'ять!

Під Марганцем бою майже не було, зате на річці Кам'янці ще раз зробили спротив. Залізничний міст через річку Кам'янку підірвали, найшлися серед нас спеціалісти з першої світової війни. В цьому бою і я приймав участь. Так само по один бік залізниці

лава вояків і по другий бік залізниці друга лава вояків. Цим разом ми мали подостатком набоїв.

Село Кам'янка було збільшевивозане, що ми мусіли мати на увазі. Коли большевики з своїм імпровізованим панцерним потягом наблизилися до мосту й побачили, що далі вони не можуть просуватися по залізниці, тоді їхні вояки виладувалися з вагонів і так само розсипалися в дві лави по обидва боки залізниці й посунули через річкову долину на нас у наступ. Між іншим наступали досить таки відважно не зважаючи на наш інтесивний вогонь. На жаль наш вогонь був лише рушничний, бо єдиний кулемет відразу ж при першій спробі стріляти з нього засікся й вибув із строю. Це ті кулемети, що переховувалися з минулих літ і порядно таки поржавіли!

Коли большевики перейшли річку й посунули на нашому березі вгору, ми не чекали близької зустрічі з ними, бо й багнетів ми не мали, дістали ми наказ поволі відстрілюючись відходити. В часі бою із сходу до залізниці наближалася лава вояків, нам покищо невідома. Маяли вони білим прапором, наближались до нас спокійно не стріляючи.

Численні із наших вояків повилазили на залізничний насип і давай «впізнавати» своїх: он де Петро, а ото ж Гнат, а оцеї це ж Іван і т. д. А лава як наблизилися менше до нас, як на сто метрів і як сипнула на нас, то не один закричав, застогнав, а хто й навіки замовк. Це могли бути або большевики із Кам'янки, або вояки із ешелона, яким удалося непомітно долиною річки пройти в бік і напасти на нас збоку.

Остаточо ми їх відбили й вони мусіли трохи відійти назад. Видно було, що Нікополя ми не втримаємо й треба готувитися до відступу.

Коли я відходив з поля бою, то в залізничному рові зустрів жидиків, які мали великі глеки з водою й пропонували воду напиться, при чому самі хилилися за залізничні насипи, які були насипані вздовж ровів і подивляля нашу «хоробрість», коли ми стоячи струнко пили воду. А ми ж тількищо вийшли з поля бою, то нам це було не в дивовижу, а щось звичайного.

Я одержав наказ зібрати наших ранених Лисогорців і приготувити їх до евакуації, себто доставити їх на пароплав, або пароплави. На Лисій Горі ми мали тільки одного раненого в долоню з тих чотирьох, які ходили на зустріч ворогові, а тут наші втрати були більші!

Коли я пішов збирати наших ранених, які лежали по школах, то я здивувався, як багато їх там було і як масово жінки нікополь-

ські самозмобілізувалися працювати на поміч раненим! Треба тільки подивляти їхню самопосвяту! Честь і слава їм, мені тоді й тепер невідомим героїням!

Коли я запитував хто тут є із Лисогорців, яких я всіх знав особисто, то багато голосилися із нікопольських хлопців, що вони, мовляв, також Лисогорці! Аж така вже слава неслася за нами й така атракційна назва була «Лисогорці»!

Зібрав я своїх, їх не було й багато й доставив на пароплав. З тими пароплавами була ціла історія, так що не раз, особливо в розмовах з покійним тепер капітаном Святославом Шрамченком, представлявся йому, що я теж, мовляв, адмірал!

Одержав я під свою команду три пароплави і крім мене ще одного тільки вояка та ще не абиякого, а Комара з Лисої Гори! Я мав завдання припильнувати пароплави, щоб вони не втікли, бо ними ми хотіли евакуюватися на південь, вниз по Дніпру.

Всі ми вимучені довгою несплячкою, валилися просто з ніг. Я ще, може, тому, що «начальство», то намагаюся стояти на ногах, а Комар, то той просто лягав на палубу й спав. Як я його не лякав, що матроси всі настроєні ворожо проти нас і можуть нас повикидати в Дніпро, нічого йому не помагало, спав та й годі!

І треба з віддалі майже півстоліття віддати честь і пошану отим простим людям матросам трьох пароплавів на Дніпрі, які рештками свого релігійного світогляду, який ще у них жеврів скромними іскорками, не втратили своєї людяности й не повикидали нас у Дніпро!

Зо три ночі тривало оте моє адміральство, бо коли нас на пароплавах опинилося більше, то вже можна було хоч виспатися.

Перебуваючи в Нікополі, ми споживали оті запаси, які ми не дали вивезти на північ у ненаситну Москву! Це були вуджені кури, гуси, масло таке солене, що його не можна було їсти, така ж солонка була й бриндза!

8. грудня 1974.

З поля бою між Кам'янкою й Нікополем я так скоро не відійшов, як це можна б було підозрівати з опису на минулих сторінках, бо перед тим, як відійти я ще декілька разів приймав участь в атаках на ворога.

Учасники тих атак були люди ми Лисогорці, нікопольські молоді хлопці, наші ровесники, старші нікопольські люди, звичайні собі дядьки, навіть у селянській одежі. Ми молоді були озброєні рушницями й мали досить набоїв. Старші серед нас не мали ані рушниці, але мали лопати й вила. Чи коси мали, то цього я не

примітив, мабуть таки не мали.

Як правило багнетів на рушницях ми не мали. Царські вояки мали багнети, а революція скасувала багнети й ми, як революційне військо, багнетів не мали. Коли червона гвардія перетворилася в червону армію, то вже відкинули там і революційну звичку бути без багнетів, бо вояки червоної армії вже мали багнети. Себто червона гвардія, то ще була революційна сила, а червона армія стала державною силою російської держави!

При атаках на ворога з рушницями без багнетів наближалися на якусь віддаль і тоді стріляли в ворога. Такі самі маневри проробляв і ворог. При одній із таких атак залишився мені в пам'яті на ціле життя такий випадок.

Ми бігли в атаку, я й поруч мій побратим Сашко Кошель, а біля нас були нікопольські дядьки. Коли ми наближалися до ворожої лави, ворог, висловлюючись «по-українському», «цофнувся», себто відійшов назад.

Але один вояк сидів на землі, склав навхрест ноги й безперестану стріляв у нас, не дуже й ціляючи й зовсім не збираючись тікати. Коли ми добігли до нього, то виявилось, що це був китаєць. Очевидно, що з тих, які за війни прибули працювати на оборону Росії. Дядьки його тут же лопатами замордували, і то з якоюсь особливою злістю, якої вони ніколи не проявляли до ворога слов'янин! Також, мабуть, згідно гасла «Оставьте, это спор слав'ян между собою», хоч про існування Пушкіна, автора цього гасла, їм напевно нічого не було відомо!

Довге співжиття в межах російської держави так вплинуло на спосіб думання українців, що їм ще й тепер і навіть у вільному світі тяжко усвідомити, що боротьба в роках 1917-1920 це була сама справжня війна між двома державами, які взаємно одна одну визнали перед тим, між російською державою (РСФСР) і Українською Народною Республікою, а не «громадянська війна», яка напр. була між Південними й Північними Стейтами в Америці.

Якісь дядьки тут же вигребли лопатами неглибоку яму й загорнули в неї китаєця, щоб «ані не смердів на українській землі», як вони при тому говорили.

На Лисій Горі до нас зголосився Іван Старко, начальник пошти у Верхній Хортиці, разом з дружиною Марусею. При обороні станції Мирової Іван Старко поляг смертю хоробрих, вічна йому пам'ять! Маруся Старко нікуди від нас не пішла, лишилася з нами, була нам за сестру жалібницю і часто за матір нашу рідну, коли по-материнському опікувалася кожним із нас, хоч би і в

таких дрібних справах, як щось залатати, гудзика пришити. Бо така вже ми були непотріб, що ані таких дрібних речей нас ніхто перед тим не научив робити власними руками!

Крім неї появилася серед нас друга Маруся, прізвища якої я ніколи й не знав, тому нехай вона й буде на цих сторінках під іменем Марусі Другої, бо таких людських властивостей, як мала ця наша Маруся Друга, не мали напевно ані цариці з номерками після їхніх імен!

Обидві Марусі були нерозлучно з нами й на фронті вони заховувалися з такою гідністю, що мало котрий із нас міг би з ними рівнятися. Коли ми, хлопці, дещо хвилювалися й може, й кланялися час від часу гранатам, то в той час наші обидві Марусі трималися «на струнко»! В моїй пам'яті вони лишилися як кандидатки на святих! Вони були справжніми українськими «Орлеанськими Дівами», хоч одна із них і була вже жінкою!

«Батьки народу» в Нікополі й далі розбирали справи комісарів, тоді, як ворог жорстокий, ворог немилосердний, вже був знову перед брамами Нікополя! Над населенням Нікополя висіла небезпека жорстоких розправ за таке однодушне повстання, яке вони доконали в суботу перед Зеленими Святами!

Ані волость у Нікополі, ані ми, Лисогорці, збройна сила в місті, не мали, бо й не були до того виховані, почуття влади, ми не почували психологічно себе владою! Цей момент усі мемуаристи й історики визвольної боротьби поминають, не згадують, тільки й дивуються чому ми не створили й не закріпили за собою влади в Україні, хоч моральне право до того мали!

Наприклад у банку в Нікополі находилися гроші в сумі 28 мільйонів карбованців, які тоді ще мали не абияку покупну вартість. Ті гроші були державні, ми державна «влада» й ми мусіли розпоряджатися тими грошима! Це так теоретично, а в дійсності торкнутися до тих грошей ніхто не мав відваги! Так ті гроші й збереглися большевикам, які незабаром і покористалися ними.

Ми, Лисогорці, нічого не мали! І одежа й овув'я наша були лихенькі. Не забуваймо, що це був червень місяць у степу, вже після Зелених Свят, а я, наприклад стало був у шинелі! З тої простої причини, що на коліні в моїх штанях була вже така діра, що її ніякий кравець не залатає! В тих штанях з року 1918, як вийшов я із хати, так і вернувся в них додому!

І не тому, що в Нікополі не було штанів, а лише тому, що в наших душах ще не було почуття влади, а мораль наша стояла

дуже високо, щоб, не дай Боже, нам не закинули, що ми щось, чи когось пограбували! Так ми «не владою» прибули до Нікополя, такою ж «не владою» і від'їхали з нього!

Як нічого абсолютного не буває, так і серед нас не всі були аж такими «непотребами»! Був серед нас мій шкільний товариш Володимир Чижиків. Він був, може, на рік старший від мене. Був він гарний хлопець, а його молодша сестра Маруся була неописаної краси дівчина з великими гарними очима небесної блакиті. В неї були закохані всі її ровесники й засипали її листами, віршами й цілими поемами.

Так її брат Володька, помимо його ще молодого віку, мав таки в собі іскорку почуття влади. Вже перед самим відходом на пароплав для евакуації на південь він у товаристві ще декількох козаків зайшов у пивницю, в якій перебували під охороною нікопольців большевицькі комісари, і там з власної ініціативи у великій тісноті в пивниці з довгої російської піхотинської рушниці постріляв декількох комісарів. Стрїлав так завзято, що аж сам зомлів!

Хлопці його забрали й привели на пароплав і в найближчих хвиликах оповіли цю подію мені. Так що, хоч я сам не був очевидцем розправи з комісарами, але можу вважати на сто відсотків подію правдивою!

В «Дніпропетровській області» із серії «Історія міст і сіл УРСР», Київ, 1969 на ст. 442. подано список комісарів, які загинули в Нікополі в червні місяці 1919 року. Їх і треба вважати законно скараними з руки Володьки Чижикова, який мав хоч крихту почуття влади в собі! Не без того, що багато, багато моїх ровесників спочивають уже давно в землі, тому без шкоди для Володьки Чижикова можу відверто назвати його по імені з признанням йому хоч крихти влади, яка нам усім тоді бракувала!

Деякі активніші хлопці поговорювали й про те, щоб затопити чотири баржі, в трюмах яких перебували масово арештовані большевики, але порядність в нас настільки ще панувала, що ми з місця відкинули такий плян, враховуючи, що в баржах може перебувати багато невинного люду.

Виходило, що я таки був непоганим «адміралом», коли до самого відходу з Нікополя зберіг три пароплави в наших руках. Заладувалися ми на один пароплав, а решту два потягли за собою, щоб большевики не скористувалися ними для погоні за нами.

Плян відступу був такий: відплисти на південь, трохи далі поза Кам'янку, яка була пробольшевицька, десь виладуватися на

берег і рушити в напрямі на Великий Луг Запорозький. Коли не затримали за собою Січ-Матір на Лисій Горі, не втрималися в Нікополі, де також колись була Січ, то тепер була думка піддатися під охорону Батька Великого Лугу Запорозького. З тим, що далі буде видно, що робити, тим більше, що з півдня сунула поважна сила Білої Армії, остаточні цілі якої на той час нам не зовсім були ясні! Бо чутки ходили різні, прерізні про впливи Антанти на події на Сході Європи. Щоб незалежна Українська Держава виключалася із плянів Антанти та інших впливових чинників, то про це у нас, розуміється, не могло бути жодних думок. Настільки вже міцно сиділа нам Україна в наших душах!

На пароплаві були Лисогорці, частина нікопольських хлопців, які себе почували Лисогорцями і наші дві Марусі. Частина нікопольців сховалася в підпілля, решта розпорошилися по селах Правобережжя.

Відпилили ми ввечері. Коли пропливали мимо Кам'янки, нас звідти обстріляли, але жодної шкоди нам не зробили. На ранок ми прибули й причалили до маєтку великого князя Михайла Олександровича. Це була неділя, мабуть таки перша після Зелених Свят, бо події тут згадані пролітали з прискореним темпом.

Большевицьких збройних сил не було поблизу ніде, могли тільки бути місцеві чинники, які мали при собі зброю, себто советська влада на місцях. Управитель маєтку, який душею, очевидно, очікував Білу Армію, зустрів нас чемно, суто офіційно, просив нас «примушувати» його нагодувати нас, дати підводи для дальшої подорожі й т. п.

Попоїли ми таврійського білого хліба, запили молоком, посідали на соломі в просторих княжеських гарбах і кіньми, гідними показуватися на сільсько-господарських виставках, поїхали в напрямку на село Верхній Рогачик. Прибули ми туди в полудне, саме народ вийшов із церкви. Цей момент і запам'ятався мені, що це мабуть була неділя після Зелених Свят!

На просторому майдані серед села народу було тисячі! Особливо кидалося в вічі множество мужчин ще у військовій одежі з світової війни. Полк, не полк, а курінь напевно можна б було з них укомплектувати! А нас, борців за волю України, мала купка!

Тут ми затрималися, щоб одержати підводи для подорожі далі. Та сільська советська влада мала в собі більше почуття влади, ніж ми мали, бо відразу й присікалися до нас, хто ви, чого хочете, куди йдете й яка ваша програма і т. д.?!

Ми були всі дуже перетомлені, а особливо наші командири. Наш отаман Чайковський просто тобі спав на ходу, ми також

мало не всі були невиспані й не могли реагувати нормально. До нас підходили люди, як чоловіки, так і жінки й нарікали на їхню владу, що отой, що вже пару разів показався із якоюсь допотопною рушницею, дуже вредна людина й просили у нас захисту від нього, натякали, щоб ми його ліквідували.

Але ми спочатку реально не оцінили небезпеку, яка нам грозила. Ми могли скористатися кіньми з княжеського маєтку ще на одні перегони до дальшого села, або й зовсім затримати їх на довший час, бо ж коні були «виставочні»! І могли рушити із села, навіть, якби був спротив, то ми могли ручними гранатами розігнати зайвий народ, щоб не перешкодив нам відїхати.

Хоч цей плян ми відразу ж відкинули, бо люди дуже щиро до нас поставилися. Деякі хлопці з нас, побачили, що тут пахне небезпекою, тишком нишком позникали, їм помогли місцеві люди переховатися й далі переправитися. Пізніше ми з ними здибалися вже дома в місті Олександрівську.

Я тримався тої думки, щоб триматися гурту і в небезпеці не покидати побратимів по зброї, та де там по зброї, коли деякі з них були моїми нерозлучними товаришами ще з дитинства!

За хвилию показалися ще якісь чоловіки із рушницями. Виглядало на оточення нас. Отамана Чайковського запросили до волості на переговори. За якусь хвилину, чи вірніше годину, сільські міліціонери кинулися до нас забирати наші реміні. При цьому ми побачили, що отамана Чайковського несуть на руках, вже як трупа. Виявляється, що його арештували й посадили в «холодну», де він зрозумів, що попав у безвихідне положення й на власному реміні повісився! Ця версія цілком вірна на всі сто відсотків!

Ми якось, щоб не робити непотрібного кровопролиття піддався й нас обеззброїли з тим, що доставлять нас у повітовий осередок до Мелітополя. Як я вже згадав, частина наших хлопців розбіглася, а нас лишилося 27 чоловік і дві наші нерозлучні Марусі.

Поводилися з нами пристійно, давали їсти й пити, а на ранок посадили на підводи й повезли під охороною сільської міліції до Мелітополя. Сільські міліціонери були самі звичайні сільські люди, добрі й чемні. На кожнів підводи нас сиділо по четверо, один візник і один міліціонер. Обеззброїти їх ми могли кожної хвилини, бо вони навіть давали нам у руки свої рушниці ближче їх оглянути, бо ми «мовляв» таких ще нікоі не бачили!

Але ми не хотіли робити простим людям неприємностей і їхали спокійно далі. На ніч зупинилися в селі Веселому. Там на чолі влади був матрос, який поставився до нас гостро й хотів

уночі всіх ліквідувати, та старший із наших конвоїрів відстояв нас, бо він головою відповідає за нас. Тільки тому й уціліли ми від розправи й прибули до Мелітополя.

Зимом 1918/19 року Махно спалив у Мелітополі в'язницю. Залишилися тільки дві менші будови, в яких колись були майстерні, а тепер одна з них була в'язницею для мужчин, в неї й поселили нас 27 Лисогорців, а друга будова стала в'язницею для жінок, у неї й поселили наших двох Марусь. Просиділи ми там мабуть таки зо три тижні. Охороняли нас ті самі бородаті діди, які починали свою тюремну кар'єру ще за царя Олександра III. Крім них нікого іншого ми й не бачили.

Ранком давали нам чай з хлібом, на обід найчастіше зупу з манною крупою заправлену крашанками. Часто її повторювали й на вечерю. З того часу я її й полюбив на ціле життя і оте «полюбив» справді, без лапок « ». Сидіти було справді скучно, ми не мали, що робити й розважались тим, що видумували, чи вірніше пригадували різні мало вживані імена й чіпляли їх одне одному.

Був серед нас селянин із Вознесенки, як його ім'я й прізвище ніхто ніколи й не знав. Знали тільки його під «псевдонімом» Оверко Конович, що йому 26 літ, що він відбув Першу світову війну, має дома жінку й двоє дітей. Землі так мало, щось малошо не п'ять десятин, що жінка сама упорається з ними, а він свідомо пішов воювати за Україну, і коли вже Україна буде справді вільною, тоді тільки він вернеться до господарювання. У в'язниці він дуже переживав, що сидить марно і справа визволення України не наближається.

У тих бородатих доглядачів ми просили чогось почитати й одного разу вони нам принесли дві брошури, на якісь дуже революційні теми, яких ми при всій нудоті у в'язниці, ніяк не могли читати, бо так багато в них було чужих слів. Ми нараховували по вісім слів у одному реченні чужих, а з російських були лише «к», «в», «и», й т. д. І то була нам розвага, так, що ми обидві брошури цілком перестудіювали й перераховували на статистичний спосіб!

Так щоденно нашою обов'язковою розвагою було боротися з нашими «співмешканцями», щоб не сказати паразитами, вошами та блохами. Ми їх виявляли масами й нищили їх, як на великих побоевищах під Верденом, або серед Мазурських озер. При чому ми, як військові люди, воші трактували, як піхоту, а блохи, як кінноту і складали оперативні звіти в стилі таких звітів, якими славні штаби, які подають вістки з фронту читачав часописів у воєнний час.

Коли «звіт» звучав «з-за лісу показався ворожий кінний роз-

їзд, то на зустріч йому кинувся відділ нашої героїчної піхоти й роз'їзд ворога був примушений відступити», то це в перекладі на людську мову означало, що з околиць, де була рослинність вискакували блохи, а воші то просто масою вилазили. А стороння сила, власник «поля бою» нищив і «піхоту» і «кінноту»!

Так ми сиділи й нудилися, а бородаті старики радили нам подавати прохання до совєтської влади, що ми «рвемося в бій і просимо прийняти нас у ряди робітничо-селянської армії й послати на фронт проти ворога, сякого й такого, епітетів не шкодували. Такі заяви ми писали двічі, бо на першу заяву ніхто із влади не спішив розбирати наші справи.

Нарешті при кінці третього тижня появилася в нашій в'язниці якась комісія із трьох осіб у воєнних уніформах, якісь комісари й нас почали по одинці викликати на допит. Після допиту поверталися назад у свою камеру й оповідали, що питали та як треба відповідати.

Відповіді були стереотипні: був без праці, пішов на села шукати праці, там зустрів знайомих хлопців серед партизанів і пристав до них. Походження пролетарського, ворожих поглядів проти совєтської влади не маю й т. п. прості, звичайні речі.

Мені випала черга йти на допит 21-им. Коли мене питали і я відповідав так, як і ті 20-єро передо мною, то один комісар запитав чи ми всі сидимо в одній камері? Коли я відповів, що так, то вони всі розсміялися й відпустили мене.

Так перепитали усіх нас 27 і двох Марусь та й поїхали собі. А ми собі лишилися й далі сидіти та мріяти: «от, як би прийшли та відкрили двері й сказали: іди хто куди хоче, то я би те, а те й тут кожний висловлював свої мрії, як би він сприйняв таку вістку! Майже кожний казав, що він би й не оглядався та рванув би якнайскоріше подалі від Мелітополя, тим більше, що мелітопольська в'язниця була фактично поза містом.

Та, коли насправді настав такий момент, що одного прекрасного дня прийшов «наш» бородатий дід, відімкнув двері й сказав: «забирайтеся, хлопці, хто куди хоче!», то тільки двоє із нас, Гаврило Гордієнко та Олександр Кошель, прийняли це припрошення за реальне й поволеньки наближаючись до брами з подвір'я, вистромили носа поза браму, нікого й нічого не бачили, так насправді й рванули відразу ж у поле!

Тепер уже не пам'ятаю, але мабуть ми таки й розпрощатися з товаришами недолі не розпорощалися! Бож ми й самі ще не вірили й не були певні, що від брами нас не завернуть!

А наші товариші недолі разом 25 і дві Марусі, які так мріяли

«рванути» на волю, нікуди не пішли, а послали делегацію до воєнного комісаріату в місто, щоб видав їм якісь посвідки! Там вони тупцювали й надокучали, що комісар справді їм видав якісь посвідки!

Це було ще тоді, на весні революції, в половині року 1919, коли була величезна небезпека від конрреволюції, яка побідоносно сунула на знищення всіх революційних здобутків!

Тоді думали іншими категоріями, ніж десять літ пізніше, коли був знищений спротив і внутрішній і зовнішній!

Мораль ніколи не стояла й не стоїть і не буде ніколи стояти на бетонному п'єдесталі! Завжди бувають моменти, коли вільно брехати й така брехня оправдана, коли в змаганнях із ворогом треба поступитися від засад моралі в інтересах вищих, яким служиш і яким приносиш себе в жертву. Але оте принесення себе в жертву треба відтягувати як найдалі, на як пізніше. Голову можна покласти хоч коли, та таки краще довше її носити на шії!

Ми, українці, довгими поколіннями виховувалися на театральних представленнях, де, як правило, герої гинуть! Ми їм плещемо й виходимо з театру з святими переконанням і собі колись от так загинути, як отой герой на сцені! І справді часто так і гинули!

Тоді, як ціль наша не гинути, а здобувати! Часто навіть всякою ціною!

Коли б ми, Лисогорці, 27 хлопців у розцвіті літ і 2 Марусі, стояли б на «сцені театральній», то ми б мали сказати в очі комісарам, як ми їх ненавидимо, що ми б їм горлянки поперегризали, якби мали до того гострі зуби! І закінчили б «театральним фіналом»!

Але ми стояли на «Сцені життьовій», мимоволі рука написала з великої букви «С», ми хотіли жити, ми хотіли й далі боротися, тому ми мусіли брехати комісарам! Мораль від того не потерпіла, а життя наше ми врятували й протягом нашого дальшого життя ми наблизили наш нарід до остаточної цілі, хоч би й на один однісінький міліметр!

В противному разі ми б скінчили «Театральним фіналом»!, від якого ніхто з нас не наблизив би ціль нашого народу й на той скромний міліметр! Тому, хоч би й за «міліметр», а змагаймося, а театральний фінал відсовуємо до найостаннішого акту!

Я з Сашком Кошелем, як рванули з Мелітополя, то мабуть ані не оглядалися назад. Ішли дорогою, потім рішили, що безпечніше йти польовою дорогою серед ланів пшениці та ячменю. Ішли, висмикували стеблини незрілого ще збіжжя й тим живилися.

Ішли коли вже й стемніло, бо бажання було, як найдалі відій-

ти від Мелітополя та йти, поки сил хватає. Може, недалеко півночі ми рішили відпочити за ніч. Полягали серед збіжжя й заснули кріпким сном. Бо і втомлені були й дещо перехвилювалися, крім того свіже степове повітря скоро нас заколисало.

Хоч коротко спали, але добре відпочили й рушили знову на північ, у рідні сторони! Ранком, може, перед десятою годиною, наблизилися до німецької колонії Пришиб.

Ми себе не тільки добре уявляли, алеж і бачили один одного, ЯК ми виглядаємо! Зарослі, обірвані, брудні, не без того, що й безплатних пасажирів несемо на собі! ЯК у такому вигляді показуватися між люди?! Але голод — не тітка! І ми в Пришибі зголосилися до першого подвір'я. Зустріла нас тітка, років, може, з сорок віком, і як глянула на нас, так і перелякалася! Ми їй і не дивувалися!

Відразу ж ми представилися, що ми українські повстанці (слово партизани було просто тоді ще невідоме!) й пробираємося з советського полону додому. Цього вистарчало, бо всі німці без вийнятку були наставлені ворожо проти большевиків.

Тітка посадила нас у кухні, поставила перед нами велику глиняну миску з агрестом, дала без міри білого смачного хліба, після того ще напоїла нас молоком і крім того й на дорогу дала по великій лупеті хліба. Ми наситившись очунали, підбадьорилися й рушили далі на північ. Ішли польовими дорогами рівнобіжно з залізницею, а коли вже звечоріло, наблизилися до залізниці.

По залізниці сунули поволі потяги, мішані з військом, вантажем на платформам і бідними цивільними людьми, цілими родинами, які втікали перед наступом денікінців, були біженцями, такими як і ми тепер, такими, як і нам довелося не раз, і не двічі бути!

Вони нас приютили поміж себе на платформам, ні про що нас не розпитували, а коли ввечері давали вояки зупу, то вони всилували нам у руки вояцький казанок з тим, щоб і ми пішли собі по вечерю. Випхав я Сашка в ту досить неприємну місію! Там його кухар запитав «какой части?», а Сашко одгризся: «да етой самой!» І приніс повний казанок ячмінної густої зупи. Сусіди біженці позичили нам і ложки! Нехай будуть благословенні їхні імена, з вдячністю я їх згадую протягом цілого свого життя!

Так поволі ми наблизилися до нашого рідного Олександрівська! Прибули на станцію, зупинилися на кінцях запасних путей і вже звідси поза станцією, полями, поза залізничним пар-

ком, з Того Боку вступили ми в Рідну Карантинку!

Добрався я до рідної хати, постукав, а дома й не здивувалися, бо тітка Мотря, ворожка, вже не раз пророчила, що я перебуваю «В каззонном домі»! Себто у в'язниці! Бо великого вибору «каззонних домів» для нашого брата не буває!

25. грудня 1974.

В хату мене не пустили! В літній кухні відразу ж нагріли води, я помився, а одержу разом «з населенням» намочив у гарячу воду для масового знищення! Перебрався в усе чисте, пішов у хату й до ранку ніхто вже й ока не зажмурих: слухали мою епопею!

Мирний, демілітаризований рід Гордієнків, слухав аж вуха порозвішавши, мої пригоди! Особливо Мати! Йй, мабуть, війнятково імпонувало, що її син, хоч трохи понюхав пороху. Заснув я, коли вже надворі розвиднілося.

І знову довелось мені перекувати меча на рало! Бо в бюджеті нашої родини, як і наших сусідів, велику роллю відігравали баштани, з яких ми мали що їсти собі й кабанцеві, якого плекали в кожному подвір'ї, на літо й на зиму.

І якось так сталося, мабуть й на те була воля Божа, чи може, зачасті дощі перепадали, але в кожному разі велику частину баштану не пропололи! Як раз і лишилася «моя частка», заросла перієм та всяким іншим зіллям!

Тоді й довелось мені замість поетичного перековування меча на рало, практично брати сапу в руки та й іти на баштан докінчувати «мою частку»!

Докінчивши полоти баштан був уже час і пильнувати його, стерегти, як у нас тоді казали. Поставили на баштані курінь, кістяк для якого у нас переховувався з року в рік, вкрили його бур'янами, які в степовій спеці скоро підсохли й своїми пахощами полонили мене на все життя, бо пахощі сухих бур'янів, а серед них буркуну, не забуду я ніколи, хоч би не знати на яких асфальтах перебував по великих містах світу!

Грім війни перейшов через моє місто й віддалявся все далі та далі на північ, а я лишався «дідом баштанником», стеріг баштан, мало що було робити на баштані, а день був довгий, предовгий, від четвертої години ранку й мало що не до десятої години ввечорі!

І тоді я начитався вволю! З дому приносили мені їсти й майже щодругий день приносили порцію книг. А я їх ковтав і

ковтав! У нас у хаті були повні шафи книг, батьківських, трохи дідових, та й моїх уже була якась сотка і я їх «спожив» за літо майже всі, хоч така користь була з перебування мого на баштані! Я й доти любив читати, а на баштані літом 1919 року щодо читання, то став просто «одержимим»!

Та вертаймося до теми «*Під щитом Марса*»!. Вдень мого повороту додому, спав я вдень, так що із сусідів мало хто й бачив мене, а денікінці мало що не по наших з Сашком, п'ятах, вступили в місто, здається, того самого дня, або наступного.

На другий день, червоні війська, яким, здається, вже був відрізаний шлях відступу на північ, бо вузлову станцію Синельникове вже здобули денікінці, попробували вернутися в місто, щоб відступати на захід через Дніпро до Нікополя. Але з цього нічого не вийшло.

Панцерний потяг червоних зустрів такий шалений спротив з кулеметів білих, які засіли мало що не в кожному подвір'ї вздовж залізниці по Севастопольській вулиці, що вогневу силу білих треба було подивляти — видно Антанта щедро наділила їх амуніцією!

Після здобуття червоного панцерного потягу й двох ешелонів з добром і військовим і цивільним, деякої кількості червоних вояків, в місті настав «спокій»! Спокій у лапках, тому, що Дніпро денікінці не перейшли. За Дніпром затрималися червоні, які гарматним вогнем день-у-день ранком після дев'ятої години й пополудні коло четвертої години, рівно тридцять днів обстрілювали місто та його околиці.

Цей обстріл міста не мав ніякої воєнної цілі, це був самий справжній терористичний обстріл, нагадувати про себе й тримати мирне населення в паніці, яке тій паніці не піддавалося й жило своїм нормальним буденним життям, якщо взагалі таке життя можна називати нормальним!

За кожним таким обстрілом випускали по 20-30 стрілен з трицалевих гармат. По два-три стрільна випускали на ті самі точки в місті й поза містом. Від такого стріляння шкоди в людях майже не було, траплялися ранені. Матеріальна шкода була більша, коли вилітали шиби від близького вибуху стрільна.

А як війнятковая жертва від такого стріляння на баштані на схід від цегелень, загинув мій учитель із народної школи Петро Опанасович Аверічев, мій добрий учитель і прекрасна людина! Треба було аж такого випадку, що стрільно залетіло із за Дніпра аж так далеко й розірвалося перед ним, що так йо-

му відірвало обидві ноги й скоро після того він помер. Вічна йому пам'ять!

Така стрілянина тривала рівно тридцять днів і коли денікінці здобули Катеринослав і посунули з нього на захід і на південь вздовж Дніпра, червоні війська відійшли з-поза Хортиці в напрямку до Нікополя. І шойно тоді в місті настав справжній «спокій», але також ще в «лапках»!

Наш кватирант Тихон Шахов, прекрасна людина й ідейний комуніст торік не тікав, але цього року 1919 мав більший страх перед білими, тому й відступив з советською владою, а родину, дружину Надію Дмитрівну з двома дітьми лишив під нашу опіку.

Тому, що багато людей мене ще не бачили до приходу денікінців, то вважали, що я прибув разом із ними. В кожному разі Надія Дмитрівна сподівалася від мене не абиякої опіки й охорони на випадок, як би її захотіли відвідати денікінці, тому вже в першу ніч закликала мене іти ночувати до неї!

Закликала вона мене в присутності цілої нашої родини, але я юнак у віці 17 літ 2 місяці, червонів і відкручувався від таких запросин, і замість себе запропонував мою старшу сестру Марію, яка остаточно й пішла ночувати до Шахових. В ту ж ніч Надія Дмитрівна вродила сінка, якого охрестили Всеволодом і моя сестра була йому хресною мамою. Аж так наші дами тоді ховали свої «силюети» під капотами, що юнак у 17 літ ані не підозривав, що Надія Дмитрівна перебуває в «інтересному положенні»! Мабуть або капоти були широкі, або юнак був не далекозорий!

Мабуть не всі комуністи були такі обережні, як наш Шахов, бо наприклад уже в перших днях перебування денікінської влади в місті часом увечорі, коли з грамофону в якомусь садку розносилися мелодії «Дунайських хвиль», їх раптом переривали сальви контррозвідки, яка недалеко під залізничним насипом розстрілювала якусь групу людей, вина яких нам лишалася невідома. Це бували, очевидно, комуністи, або лише комунізуючі, на той час головні вороги «білого двіження»!

Наша міська в'язниця находилася недалеко високого залізничного насипу Запорізької залізниці, яка тепер знову називалася Катерининською, так що місця для розстрілів було досить і було воно зручне! А що це було в пару десятках кроків від мешканевих домів, хто б тим переймався! Трупи прибирали вже вночі й на ранок лише видно було сліди крові!

Це місце для розстрілів вибрали мабуть тому, що під час

екскорти «засуджених» на цвинтар були випадки вдалої втечі.

Спеціального переслідування українців, щоб аж розстрілювати їх, не було! Мабуть не вважали українців аж такими поважними ворогами «білого двіженія» Але, що ненависть до українців кипіла в них, то про це місто довідалося вже в першу неділю перебування денікінців у місті.

В ту неділю, а була вона виїнярковою прекрасна, соняшна, гарна, в соборі на Соборній вулиці в самому центрі міста, була урочиста Служба Божа з «благодарственным молебнем». На тій службі були присутні всі, хто, хоч трохи, запахав «Руссю», а було їх ще чимало, які уцілили від большевицького терору! Спеціально було багато дам в пишних убраннях, які ще в процесі революції не були обміняні на хліб та сало, в ширококрисих капелюхах!

Між ними шаркали закаблуками та дзвеніли острогами численні «капітани», багато з них ще в старих кольорових уніформах, рештках «білого велічя», так звана популярно «кольорова гвардія». «Капітани» тому, що в процесі революції «зірочки» з погонів розгубилися, нових не виробляли, тому смужку на погонах «просвет» ще можна зробити хоч би й хемічним олівцем, а зірочку вже так не зробиш, тому таке «попустільство» по уставу «не преследовалося» і масово швендяли «капітани», хоч вони були підпоручниками та поручниками й штабскапітанами, а прапорщики взагалі були скасовані, автоматично були підвищені до рангів підпоручників. І хто б то в таких умовах дбав про якусь там зірочку, яка його тільки би понижувала в очах «дам», які просто кружляли довкола «капітанів»!

Після урочистої Служби Божої й молебня увесь нарід з церкви не спішив додому, а по старих традиціях пішов пройтися хоч пару разів по Соборній вулиці, тим більше після недавнього панування большевиків, коли все було поховалося, мов ті руді миші, було на що подивитися! Картина справді була святочна, просто тобі ще з мирних часів! Очі відвикли бачити щось такого цікавого, парадного й нарядного!

Очевидно, що був у тій масі народу і я! Весело, галасливо було аж поки якийсь із кольорової гвардії не побачив над дверима «Союзбанку» вивіску з написом єдиним тільки словом «Союзбанк». Але те слово було написане золотими буквами на вивісці, яка по діагоналі чотирикутника була розмальована прегарною блакитною й жовтою барвами!

Як побачив же той «кольоровий гвардієць» в потертій

старій червоній гусарській уніформі, то просто тобі, як сказався! Щось такого сталося, мов би бикові на стадіоні в Еспанії показали червону плахту!

Дамам в його оточенні він пообіцяв відразу ж знищити те «мазепінство»! Вони ще жили старими категоріями, надто глибоко сидів у них Пушкін! Де не взялася драбина, якийсь услужливий дядя, з двірників, припекав її! Так і пригадалося як якась смиренна бабця підкинула дровець у вогнище, на якому догоряв Ян Гус!

Гусарин у червоному виліз на драбину й своєю власною шаблею порубав, понищив вивіску. Маса присутніх плескала йому «браво», а він потім цілував дамам ручки! Хтось із присутніх звернув увагу, що така жовтоблакитна вивіска є ще на книгарні з написом «Книгарня Великий Луг Запорозький» на Олександрівській вулиці у віддалі два квартали по Соборній вулиці й один квартал до Олександрівської вулиці.

Менша частина з присутніх пішла й туди, пішов за ними і я. Там уже вивіска була знищена з меншою парадною, бо було менше дам! Обидві ті вивіски ще переховувалися в 1920 році, на горищі, на пам'ять прийдешнім поколінням, як свідки зміни епох!

Від знищення двох українських вивісок українство ще не потерпіло, може як раз зросло, бо багатьом до того часу ще незрячим розкрилися очі й стало видно, що нова «біла» влада по відношенню національних свобод українських, ще гірша, ніж була влада дореволюційна. Це стосується людей літніх, поважного віку, які в революції активної участі не брали й уже не будуть брати, але духовне наставлення їх, моральна підтримка й від них потрібна молодому українському активному поколінню!

Гірше потерпіла від «білого двіжіння» наша «Просвіта», яка в роках 1918/19 містилася в приміщенні «Народного Дому» на Пушкінській площі. Скоро по приході денікінської влади в наше місто, в «Народному Домі» розмістилися частини якогось полку. Вояки того полку, як побачили, де вони знаходяться, спеціально зацікавилися бібліотекою «Просвіти», яка тоді нараховувала тисячі томів. Книги розміщувалися в численних шафах під склом.

Вояки шафи порозбивали, книги понищили, потоптали, попалили. З великим ризиком сторож «Народного Дому» Хомаза, батько мого побратима в дальшій боротьбі Петра, трохи врятував тих книг, які він брав мов би також палити, бож у ті

роки з паливом була вічна біда!

І аж у тридцятих роках, коли я перебував на Закарпаттю, в мої руки попала брошура, видана з нагоди десятиліття 1919-1929 боротьби за «русское дело» якогось «Слав'янського полка» (55-го, чи 57-го, вже не пам'ятаю) Той полк складався «із слав'ян», себто москвофілів із галичан, закарпатців, чехів та їм подібних, які були спеціально гостро наставлені проти «мазепінства», ще більше, ніж корінні громадяни Землі Русской.

В тій брошурі й згадано, як вояки того слов'янського полку стояли в Олександрівську й як вони знищили «гніздо мазепінства»! Аж так чоловік і довідався, що то за «слов'яни» стояли в нашій «Просвіті»! Це вже тобі не вивіски, а дещо солідніше! Бож «книги морська глибина»!

Влада «білого двіженія» нічого нового не принесла в місто. Дореволюційна «поліція» за гетьманщини називалася «Державна варта», а за Денікіна — «Государственная стража», якесь мов би свояцтво, тільки братніми мовами!

Місто жило своїм власним життям, незалежно від того, яка влада панує над містом. Села постачали харчові продукти в місто. Чорний ринок процвітав, йому була більша свобода, ніж за большевиків, які були занадто дрібничкові в переслідуванні за грудочку соли, чи пачку тютюну! Видно, що маленькі люди.

Тепер соли було подостатком, так само були відкриті брами до донського й кримського тютюнового промислу, а запаси горілки були ще з дореволюційних часів. Мабуть підсвідома невіра, непевність у свою перемогу, штовхала «белих» у «жій сьогоднішнім днем, бо не знаєш що тебе зустрине завтра»! Тому пиятика була безмежна.

Декілька разів відбувалися балі в місті, які не переставали відбуватися протягом війни й революції. Тепер за білої влади в місті ні один баль не відбувався без скандалів! Старшини впивалися до без пам'яті й навіть сам комендант міста полковник (!) Топчі баша, чи якесь до цього подібне татарське прізвище, на балю розігравав сцену в п'яному стані, очевидно, що він хоче застрілитися! Які причини, не знаю, але «барішні» верещали, інші старшини його умовляли не робити такого аж занадто «патріотичного» вчинку!

Всі присутні мали з того не абияку розвагу, а наслідком таких вибриків, мами з порядних домів, не пускали своїх доньок на подібні балі!

Майже за тиждень після приходу денікінської влади до

міста почали повертатися додому мої побратими з «Лисогорської Епопеї». Якись прибули додому з Мелітополя, інші повилазили з «криївок», де безпечно перебули зміну влади з червоної на білу.

Була проголошена мобілізація старшин і підстаршин. Підстаршинам було легше відкрутитися й переховатися до дальших подій, а старшини були у всіх на виду, тому їм і не було як переховуватися, тим більше, що на катастрофу, «белого двіженія» ще не було ані натяків, бож «от-от і Москва буде наша», що й не було далеке від правди! Тому й Іван Марків зголосився до війська.

Покликали до війська й середньошкілну молодь з датою народження 1900 рік й старших. По цій мобілізації пішов і мій побратим Сашко Кошель, який став юнкером воєнної школи в Єйську. Перед тим був проголошений набір добровольців до «Лейб Гвардії Саперного Батальйону», куди повалили масово середньошкільники міста Олександрівська.

Пішли туди й мої побратими із Самокатної Сотні і з Лисогорського Куреня. Там були дуже добрі умови. Відразу їх усіх одягли й обули в усе вовеньке. Майже всім їм належалися шнурочки «вольноопределяющихся» і їм їх таки фактично й нашили. То була дуже інтелігентна частина, щось вроді як інститут благородних девиць у шкільництві!

Та найбільша приманка була та, що усім їм причепили до чобіт остроги! Самі справжні, з майже малиновим дзвоном! Це вже тобі не теоретичні розмови, які ми провадили в «Самокатній Сотні», а справжні остроги. Та я таки був справжнє уперте хохля, не спокусили мене вже й остроги! Настільки я був національно свідомий, що не забував, що й ті остроги таки не українські й не мені їх носити!

З тими острогами хлопці довго не подзвеніли перед знайомими дівчатами, бо треба було рухнутися десь далі на північ! Я лишився дома, майже сам без близьких товаришів.

Стало тихо, спокійно, запахло просто тобі Гоголівською тишиною! Майже щодня ходив до міста дивитися на вітрину «Освагу» (Осветительное Агенство) у одному склепі на Соборній вулиці, де була виставлена мапа, по якій шнурочками та прапорцями «белая армія» наближалася до Белокаменной, як популярно називали Москву.

Одної прекрасної суботи, то могла бути остання субота в серпні місяці, я був у кіні «Колізей» на передостанньому сеансі. Коли вийшов із кіна перед одинадцятьою годиною, то

десь далеко за Дніпром чути було гарматні вистріли й видно було виблиски полум'я вгорі у хмарах. Ніхто з нас присутніх не звернув уваги на те, хоч вистрілів давно вже не було в нашій околиці. Рішили, що то мабуть якісь маневри й на тому розходилися по домах.

Поки я дійшов додому та ліг спати й ще не заснув, як прибула моя сестра Марія, яка була на останньому сеансі в тому ж самому «Колізеї», й оповідала, що в кіно вбігали якісь військові й закликали всіх військовиків негайно з'явитися в комендатурі! В місті була якась паніка, не дуже й помітна, бож війська ніякого в місті не було.

На таку вістку пробудилася вся наша родина! Щоб то могло значити, ми над тим довго голів не сушили й полягали спати! А на ранок прокинулися: у місті Махно! І безконечні тачанки рухаються далі на схід! Це був легендарний рейд Махна від Уманя до Маріюполя!

Дуже мене кортіло піти до міста й побачити на власні очі, що там робиться, тому ніяка сила мене не втримала дома! Подорожі до міста вже перед тунелем Запорізької залізниці недалеко стежки, якою звичайно люди ходили на базар, лежав труп у пониженій військовій уніформі. Не належить до приємностей дивитися на трупи, але спокуса була подивитися ближче, тим більше, що інші люди підговорювали піти подивитися. І я пішов, але довго й не дивився, бо побачив щось такого, про що ніколи й не чув, а не то, щоб бачв: статевий орган сторчав у роті трупа! Тому й уніформа була понижена!

Так якось відразу й відштовхнуло мене звідси, але додому я не вернувся, а пішов далі в місто. На вулицях порожньо, люди були такі обережні й з хат не показувалися. Але одиниці таки ходили. Штаб Махна зупинився в гостинниці «Континенталь» на Базарній вулиці, недалеко Соборної вулиці.

Там я вперше й побачив самого Нестора Махна. Прибув він до тої гостинниці на тачанці в оточенню більшої кількості своїх «братішок», як малоощо не офіційно титулувалися вояки армії Махна! Дуже я не витріщав очі на «батька» Махна, як його титулували його «братішки», але запам'яталося, що був він невеличкий, негарний з лица, нічого на ньому імпонуючого, ані зріст його, ані вигляд, як напр. Дибенко був гарним мужчиною, навіть в одезі його не було нічого особливого.

Пішов я далі до міста й нічого особливого не помічав, ніхто мене не зачіпав, не було ніякої воєнної жандармерії, свобода та й годі! Пізніш вже люди нарахували, що всіх жертв

було 10-12 осіб, які пербували по домах і їх із комендатури не могли заалармувати.

Махно продемонстрував свою «тверду руку», чим не допустив до грабунків у місті й що заїмпонувало населенню. Коли він проїздив мимо Земської Управи, з будинку Управи якийсь із його братішок, сам родом із міської Слободки, витягав гарного дубового стола й пакував його на віз, акт грабунку та ще громадського добра, а не приватного якогось буржуйського, був наявний! Батько лиш для певности запитав і тут на місці застрілив свого братішку! Це я знаю від Верби, сторожа Земської Управи і батька мого побратима із Самокатної Сотні, Василя.

На другий день денікінці пробували здобути місто назад і вїхали в нашу Карантинку двома панцерними потягами. Махновці зробили їм спротив такий, що аж небу гаряче стало! Майже з кожного двору їхні кулемети засипали панцерники кулями, які звичайно, тим панцерникам великої шкоди не зробили, але денікінці відїхали на північ і майже тридцять днів не показувалися!

Махно блискавичною скорістю докотився до Азовського моря й цей рейд його лишиться в **об'єктивній** історії, підкресляю, що в **об'єктивній** історії, лишиться одним із найславніших не тільки часів революції, але і взагалі. Його будуть вивчати, як один із прекрасних зразків рухомої війни на більшу скалю.

Думаю, що й большевики послаючи Колпака, якого потім роздули до небес, в німецьке заплілля, не робили нічого оригінального, а тільки малпували рейд Махна з Умані до Маріюполя! Махна ще ніхто не роздував, бо й не треба його роздувати, а тільки об'єктивно вивчити його рейд.

Махнівський рух, як анархістичний, практично не займався організацією адміністрації на зайнятих ними територіях. Махно поводився приблизно так, як і в нашому місті, коли представники міста прийшли до нього по інформації, що, та як мають робити, щоб бути лояльними до нього, а він їм і відповів: «Я вас визволив, я приніс вам свободу, а ви робіть собі, що хочете!» Це тоді, коли місто потребувало гроші на виплату платень своїм службовцям!

Протягом місяця, поки була в місті махновська влада, не без того, що когось із багачів братішки таки справді потурбували, позабирали із хат цінності, особливо одержу та меблі, як хто мав недалеко своє село та міг туди відправити «воєнну добичу».

Міського лікаря Василя Васильовича Тучу, особливо пограбували за те, що він при мобілізації до білої армії ухвалював хто здібний до війська, а хто ні! І тим, себто сприяв зростові білої армії, а бідним людям робив кривду! Обчистили його так, що він

не мав у чому вийти з хати й не міг пізніше і прийняти участі в поборюванню епідемії тифу, від якої терпіли й самі махновці!

Ми, міське населення, незалежно від наших політичних поглядів і нашої національної свідомості, махновцям не симпатизували, бо в тому рухові не бачили ніяких виглядів на майбутнє! Це не «білі», не «червоні», які під своїми кольорами мали якісь ідеї, нам прихильні, чи не прихильні, але ідеї! А махновці були «чорні», і під тим кольором не видно було ані натяку на щось іншого, відмінного, не такого, яке є тепер, тому вони не були улюбленцями маси населення.

Але, коли махновці воювали проти білих і на очах усього населення виявляли свою бравурність, свою відчайдушність, свою безмежну хоробрість, то не було особи, яка би їм не була «браво»! А в тих часах в хатах ніхто не ховався, всі були попід хатами, всі хотіли бачити, хоч ризико такого зацікавлення й було велике.

І я сам помимо моєї української національної свідомості, напевно більшої, ніж у будь-якого братішки, коли бачив їх у бою, то в мені грала кров! Я бачив, що це моя раса, мій рід, мій нарід виявляє себе аж таким войовничим! Незалежно за кого й незалежно проти кого вони билися! Вони билися так, що й ворог мав би знімати з себе ордени і чіпляти їх таким відважним противником!

Ми, сучасники, бачили не тільки безмежну відвагу махновців, але і їхні жорстокості, які безсумніву були, та різні їхні недоліки. Але минуть віки, дрібниці стушуються, залишиться те найважливіше, те найцінніше, що махновці мали й виконали! Як руйнуюча сила в революції, вони виконали багато в знищенню минулого віку, на руїнах якого наступні покоління мають збудувати новий, кращий світ! Вони були руйнуючою силою! Вони своє призначення в історії виконали. А будувати судилося не їм!

Минули віки й ми не знаємо на якій висоті ставити наших національних борців 17-го і 18-го століть і свідомо промовчуємо, що й вони боролися за краще майбутнє українського народу не в білих рукавичках!

Вже в першій половині вересня місяця шнурочки на мапах «Освага», як ще деякі з них висіли, посунулися на південь, а з ними й два панцерні потяги, які дійшли й до Карантинки й хотіли відрізати махновцям шлях відступу на захід за Дніпро.

Камишевахським шляхом, як головною артерією із Сходу до міста сунули безконечні обози махновських тачанок, а прочистити їм вільну дорогу степом з Того Боку посунули махновці пішки через Карантинку.

Мали вони в руках лише ручну зброю, а проти них було два пан-

церні потяги, які сильним вогнем з кулеметів і з гармат творили просто непрохідну завісу. Та махновцям везло, так просто висловившись, вони йшли й ішли! І це все на очах всієї Карантинки. Це піхота! А де ж славна махновська кіннота?!

Вона пішла на північ від міста, перетяла залізницю Харків-Севастополь, відтяла шляхи відступу білим панцерникам, здобула їх і два ешелюни з майном і з військом. Потім привезли їх до міста з усією здобиччю і з трупами панцерної команди! Честь і слава й їм, бо такі й вони були хоробрими! Не без того, що й вони були членами нашої раси, нашого козацького роду! Широ билися брати!

Довго не затримувалися махновці в місті, відійшли поза Дніпро. Денікінці їх і не переслідували!

Так уже й повелося, що під час боїв мало хто перебував у хатах, а більше тулилися поза хати й час від часу виглядали, щоб бути в курсі справ, як переходить бій?! Так і я стояв з батьком в нашому власному подвір'ї! Аж за якусь хвилину із сусіднього подвір'я Максишків показується козак на коні з рупницею на поготівлі й запрошує нас лізти туди до нього! Батько й каже, що ми у себе дома на власному подвір'ї, але той і слухати не хоче! Зломив обаполи у високому плоті, щоб ми могли перелізти через той високий пліт і погнав нас перед собою, через подвір'я сусідів, потім на площу перед школою і далі вздовж Севастопольської вулиці аж на кінець Карантинки.

На площі перед школою бачили, як якийсь інший козак здер з п'яного Максишки гарну смушеву шапку. Той щось варнякав, домагався назад шапки, але дістав нагаєм по плечах! О, подумали ми з батьком, це тверда влада! Наш похід скінчився добре лише тому, що махнівців уже не було близько й ніякої стрілянини вже не було.

Довів нас козак до свого сотника і щось там відрепортував, а мій батько пояснив, що ми були у власному дворі й ховалися за стіною від можливих куль. Сотник досить пильно придивився до нас і по якійсь хвилі пустив нас додому! От так не з того, ні з сього, ми могли попасти в халепу, тим більше, що ми були вбрані в наші буденні одяги.

Батько був у робочій синій одежі, яка до певної міри була для «білих» приблизно тим самим, чим буває червона плахта для еспанського бика! А що це не порожні слова, про це ми переконалися, може, на другий-третій день, як нас «білі» визлили від «чорних».

На краю нашого базару між м'ясними крамницями і Гоголів-

ською вулицею був рибний базар, від якого й починалася Гоголівська вулиця, яка вела в район, де було багато різних шкіл, де була й моя Учительська Семінарія, вихованцем якої я на той час був.

Посеред Гоголівської вулиці йшов бульвар із кленів. На одному з тих кленів висіли робітники, козаки повісили не за понюх табаки, а лише за те, що вони мали сині робітничі убрання на собі, одного робітника, а другий був батько мого шкільного товариша Мойсеєнка (ще не був українізований на Мусієнка!). Тому, що гілляки були низькі, то козаки трохи подряпали землю шаблями, щоб повішалники не впиралися ногами в землю!

Висіли вони пару днів і діти ходили мимо них до шкіл. Було подібних жертв і більше в місті, але не всі я бачив!

Козаки взагалі вільне військо, а цим мабуть ще й додали трохи більшої свободи за те, що вони звільнили місто від махноців. Бо на Соборній вулиці на хіднику біля книгарні Лавута проти самісінького собору я сам на власні очі бачив, як козаки розбирали одного із заможних купців нашого міста на прізвище АГА, їх було два брати й вони кожний з них мали крамниці з делікатесними харчовими продуктами тут же на сусідньому кварталі Соборної вулиці. Тому, що в місті була вже «порядна» влада, як міг собі думати Ага, то він і вбрався в хутро, смушеву шапку і хромові чоботи. Шапку з нього зняли, хутро припросили знати, потім посадили його на край хідника і стягли з нього чоботи. Коли той пробував протестувати, то його «припросили» нагайкою по плечах. Коли я та мені подібні хотіли затриматися й подивитися на «спосіб урядування белой власті», то нас цілком недружелюбно, помахуючи нагайкою козак припросив продовжувати нашу дорогу!

На початку Соборної вулиці між нею й Кузнечним провулком стояла нерепрезентаційна хатина, в якій жив, працював і торгував «шапочних дел» майстер, бідний жид, уже старший віком. Мав старшу вже віком жінку, а була у них вже доросла донька, може, Сура, на ім'я, може, й інакше.

Колись я ішов з міста додому і моя дорога вела завжди з Соборної вулиці далі через Кузнечний провулок. Там я побачив на подвір'ю одного козака, який вартував перед порогом, от так готовий був кожної хвили вступити до хати! Старий жид і жидівка заломлювали руки й стара заводила: «Ой, Сура, Сура!» Старий і собі щось ворчав! Що це було, не знаю, але із хати доносилися крик і плач отоїж Сури, чи як там її було на ім'я?!

Що це було, не знаю, в хаті я не був і не знаю, що там відбува-

лося! Але в кожному разі лемент Сури з хати не свідчив про її щасливу годину! Коли я й тут хотів роззявити рота, то козак так само помахуючи нагайкою, припросив мене не затримуватися!

Того лементу було більше в місті, особливо в тих обох Московських вулицях, населених жидівською голотою. Але всюди чоловік не міг побувати, бо й вечоріло, та й не дуже безпечно було рухатися в місті за «белой власті», яка так скучала за «белим царем», і яка так тужила хоч одним оком глянути на «белокаменную Москву»!

Та й хто міг знати, що вся та людська біда колись буде на вагу золота, як факти історичної ваги?!

12. січня 1975.

Середина вересня місяця. В місті біла влада, положення якої непевне, бо на півночі ніхто не знає напевно, де перебігає лінія фронту, а за Дніпром, не то червоні, не то Махно, не то вони обое на спілку, бо Махно, мов та капризна дама, обертався до червоних то раз обличчям, то раз задом.

В моїй Учительській Семінарії починається новий шкільний рік 1919/1920. В невеличкій залі скупчилися ми всі, вихованці й наші учителі. Наш семінарійний священник о. Петро Кашенко відправив молебень, а з «навігураційним» словом (хоч так тоді не називали промову перед навчальним роком!) виступив не директор семінарії Тихальський, а його заступник інспектор Черняєв, який у нас був учителем історії.

Був він дуже освічена людина, бо скінчив Казанську Духовну Академію, знав старі мови й казали, що ті старі мови лягли йому завеликим тягарем на голову! Був він русскім з походження, але тому, що в семінарії були майже виключно діти українського села, до того вже й національно свідомі, то він заїгривав перед нами. Пробував заговорювати по-українському, просив, щоб ми відповідали йому по-українському. Одним словом грав із себе ролю лояльного українського громадянина російського походження!

Але в промові в половині вересня 1919 року йому забракло не тільки дипломатичного хисту, але й звичайного такту! Бо і звичайні прості люди бачили, що дні «білої влади» в місті пораховані, а він у промові закликав нас, своїх вихованців, численні з нас вже були активними борцями за Україну, забути про свою Україну, перестати і мріяти про нездійсненні мрії про якусь там Самостійну Україну і т. д. в такому ж дусі!

Наскільки **Ніколай Ніколаєвич Черняєв** виявився нетактовним, настільки ж тактовними виявилися вихованці його. Мовчки проковтнули гірку пілюлю національної образи. А для мене вже трохи тоді, а тепер ще більше виступ нашого інспектора Черняєва був натяком і доказом, що громадяни України російського походження, маючи за собою тристалітню історію панування над Україною, маючи за собою велику могутчу російську державу, ніколи не зможуть бути лояльними до України, до її народу, до її Держави, бо для них це було би понад людські сили! Доказів для цього повно на кожному кроці й зникати вони, ті докази, не збираються!

«Біла влада» не втрачала надії, чи ще так тільки пробувала, знову розбудувати свої збройні сили, а «Білокамінну» таки хоч побачити! Тому проголосили мобілізацію учнів середніх шкіл у місті, й на скільки я тепер можу пам'ятати, то лише учнів, бо всім іншим уже не довіряли!

По зголошенню учнів до військового начальника мали пильнувати директори шкіл! Цим разом підлягав мобілізації й мій річник 1902. Всі мої товариші з семінарії зникли по домах, роз'їхалися по своїх селах. В клясах осталися тільки дівчата, в моїй клясі їх було п'ятеро, та каліки, один був горбатий і з покрученими ногами. З міських один біженець з Литви й він або зник, або пішов на мобілізацію, точно не знаю, та я, родом з міста.

Я свідомий своїх обов'язків кожний день приходив на навчання. Учителі мені нічого не казали, а директор кожного дня заглядав до нашої кляси й завжди припрошував: «Гордієнко, йдіть до воїнського начальника» Коли я пробував торгуватися, то він і слухати не хотів! Так тривало може зо два тижні й коли далі стало небезпечно бавитися з директором у kota й мишку, то я просто перестав відвідувати семінарію! А влада не була настільки сильна, щоб шукати мене дома й силою притягти до воїнського начальника.

Тому, що ворог стояв за Дніпром і час від часу нагадував про себе стрілянням з гармат по місту, то практично мобілізацію переводили не в місті, а в містечку Славгороді, яких 50 км. на північ.

У наших сусідів мешкала на квартирі, як галичани кажуть, «на станції» гімназистка Ніна Піменова, родом із Славгорода, де її батько мав невеликий маєток. Наші молодечі серця, моє й Нініне, стукали майже в такт взаємною молодечою прихильністю! Ніна дуже тішилася, що поїдемо разом до

Славгорода і я мав запевнення гостинності їхнього дому на весь час, поки буду перебувати в Славгороді. Вже навіть домовилися коли, яким потягом, поїдемо до Славгорода.

В призначений час провів я Ніну на двірець. Вона була здивована, що я не маю при собі ніякого вузелка а не то, щоб мішка, як це звичайно новобранці мали при собі. Посадив я Ніну в вагон і помахав їй на прощання рукою, пообіцявши, що слідуючим разом я таки насправді приїду!

Та час летів скоріше, ніж нам би хотілося! Вдарили морози, які підганяли «білих» на південь, у тепліші краї. Деякі з них «долетіли» аж до Єгипту, майже туди, куди й наші пташки відлітають у вирій! Останні дні грудня 1919 року не було в місті жодної влади й коли «червоні» прибули початком січня 1920 року, то їх не зустрів жодний спротив!

Зате їх зустріла урочисто трупа театру Войтоловського, яка поставила якусь вийняткову програму, а на афішах було великими буквами зазначено, що ця програма «На зустріч Северній Русській Армії!» Себто для театральної братії не існували різниці (такі величенькі!!!) між большевизмом і білою контрреволюцією. Справа упрощувалася тільки, чи «северніє», чи «южніє», аби лиш «руськіє»!

Українське політичне життя було попросту ніяке! Просвіта розгромлена й лише в парку при Катерининській залізниці, себто геть-геть поза містом, досить активно працював український театр під вийнярково талановитою режисурою Похила, який був звичайним робітником у залізничних майстернях, а режисером був він з ласки Божої, дуже талановитим.

Стан українства був безнадійний! Не було за що ухопитися й наші старші громадяни вказали нам стежку й допомогли нам, себто українській свідомій молоді, організуватися в «Юнацьку Громаду», організацію культурно-освітнього напрямку.

При активній моїй співучасті по організації «Юнацької Громади» і закінчився 1919 рік.

25. січня 1975.

1 9 2 0 Р І К

Зима 1919/1920 року була люта, морозна, малосніжна, зате із сходу безконечно віяли вітри люті, прелюті. Від них не було жодного порятунку, видували з хатинок Карантинки рештки тепла, яке з великим трудом люди здобували де лиш далось.

Їздили санчатами аж у плавні й там на спілку валяли якогось дуба, або хоч осокоря, привозили додому й знову їхали, мало не щодня. Доходило до того, що валяли дерева в посадках вздовж залізниць і навіть в алеях у самому місті.

А з міста на схід потяги майже не ходили й тифозні махновці ледве зривалися з ліжка, загортувалися в убогеньке покривало й вирушали пішки по залізниці в рідні закутки Полог, Оріхова, Гуляй Поля та суміжних сел. Скільки їх дійшло додому, а скільки їх «дійшло» від слова «доходити»?! Ніхто й ніколи не порахує!

«Білі» відійшли, «червоні», хоч і прийшли, але ще не вбилися в колодочки, а тим часом у місті й поза містом владу мав всемогучий **тиф**! Влада його була абсолютна, необмежена, ніким і нічим невблаганна!

Звалила та влада й нашого батька, на щастя, єдину жертву в нашій хаті. Лежав він уже декілька днів без пам'яті, щось промовляв «не от міра сего»! Декілька разів у бреду він повторяв такі слова: «Як поїдеш закордон, то тільки скажи, що ти Гордієнко, й тобі всі вийдуть на зустріч і чим небудь допоможуть»!

Коли вже батько прийшов до пам'яті, то в нашій родині найбільше жартували з тих його слів, а коли я в дійсності опинився за кордоном, тоді знову пригадали ці слова. Не забув і я тих слів, хоч саме моє прізвище мало що мені було помічним!

Майже в кожній хаті лежав хтось хворий на тиф. Найбільше його поборював в'язничний фершал на прізвище Муц, який з залізною палицею проти собак ходив від хати до хати й рятував чималося і треба признати, що з його пацієнтів мало хто помер! Раз пощастило привезти на Калантирку лікаря Караманова, який ставав на вулиці й заходив мало що не в кожную хату, ну, зовсім так, як би о. Степан Чорний із свяченою водою на Йордан! Перед ворітьми мало не кожного двору із домашніх стояв і чекав лікаря, поки той вийде із сусідньої хати, й закликав у свою хату.

Так запросили ми його й до нашого батька, який лежав без пам'яті й щось говорив про закордон! Лікар оглянув його, помахав безнадійно головою й дивився довкола, кому б то сказати сумну вістку, але тому, що із найстарших при тому був я, то він відкликав мене в сусідню кімнату-заду й сказав, що стан нашого батька безнадійний.

Коли я йому пояснив, що наш батько ніколи ані не курив,

ані не пив, тоді лікар знову вернувся до хворого, ще раз вислухав його серце, приписав якісь ліки (мабуть таки камфору!), казав парити йому гарячою водою ноги, такою гарячою, яку лиш хворий в стані витримати, одержав якийсь гонорар нікудишніми грошима й пішов далі до сусідньої хати, а сани тільки під'їжджали вслід за ним!

Я за лютих морозів, у лихенькій шинелі, підношеній ще з 1917 року, хоч і мав насподі теплу сорочку, яку мені мати перешила з теплої спідниці, ганяв від аптеки до аптеки. А вітер тим часом не тільки мене підганяв, але й провівав наскрізь! І що тільки я не витримав, а навіть з носа ані крапля не впала! Доброго запорізького роду дитина! Інакше не можу пояснити, бо й харчування тоді було убогеньке: гарбуз варений, гарбуз печений, гарбуз пражений і лише деколи гарбузова каша з пшоном! Хто знає, що таке гарбуз, той може вирахувати скільки калорій я міг виставити в боротьбі проти морозу та вітру!

Збігав я до аптеки Ріхтера, це так би мовити наша, бо найближча до нас, а там порожньо. Змотався до аптеки Левенчука й там порожньо, звідси погнав аж у Шенвізе до аптеки Тавоніуса, який, як німець, у 1918 році зробив великий запас ліків, одержуючи їх із Німеччини. Пізніше виявилось, що він не німець, а естонець, але хто б він не був, а бажані мені ліки я у нього одержав. Батька ми відігріли, привернули до пам'яті й поставили на ноги! А він був такий слабкий, що те паця, яке ми того року закололи, то він його й з'їв і тоді тільки й став на ноги! За пацям ми дуже й не жалували, бо ми всі діти й не були великими м'ясожерами!

Зимомою й до весни ми розбудували «Юнацьку Громаду» на поважну організацію в 220-230 членів хлопців і дівчат. Цінна вона була тим, що об'єднувала як учнів середніх шкіл, так і робітничу молодь, була справді «соборною!» Активність її була велика, збиралися щодня, працювали в ній різні секції, з яких найактивніша була театральна секція, яка давала часто представлення й для ширшої публіки.

Артистів, аматорів, було подостатком, як хлопців, так і дівчат. Головною примадонною була моя товаришка по семінарії Дора Миргород, вона ж і моя велика «любов і симпатія», на що й від неї була якась невелика доза симпатії, взаємности. Пізніше вона стала дружиною одного із останніх корифеїв українського театру Івана Мар'яненка в Харкові, а пізніше в Києві.

Відділ Народної Освіти у складі місцевої советської влади

приділив нам, себто Юнацькій Громаді, Народний Дім, у якому колись перебувала Просвіта. Так, що якась тяглість українського культурного життя була тісно пов'язана з тим Народним Домом.

Приміщення, його утримання та все потрібне для нашої діяльності, як напр.: папір, друк членських виказок, афіша про представлення й т. п., все це було на бюджеті Відділу Народної Освіти. Ми, Управа «ЮГ» з тим не мали жодних клопотів, так, що відпадала потреба й членських внесків, хоч формально вони існували. Алеж і гроші того часу не мали жодної вартости.

Головою «ЮГ» був Кузьма Діхтяренко, вихованець Середньої Технічної Школи, родом він був із Чигирин. Я був секретарем і разом з тим організаційним референтом. Решта посад в Управі були менш важні й тому вони не були й активні, не посади, розуміється, а члени Управи!

А це я веду до того, що в теперішніх клябах в Україні молодь не має можливости розвивати свої організаційні здібности, коли й помешкання дає їм влада та й керівні чинники призначені, а не вибрані. Та зрештою це не стосується моєї теми!

Як тільки відновилося сяке-таке залізничне сполучення, Кузьма Діхтяренко поїхав додому в Чигирин по харчове підкріплення, щоб хоч дотягти до кінця щкільного року. Це не така вже й велика подія, щоб про неї згадувати в моїх споминах, якби не те, що Кузьма привіз вістку, що в їхніх краях була Українська Регулярна Армія!

Де, скільки їх, коли й т. д., це все відпадало, а в голові лишався голий факт «Українська Регулярна Армія», з яким я ніяк не міг розпрощатися, от так лиш просто, прийняв до відома та на тому й кінець. Тому, як тільки потепліло я сам двічі їздив аж під П'ятихатки шукати Українську Регулярну Армію (УРА), бо чутки були такі, що УРА існує й що вона десь тут недалеко.

Їздив і пішки ходив у ті самі краї й Рудий Петро, який так само привозив чутки, що УРА є, вона існує, її треба тільки пошукати! Одним разом у місці осідку Верховодніпровської С-Г Школи в Комісарівці я мало не натрапив на повстанців під проводом Живодіра. Його згадав у своїх споминах советський дипломат Беседовський, коли в Парижі покинув служити большевикам.

Але в тих краях появилася велика кількість советського вій-

ська, мабуть спеціально й посланого для боротьби з повстанцями Живодіра. Живодір тим часом зник у напрямі Чорного Лісу. Та зустріч із Живодіром мене не задовольняла, бо я прагнув зустрічі з УРА.

Іншим разом у Комісарівці в селянську хату, в якій я перебував, вломилися мало не десяток советських вояків, які нищпорили по їстивному, бо відразу ж полізли в піч, де був і борщ і каша й парене молоко, а на полиці мало не десяток паляниць вчора спечених, так що було що їсти й що пити! Господарі були тим часом на полі, бож жнива! На мою присутність червоні вояки не звертали уваги й тільки на прощання запитали, хто я такий? Я показав свою семінарську виказку й регістраційну картку з Воєнного Комісаріату для допризвників з города Олександрівська, а тут перебуваю, бо прибув на вступні іспити до С-Г Школи! Так, що все в порядку на сто відсотків.

УРА не найшов ані я, ані Рудий Петро! Аж по роках стало мені ясно, що то УРА перебувала тоді в Першому Зимовому Поході й слава про неї лунала поза межі території, по якій вона переходила! В кожному разі для нас на Лівібережжі вона не мала жодного значення!

Помимо такого мирного зайняття, як Юнацька Громада, студії в Учительській Семінарії, душа юнака в вісімнадцять літ не могла примиритися із станом сучасним. Не міг я поставити хрест на попереднє минуле й прийняти за емблему зірку та ще червону!

В місті існував партійний осередок Боротьбістів. Секретарем там був Кузьма Безгрішний, гарний хлопець, у нормальних умовах він був би успішним фільмовим артистом. Ми, хлопці з ЮГ часто відвідували його в його осідкові, розмовляли з ним, сперечалися, намагалися привернути його на вірну путь визволення України. Він нас не дуже намагався наvertати на його віру, але завжди давав нам масу друкованого паперу, який уже українською мовою намагався наvertати читача в бік советської влади. Ми йому прозраджували на що зужиємо той папір, але він, не втрачаючи гумору, тішив себе, що все ж таки ми хоч який рядок та таки прочитаємо!

Був він великим оптимістом, щиро вірив у свою нову віру й нас стало запевняв, що «недалеко той час, коли побідоносний червоний прапор буде повівати над Парижем!» Це я запам'ятав і часто згадую Кузьму Безгрішного, коли бачу червоні побідоносні прапори вже мало, малоощо не над Вашингтоном!

Кожного разу ми з ним прощалися й розходилися друзями, але погодитися з його вірою, щоб будувати вільну Україну разом із більшовиками, ми ніяк не могли пристати на таку думку! Трохи пізніше погодився з нами й признав нам рацію і сам Кузьма Безгрішний. Року 1927 Дора Миргород привезла в Подебради вістку, що Кузьма Безгрішний зневіришився у своїй пробольшевицькій вірі, застрілювався! Вічна йому пам'ять, шкода гарного українського хлопця!

Юнацька Громада була організацією аполітичною, діяльність її була виключно культурна. Алеж хлопці могли мати й в дійсності такі мали різні погляди на тодішню українську дійсність. Залежно хто яким духом надихався, той тим духом і жив! Хто виховувався на Кобзареві, на Кашенкові, той тримався національних поглядів. Хто крім того ще встиг прочитати «Павуки та мухи» та ще які брошури, той дещо поговорював і на соціальні теми, більше, глибше, дальше, то вже залежало від начитанности хлопця.

Згадую про хлопців, про дівчат нема що згадувати, бо були вони гарні, національно свідомі, добре вчилися в школах, активно співпрацювали в «ЮГ», а від політики стояли вони далеченько! Не були до того приготовлені, не були до того вишколені! Це ж був щойно 1920-й рік, весна національного усвідомлення ще не завершилася. Політична свідомість, не кажу вже про активність, стояли на той час ще далеко, далеко!

Наступила весна, за нею приходило літо. Де-не-де активізувалися українські повстанці. Гріх було б й нам сидіти склавши руки, тим більше, що із Криму знову сунула нова небезпека для більшовиків — Врангель.

Коли майже з кожним особисто поговорив про його евентуальну участь у збройному повстанні, то й виявилось, що з половини членів «ЮГ» чоловічої статі, половина відпадає з різних причин, включно до порока серця, з родинних причин, ще не закінчив школу й т. п. Згідні були вступити в постанський загін два-три десятки! Їх і треба вважати, мов би кадрами майбутньої збройної одиниці міста Олександрівська року 1920-го!

2. лютого 1975.

Ідея «суботників», теоретично беручи, дуже навіть не погана ідея. Крім усяких повинностей, які вимагає від громадянина держава, ще собі самому «добровільно» присвятити якийсь час і якусь працю для загального добра, — справа цілком похваль-

на.

Большевики часто влаштовували суботники й ще частіше зловживали ними. Назва «суботник» від того, що їх влаштовували по суботах, у вільний час від звичайних зайнять у день. У різних ювілейних пригадках про суботники, большевики згадують і суботник у місті Олександрівську дня 15. лютого 1920 року, як суботник дуже урочистий і дуже успішний!

В тому суботникові приймав участь і я, бо були запрошені до участі й учні численних шкіл міста. Завдання учасників суботника було очистити місто від зайвого бруду, тоді ще й трохи снігу лежало в місті. Провідниками окремих груп учасників були переважно жидики з комсомолу, та з большевицької партії. Не жидів не бачив і не знаю, чи вони були серед керівників того суботника.

Де кілька таких організаторів завели нас, учнів семінарії та гімназії, на подвір'я по Соборній вулиці в районі старої пошти. Мешкали в тих домах переважно жиди, тому подвір'я були загиджені до безконечности. Тим більше, що ще тривала зима, тому мешканці тих домів не церемонилися з викиданням і з виливанням паскудства просто на сніг у дворах!

Десь появилися якісь лопати, мітли і ними ми мали вичистити двори, які запаскудили жиди! Можна собі уявити, як ми себе почували! Ми, господарі цієї землі, мали чистити двори, які хтось недбалий, хтось нехаротний запаскудив! Та цього ніколи не станеться! І ми один по одному покидали мітли або лопати, хто що мав, зникали з того голосного суботника. Те саме робили й інші люди, яких завербовано на суботник. Явного голосного бунту, чи хоч би протесту, не робили! Чи грала при тому музика й де, саме вона грала, чи співали при тому «Інтернаціонал», не пам'ятаю, бо близько нас того не було.

На дальші суботники ми вже не ходили, хоч їх ще пару разів організовували. Послужити громаді в нашій уяві не було тотожним з прибиранням чужих дворів запаскуджених нехаротними співгромадянами.

Коли тут в Америці бачу, як раз на рік хлопці пластуни мусять чистити потоки, річечки, басейни, ставки й т. п., які протягом року стало й послідовно занечищували їхні співгромадяни, яким ніхто ніколи не звертав уваги на беззаконність їхніх учинків, то мені стає жаль тих хлопців пластунів. Бо на світі існують далеко кращі й корисніші зайняття для хлопців ідеалістів!

На Першого Травня 1920 року проєктували великий вий-

нятковий суботник, мовляв зрічемося й такого великого свята, як День Солідарности Працюючих, і... підемо чистити жидівські подвір'я! На цей суботник було запрошено й Юнацьку Громаду. Але нам, провідникам ЮГ, вдалося вивести наших членів з такої халепи, бо ми вже заздалегідь запланували всією ЮГ громадою екскурсію на острів Хортицю.

Це була така поважна екскурсія, що нам її урядові чинники не мали за зле, тим більше, що та екскурсія була запланована й спонзорована Відділом Народної Освіти, себто одним із відділів тодішньої влади!

Екскурсія на Хортицю нам вдалася. Погода була дуже гарна, нас було багато як хлопців, так і дівчат. Ми бавилися, розважалися. Багато з нас були селянського походження й тоді я вперше в житті бачив гагілки та різні весінні розваги, яких я, як міський хлопець, доти й не знав і не бачив. Але, коли й мене затягували до хороводу, до спільного кола, то я не давався, бо і стіснявся і не знав, що в тому колі треба буде робити, та й трохи себе відчував пільш поважним, ніж мені би належалося з титулу другого чинника в управі Юнацької Громади. Коротко кажучи, я був, як на мій вік більш поважним, ніж мені належалося б!

Крім розваг ми ще й пригадували історичне минуле тої території, на якій ми в той день перебували! Відвідали ми рови й вали, про які я й досі не певний, чи вони козацькі, чи російського війська. Але хрест ще стояв, що його 1918 року поставили вояки й старшини Запорізького Корпусу під проводом полковника Болбочана, про що й нагадував пропам'ятний напис на хресті.

В цілому нам екскурсія вдалася, як найкраще. Одна лише тінь упала на наш тоді такий соняшний день: у пообідніх годинах на острові появилася якась советська військова частина, чи не курсанти, бо були гарно вбрані, добре поводитися й слухали якісь виклади своїх командирів. Кожний з них мав на ремінях прив'язані червоні шовкові кесети з тютюном. Це вони, як нам були пояснили, одержали подарунки з нагоди Першого Травня.

Зустріч з ними нам була немила! Ми вважали просто профанацією нашої святої історичної землі, якою ми вважали територію острова Хортиці, що її топчуть якісь лапотники, бо ж мова вояків була справжня московська з далеких глухих закутин необ'ятної родини!

Була серед нас завзята й дуже активна Оленка Чульська,

вийняtkово гостра на язик. Вона хотіла піти до них і щось їм сказати українського патріотичного, щось вроді, щоб не топтали нашу святую землю, чи щось подібного. Ледве ми її стримали від такого вибрику, як запізного тоді, коли вже вся Україна терпіла під їхніми не тільки лаптями, але й чобітьми і дивізіями!

В першій половині 1920 року большевики не знали на яку стати в українській національній справі. В березні відбулося свято Тараса Шевченка з невеликим походом вулицями міста з червоними, але і з українськими прапорами. Деякі дівчата були в українських національних строях, хоч поверх них мусли мати звичайні на той час пальта. Декілька й хлопців мали широкі штани, вишиту сорочку, сиву шапку. З них особливо пописувався гімназист Семен Білий, родом із села Біленького. Він мав на собі й жовто-блакитний бант. Від української молоді він промовляв. А коли я шупкав пізніше ґрунт, чи не вдалося б і його завербувати у повстанці, то «мій» Семен Білий найшов масу викрутасів, щоб не брати зброю в руки! Себто його перевантажене «українство» назовні, в середину його душі ще не найшло дороги!

Від советської влади на святі Шевченка промовляв, чи не воєнний комісар, який тоді часто бував головним речником від імені влади на різних публічних виступах. Промовляв він по російському, але віддавав пошану нашому Шевченкові, чого ще не було із боку большевицької влади на початках 1918 року.

Большевики часто носяться з ленінськими принципами в національній політиці. Вперше я про них почув на Повітовій Учительській Конференції в нашому місті, може в травні, а може вже в червні 1920 року.

Від імені влади тут також промовляв воєнний комісар (чи не педагог?!). На конференції учителів був я присутній, як і численні мої товариші із семінарії, як майбутні учителі, тому й нам було цікаво починати втягуватися в учительське життя.

Воєнний комісар промовляв по російському, але обіцяв гори та доли українським народним школам, та йому ніхто з присутніх і не вірив. Помітним було, що на конференції дуже мало забирали голос учителі, зате учительки в цій справі були значно активніші й промовляли багато й гостро виступали проти большевицької влади, яка занедбує інтереси української народної школи. Тому й слово воєнного комісара було примирливим і заспокоюючим, мовляв товариш Ленін так і так

писав і те й те обіцяв!

В місті існувала Юнацька Громада, яка нараховувала 220-230 членів. Крім неї в місті існував Комуністичний Союз Молоді, відомий під скороченою назвою як Комсомол. Членів він не мав ані 50. Переважно то була жидівська молодь, християн я там не пам'ятаю.

Може в червні місяці Відділ Народної Освіти заініціював Міську Конференцію Молоді, практично це мала би бути спільна конференція Юнацької Громади й Комсомолу. Більшість членів Управи ЮГ рішили брати участь у конференції, а я був проти з тих простих причин, що за правильником конференції, який був уложений партійними урядовими чинниками, Юнацька Громада посилала делегатів на конференцію по одному делегатові від кожних 50 членів ЮГ, а Комсомол посилав одного делегата від кожних 10 своїх членів. На таке я не міг ніяк погодитися, щоб ми, господарі цієї землі були аж так скривджені в своїх правах. І я не приймав жодної участі ані в підготовці до конференції, ані в урочистому її відкритті! Для мене вона не існувала, та й годі!

На чолі нашого міського комсомолу тоді стояв жидик років 17-18 по прізвищу Самойлович, імени його не пригадую. Був він гарний, це треба сказати, бо всі жиди в нашому місті, як мужчини, так і жінки та дівчата, були некрасиві, занадто вже багато в них було специфічно жидівського. Вийняток з цього робить сестра Самойловича, молодша від нього, середня на зріст, мала великі сині очі й природні льокони. При погляді на неї у кожного хлопця незалежно від віку й від віри та національного походження, серце тьохкало прискорено а рум'янець виступав на обличчі!

Як член Управи ЮГ я також зустрічався з Самойловичем, часом ми обмінювалися незначними реченнями, відношення між нами було коректне, а коли я не прийняв жодної участі в конференції молоді, то зі сторони Самойловича я зустрів ще більший респект, ніж мав від нього перед тим.

Коли я одного вечора сидів з Дорою та її сестрою Лізою на ганку того залізничного дому, в якому вони мешкали, бо їхній батько працював на залізниці, й нам так гарно минав час, що ми й не зчулися, як наступила північ, час, коли рішуче не проберешся додому, бож у місті воєнний стан. Ліза розпрощалася й пішла спати, а Дора мусіла, вже хоче, чи не хоче, розважати свого кавалера.

Шуміли над нами тополі, під їхній шум і ми шуміли на

різні теми, а коли мені вдалося, що вже от-от зійде сонце й автоматично припиниться воєнний стан, то я розпрощався й пішов додому. Я сподівався, що в дорозі додому мене зустріне сонце із-за східнього обрію, а тим часом мене зустріло не сонце, а патруля, яка й забрала мене до комендатури міста добути ніч до сходу сонця.

Сонце вже й зійшло, а мене ще не випускали, тоді за якусь хвилину я почав домагатися, щоб комендант показався. Коменданта не було, а зате прибув дижурний, заступник коменданта, ніхто інший, а сам голова комсомолу Самойлович, який наступив свій дижур о шостій годині ранку й йому ніхто не доложив про таку персону, як я, тому він дуже мене перепрошував за недогляд його підлеглих і негайно мене випустив! Намагався, щоб у мене не лишилося ані тіні якогось незадоволення його підлеглими!

Пізніше в житті я частіше зустрічався з більшим респектом до мене від осіб, які знали моє правдиве наставлення, чи то до них, чи до їхніх переконань, які не були згідними з моїми, про які вони знали. Пошануй себе, то й противник твій тебе пошанує!

Недалеко на півдні гримів своїм мечем Марс: Врангель вивів свої війська із Криму і з поважним успіхом посовувався на північ. Большевики завзято боронилися, кидали на фронт під Каховкою й під Перекоп масу війська. Через нашу Карантинку день-у-день сунули на південь ешельони большевицького війська, вояки в ньому були з далеких країв Московщини та Сибіру.

Так само день-у-день на північ ешельони везли ранених! І так день-у-день! В між часі в моїй Олександрівській Учительській Семінарії скінчився навчальний рік і я вийшов з дуже голосним титулом «народний учитель»!

«Тільки меч, а не слова здобудуть нації права!» Хоч цих слів я тоді ще не знав, але моє святе переконання було таке саме і я знову почав братися за меч! Цим разом моя увага була звернена справді таки в напрямку Дніпрових порогів, де можна б було щось творити й створити!

Мабуть «Україна молилась за сина, щоб вернувся він знову будувати Січ», як писав поет. І я знову вернувся!

11. лютого 1975.

На Правобережжі Українська Регулярна Армія активізувалася! Про це вже подбала совєтська пропаганда, щоб нас про

це повідомити й відповідно до своїх смаків причепурити! Та головної ознаки того походу не треба було прикрашувати, бо факт лишався фактом: Українська Армія іде не сама, а разом з поляками! Цього приперченого факту вистарчило, щоб зіпсути нам, свідомим українцям, настрій та наші надії на визволення з-під большевицького панування.

Що в большевицьких часописах було мало правди, про це знав кожний, тому тим часописним вісткам мало хто й вірив. Тому ми, наша родина, користалися таким політичним барометром, як вигляд та настрої нашого кватиранта Шахова. Коли він вертався із служби в бадьорому вигляді, значить большевики мають успіхи на фронті, коли ж він показувався в пригніченому настрої, то значило большевицькі невдачі на фронтах! Цей барометр був бездоганний!

Одного разу, коли він вертався додому, то вже в дворі зустрів мене й досить резигнованим голосом сказав: «ваші» вступили в Київ!» Та небагато проминуло часу, як він знову сказав мені: «наші» війська визволили Київ!» А далі вже слідували часописні вістки про успіхи червоної армії, яким мало хто вірив, бо й не хотілося вірити!

Ім'я Головного Отамана Симона Петлюри у нас, на далекому Лівобережжі, мало було знане й мало спопуляризоване, в кожному разі менше, ніж тепер на еміграції півстоліття пізніше! Большевицька пропаганда його часто відміняла на різні відмінки, а фактів ми про нього як не знали доти, так багато і з большевицької пропаганди не довідалися!

І вже аж закордоном, спочатку в Букарешті прочитав я всі три томи «Відродження нації» Винниченка, потім у Подєбрадах перечитав Шелухина : «Варшавський договір 1920 року». Вони й були моїми головними інформаторами, як про Петлюру, так і про похід на Київ 1920 року.

Ці інформації походили від двох визначних українських діячів, незаперечних українських патріотів, один із них найбільший український письменник, якого ми, українська молодь Лівобережжя, знали ще з його творів російською мовою, другий сенатор Української Держави. А титул сенатора нам був відомий ще з дореволюційних часів, як символ чеснот, бо коли десь відбувалася так звана «сенаторська ревізія», то це рівнялося малоощо не «Страшному Судові»!

За всі дрібніші писання, яких я перечитав масу, мабуть таки всі, які лиш виходили з друку, я вже й не згадую! Всі вони були з-під пера українських патріотів, а не большевицької про-

паганди! Тому не вірити їм я не міг!

Звідти й походить моє негативне ставлення до Варшавського Договору 1920 року! Тому й моя гльорифікація Симона Петлюри не була того степеня, що моїх співгромадян, які були ближче біля Петлюри, бачили його, чули його промови! Я всього того був позбавлений! Я бачив лише факти віддання великої частини української національної території, особливо Галичини, під панування нашого відвічного ворога, Польщі!

Ще з року 1918. з часу, коли вперше зустрівся з галичанами, я їх високо цинив, бо вони вже були на той час повноцінними українцями, а ми щойно вибивалися в колодочки! І я не міг погодитися ані тоді, ані тепер, ані ніколи, на віддання найкращої території українського народу, ворогові!

Кажуть, що політика того вимагала! Але, якщо політика того вимагала, то я й з такою політикою не годжуся. Може, мій еретичний погляд, але краще перебувати і в неволі, але всім укупі, ніж роздертими поміж інші держави! Укупі, хоч соборність народу буде зростати й міцніти, кордони будуть вrostати у свідомість не тільки нашого народу, але й цілого світу.

Варшавський договір 1920 року був не першим звеном у безкочному ланцюгові нашої праісторичної національної трагедії: все кликати якихось печенігів, чи половців, татар, чи шведів, чи німців, чи нарешті поляків! Петлюра тут ні при чому! Не покликав би Петлюра, то покликав би їх Лівичський, чи якийсь інший — енко!

Коли за три роки революції занедбали й не виховали собі кадрів, борців за Україну, то цілком логічно треба було звертатися за поміччю до чужинців. І так нечисленна верства української інтелігенції, яка могла б усвідомлювати український нарід, будити його, організувати його, гуртувати його в сотні, в полки, в загони, в фаланги, гострити мечі й давати їм у руки, — перебувала закордоном у різних непотрібних місях: все в тому ланцюгові — шукати помочі у чужинців! То хто ж тоді повів би український нарід до перемоги?! Не було кому, бо все оте, що я тут розписую, то це все макові зерна, а села наші аж кишили від маси здорового чоловічого населення, яке було вже вишколене на фронтах світової війни! Це все були готові вояки, тільки додати їм дещо національного виховання, земельки, а не повертати її попереднім власникам, залізної дисципліни і перемога була б за нами!

А так, найкращі вояки світу, українці у російському війську, для української національної революції не були використані! Використав їх хтось інший! Добре мені тепер бути мудрим і так писати! Та дещо з того я й тоді бачив, тільки я тоді був ще юнаком!

Скінчив я Семінарію, якийсь час перебував на баштані, бо батько після тифу так ослаб, що ніяк не надавався до праці. Я щось робив і стало стеріг баштан. Біля недалекого залізничного мосту стояв на варті червоноармієць, якого, як поставили на варту, так і забули про нього! Ані не змінiali його, ані їсти не привозили. Так він мав якийсь цебрик і з ним ходив по баштанах і жебрав картоплю. Кажу «жебрав», бо він навіть не просив, а дійсно таки жебрав! Був він молодий, невеликого росту, походив десь аж із Сибіру. Був він і у мене на баштані і я йому, як ніхто із сусідів також, не відмовили картоплі, бо дуже вже він виглядав жалюгідно! Всі ми в ньому бачили людину й ніякого вояка, та ще ворожого!

Та вже в червні врангелівцям вдалося вперше увірватися в місто. Може, це були тільки кінні роз'їзди, в кожному разі в районі баштанів появилися кубанські козаки. Такі гарні типи, вусаті, з червоними башликами, просто тобі хоч Рєпіна воскресай! Говорили вони прегарною українською мовою! Алеж і свині вони були, яких лиш пошукати! Червень місяць це ще не час стиглих кавунів, і козаки це муіли б добре знати, бож не з міського шумовиння вони походили, а із станиць, де також росли кавуни!

Та вони тобі як проїдуть через баштан та як посічуть десятки кавунів шаблями, та не тільки на нашому баштані, але й на сусідських, то цього й не можна забути навіки і я тепер по 55-х літах про це згадую й навіки занотуюю! Десяток козаків, десяток баштанів, разом якась сотня кавунів, і вже не треба ніякої большевицької пропаганди проти них! Вони самі, автоматично, їхали й творили проти себе пропаганду!

До революції царським воякам в таких випадках кожна баба перекупка бажала: «А щоб тебе перша куля не минула!» Але таке допускалося до революції, а в революцію про таке побажання не можна було й подумати.

Перед першим нападом на місто врангелівців, большевики хоч і тікали поспішно, але все таки встигли декого арештувати й вивезти з собою. Далеко їх і не вивезли, а недалеко поза містом і порозстрілювали. Жертв було небагато, якісь десятки, але серед них була й велика жертва, бо не проста конрреволюційна, але вже українська жертва! Це був Рудий Петро (Дерій).

Тяжко було йому не попастися, коли жив проти Дівочої гімназії, мав руде волосся, був дуже рухливий, так, що мало хто в місті не знав, хто такий Рудий Петро й що він робить! Віч-

на йому пам'ять, невтомному борцеві за волю України!

Врангелівці відійшли, більшовики вернулися. Рух їх відбувався вздовж залізниць, а простори поміж залізницями ставали пляцдармом нам, молодим воякам, які знову бралися за зброю, знову перековували рала на мечі! Бо так уже повелося на українській землі: рала — мечі, мечі — рала!

12. лютого 1975.

Серед членів Юнацької Громади був один юнак, досить такий маломовний, частіше мовчазний, Павло Дерев'янка. Був він старший від мене на два-три роки. Одного разу, він знаючи моє радикальніше протибільшовицьке наставлення, заговорив зі мною на тему, якби було добре, якби пролазити в більшовицьку адміністрацію й звіти робити добре українське діло, як напр. це є у Відділі Народньої Освіти, який є цілком в українських руках. Я з ним погодився, що думка непогана й варто б її було пробувати переводити в життя.

Він уже мабуть мав щось конкретного на увазі, бо незабаром він уже став начальником міліції в селі Андріївці, недалеко на північ від Олександрівська. Поміщиком у тому селі був Іваненко, тому село частіше називали Іваненкове.

Село Андріївка й мешкання Павла Дерев'янка стало нашим першим опірним пунктом подорозі з міста. В селі був великий білий палац, щойно перед війною збудований. З другого поверху була широченька веранда з поглядом на Дніпро. Внутрі повно білого мармуру, різьблених стель з твердого дерева. Кажуть, що пан привозив свою паню з Петербургу, показував їй палац, а вона за кожним разом виявляла свої забаганки й палац мусіли перероблювати, удосконалювати. Я бачив той палац вже після революції, коли в ньому працювала революційна маса! Дах з палацу здерли й переробили на відра й лоханки для прання. Мармурові сходи поторощили, бо не мали жодного проєкту до їхнього використання в селянському побуті. Зате дошки з підлог поздирали й рознесли собі по хатах.

Палац був на горбку над Дніпром, а за палацом був великий парк з старезними деревами. Ані пана, ані нікого з його родини не було в селі ані сліду. Так само з персоналу всі зникли. Тільки якийсь дрібний панок подався світ за очі, а тут в селі залишив на призволяще свою дружину з чотирма малими дітьми, яка й існувала з ласки селян, які пам'ятали доброту її чоловіка та віддячувалися їй.

Село невелике, але в ньому зуміла знайти собі тихий закуток донька московського губернатора Людмила Аполоновна з маленькою донечкою, також Людмилою. Їм робила товариство дружина нашого міського інженера Хмільовського, також з маленькою донечкою. Ця перебувала тут тимчасово, лише на дачі.

Всі три жінки жили між собою дуже дружньо, і як тільки якась щось роздобула, то негайно ділилася з усіма іншими. Колись Людмила Аполоновна придбала гуску (бо мабуть таки була з них найзаможніша, мала за що виміняти!). На той час я був у селі й мене запросили до тої гуски й коли я ковиряв гусячу ніжку виделкою, то Людмила Аполоновна навчила мене, що гуску можна брати і в руки! Хто ж то мав знати, коли я тої гуски перед тим ніколи й не бачив!

Ходили ті жінки по малини, по гриби й по груші дички й також ділилися між собою. Там я побачив зблизька, як біда зводить людей до купи!

Тому, що Павло Дерев'янка був начальником міліції, то й не годилося часто надокучати йому з візитами, та ще з міста! Але все ж таки деколи треба було зайти до нього. Колись його господиня гостила нас обідом — подала на стіл борщ, у якому було все, й курка в ньому варилася й старим салом борщ був затовчений, а зате сіль ані мимо не пролітала! Тоді я вперше в житті їв абсолютно несолений борщ! З того часу я закохався в сіль і солю так щедро, що іншим та страва завжди видається пересоленою. А Україна царство соли! Недалеко Бахмут, та й Чорне море недалеко! По селах тоді масово різали свиней і негайно споживали при допомозі сусідів. А різали масово тому, що по селах вешталися «продотряди» й тягнули, що лиш давалося потягти. Це були ті «ізлишки», про які так любив Ленін деклямувати!

Далі пару кілометрів на північ був хутір Катеринівка, це був другий опірний пункт при моїх мандрах на пороги. На хуторі Катеринівці була хата й паровий млин Миргородів. Млин завжди був предметом заздрости, тому й не добачали, що мельник «меле», а бачили тільки «мірку», яку він міряє, тому в наших краях слово мельник і не існує, а лише слово мірошник! Тому при «углибленню» революції зимою року 1919/20 на Миргородів «революційні» чинники напали, млин спалили (це мабуть, щоб ні нам, ні тобі!), старого Миргорода поранили. Після того Миргороди перебралися до спокійнішого міста, де діти пішли до школи, а батько одержав працю на залізниці.

Тому обійстя Миргородів для мене практичного значення не мало. Але на хуторі жили селяни попівського походження, тому їх на хуторі й прозивали Поповичі, хоч дійсне їхнє прізвище було Кравцеві. З тією родиною мене в'язали тісніші зв'язки.

Їхній старший син Хведосій уже учителював, він був мов би кандидатом на жениха Дорі Миргород, бо й вік їхній підходив взаємно. З мене не був ніякий кандидат на жениха, бо Дора була на сім літ старша від мене. І наша приязнь не була якась глибока, коли бувало я ескортую її додому з Юнацької Громади, а недалеко перед їхнім домом чекає Хведосій Кравців, перебирає від мене мою «симпатію» Дору й разом вони йдуть на кладовище, де звичайно сходилися парочки в нашому місті! Що в таких моментах моє серце зменшувалося в обсязі, то хто про це міг знати?! І оце аж тепер про це довідується оцей папір!

До Кравцевих я заходив, як шкільний товариш їхнього сина Петра. Коли ж нас, повстанців, зібралося більше, то ми вже не сміли зловживати гостинністю їхньої хати й раз тільки прибули допомгти їм молотити й усе збіжжя змолотили за день.

На хуторі була й школа, був там і учитель, з яким я познайомився. Він був учасником революції 1905 року. Був засланий до Сибіру, де й підірвав своє здоров'я. Тому був дуже зневірений і часто мені викладав свої песимістичні погляди, які я марно намагався поборювати своїм 18-літнім оптимізмом!

Ми, зародок майбутнього повстанського відділу, мали численні бланки з різних советських установ, навіть із штабу 13-ої армії, який містився в місті в будинку колишньої Земської Управи. На різні випадки ми мали відповідно до того й різні документи. Я мав посвідку із Відділу Народньої Освіти, що я другий учитель Народної Школи на хуторі Катеринівка. Управитель тієї школи був про це поінформований, щоб на випадок чого не заперечував важности того мого посвідчення. Цей документ служив мені вірну службу й завіз я його аж закордон.

Село Андріївка й хутір Катеринівка це були два перші й найважніші наші пункти зустрічі, переходу й навіть перебування. Але бувало й таке, щодо населених пунктів не можна було вступити, тоді лягав собі серед степу спати, ніколи не забуваючи лягати ногами в напрямі куди мені треба буде рухатися.

Третій пункт це був хутір Кучугури на лівому березі Дні-

пра нижче Вовнізького порога. Там в одній родині, прости, Господи, що забув їхнє прізвище, було три хлопці, яких я пізнав ще в Верховдніпровській С-Г Школі, які там були дуже добрими учнями, були активні й свідомі українці. А що школа їх добре вчила, то видно було з того саду, який вони виплекали на безнадійній кручі, та з того тютюну, який вони вирощували й приготовляли так, мов би він був із фабрики Стамболі в Феодосії!

Так мало помалу ми сходилися Іван Марків, я, Олекса Ренгевич, мій товариш із семінарії, родом із Августинівки, ще з десяток хлопців і остаточно ми отаборилися на острівку, який відрізав від материка канал вздовж Вовнізького порога. Був там пісок, каміння й скромні куші лози.

13. лютого 1975.

Були з нами по декілька хлопців із сел Вовніги, Никольське, Військове, Августинівки, все з Правобережжя й майже нікого із лівобережних сіл. В селі Вовнігах був свій власний ватажок Іван Бондаренко з не абияким ореолом героя, бо він уже в минулих роках воював і проти німців 1918 року й проти большевиків і проти денікінців 1919 року.

Наш невеликий відділ не мав назви й ми її не спішили видумувати, тому умовно аж тут на сторінках цих споминів я буду його називати Вовнізький Повстанський Відділ (ВПВ). Звичайно повелося так, що найчастіше повстанські відділи називали по імені їхніх провідників, та наш отаман Іван Хмара був занадто скромний, не любив афішуватися своїм іменем, чи властиво псевдонімом, тому мало хто й знав, хто на чолі нашого відділу.

Селяни усіх довколишніх сіл ставилися до нас прихильно, помагали нам усім, чим могли, як різними інформаціями, так і постачанням харчів нам. Та найтісніше ми були пов'язані з Вовнігами і особливо з родиною Івана Бондаренка. Вони нам і постачали різні харчі, а риба в нашому меню була щоденно, бож ми й сиділи на «самому» Дніпрі!

Ми тоді не мали в плянах якихось більших акцій, як напр. робити напад на місто, або що. Свою діяльність ми обмежували недопусканням агентів советської влади на провінцію, на села, куди вони як раз і стреміли! Це був час «продразв'яорстки», коли большевицька влада намагалася за всяку ціну здобувати із українського села «ізлішки» для голодуючих «детішек» Москви та Петрограда.

Тому ми й не намагалися збільшувати число наших повстанців. Були ми певні в тому, що в часі потреби більшої акції загальне число нас зросте до бажаних розмірів, бо райони нашого перебування ще дихали атмосферою нашого славетного козацького минулого й на помах руки наші лави зростуть, бо ані бажаних хлопців, ані наявної зброї ніколи в тих краях не бракувало.

Одного разу селяни донесли нам, що вздовж Дніпра вештаються два червоноармійці з кіньми й розпитують де тут перебувають повстанці? Ми насторожилися й чекали із зацікавленням. Коло полудня вони наблизилися до нашого острівка. На острівку ми стало тримали човен, яким переїхали до них і почали розпитувати їх, хто вони такі й чого тут шукають?

Виявляється, що вони розчаровані советською владою, тому й хочуть приєднатися до повстанців, щоб активно боротися проти большевиків! На той час у цьому нічого не було надзвичайного. Ані слово, ані саме поняття «інфільтрація» тоді ще не існували. Хоч обидва червоноармійці були родом росіяни, один із далекої якоїсь московської губернії, а другий з Донбасу.

Той, із Московщини був гарний рослий хлопець, чорнявий, але був він якийсь замкнений в собі, на розмови не дуже надавався. Другий, той, що з Донбасу, малий, кирпатий, хлопець весельчак, себто душа на розпашку, до того мав він гармонію й стало грав та приспівував: «Шахтѳор пашенку не пашет, коси в руці не берѳот»!

Мали вони дуже гарних коней, яких ми й віддали під опіку в село Вовніги, а хлопців також узяли під опіку. Над москалем високим та гарним опіка припала мені і я намагався непомітно не спускати з нього очей. Так і стали два росіяни членами нашої української бойової одиниці!

А тепер по стільки роках як подумаю, то з дива не можу вийти скільки клопотів мусіла мати наша УПА, коли тих «інфільтрантів» могло бути не одиниці й не десятки! Проблема неминуча в підпільних умовах і тяжка до розв'язання. Помилки при тому можуть бути трагічні!

Діяльність нашого відділу була ліквідувати продагентів, які мали відвагу забиратися в глибину території, де ще ніколи советська влада не мала суверенности! Такий продагент це була жертва, яку большевики приносили во ім'я панування над українським селом і якою дорогою ціною платили вони за кожний мішок українського збіжжя!

Селяни були жрецьями рала, орали, сіяли й т.д. Ми були жрецьями меча, які боронили права й спокою жрецьів рала! Коли десь появилсь якийсь продагент, нам селяни давали знати, який він, як поводитьсь, у кого він мешкає. Як що він порядна людина й не дуже заглядає у комори людські, то міг побути спокійно в селі й від'їхати туди, звідки прибув! Але коли його апетити не мали меж, тоді він був засуджений на знищення!

Одного разу з Катеринівки дали знати, що там аж два прод-агенти, ночують один в одній хаті, другий в іншій хаті. Біля пів-ночі ми їх відвідали й тишком нишком забрали одного й другого. Не помогли їм і нагани під подушками. Відвезли їх до Дніпра й пустили їх плавати пониже Вовнізького порога.

Між іншим Іван Хмара, наш же отаман, «пропонував» й мені відправити одного із них! Оце «пропонував» у лапках свідчить про нашу товариську дисципліну! Не «наказував», а «пропону-вав», а крім того мені, його своякові, себто хотів мене втягти в криваве ремесло!

Але я виріс і виховався на вояцьких чеснотах старої ро-сійської армії не міг і подумати, щоб я стріляв у когось ціл-ком безборонного! Для того існують спеціальні відділи воєн-ної жандармерії, чи воєнної поліції. Або, коли вже й заходить потреба, щоб звичайні вояки когось розстрілювали, тоді їх ви-ставляють цілу чоту, щоб провину неволяцького поступовання, стріляти в безборонну людину, розділити, розпорошити, на більшу кількість вояків, тим самим зменшуючи провину кож-ного із них, ділючи її на число вояків у чоті!

В тодішніх умовах тому, хто розстрілював, припадала й нагорода: одежа, обув, а в даному випадкові й нагани, які кожний із продагентів мали! При цій нагоді мушу навести той випадок, коли старшина Української Галицької Армії Федак не міг виконати атентату на Пілсудського, бо не мав можли-вості стріляти в нього спереду, а ззаду він, як старшина, не міг стріляти!

Одного разу із села Військового дали нам знати, що із се-ла Свистунового на Лівобережжі невеликий продотряд зби-раєтьсь переправлятися на правий берег і варто би було його зустріти з високого правого берега. Ми рішили й справді його зустріти!

Але поки ми переправилися з нашого острівка на правий берег, поки наближалися до села Військового, то було вже запізно: продогряд уже був на правому березі й повернув на південь в напрямку на Вовніги.

Ми зустріли той продотряд на рівній дорозі, без жодної природної охорони, ані горбочка, ані кущика тобі. Продотряд мав тачанку з кулеметом, себто мав перевагу над нами! Але вояків він не мав багато, в кожному разі не більше, ніж і ми мали.

Коли ми зустрілися з ними, вони обернули тачанку й крокнули по нас із кулемета. Отаман Хмара наказав нам відходити, але відстрілюючись, паніки не робити. Ми так поволі й відходили. Одного разу перед нами на дорозі рядочком курява підсакувала вгору, мов би від крапель дощу, тільки що рівними рядочком. Це кулемет перегороджував нам дорогу відступу! Але ми спокійно переступили лінію «дощу» й нікому з нас нічого не сталося.

Хлопець із Донбасу відразу ж утік, у тому напрямку він опинився першим! Зате мій «підопічний» заховувався в бою, як герой. Не гнувся перед кулями, не присідав, не лягав, стояв на струнко й відстрілювався. Біля нього затримався я й закликав його покинути марну стрілянину й відходити, бож він був моїм «підопічним». А біля нас обох ще затримався Олекса Ренгевич, з тієї простої причини, що його обмотки розпуталися й заважали йому тікати з поля бою! За якусь хвилину він розмотав обмотки, дерев'яні сандали узяв у руки й ми троє нарешті відійшли з поля обстрілу. Затрималися на межі села Вовніги й приготувалися боронити його, але ворог завернув у іншому напрямку.

«Шахтареві» з Донбасу ми вибачили його нехоробрість, а мій «підопічний» здобув наше повне довіря!

На Лівобережжі нам якось не було що робити й ми рішили рушити на Правобережжя. Пройшлися від села до села, доходили до Солоного й до Широкого й ніде не зустріли ніяких ознак совєтської влади. Повертаючи до нашої бази на острівку на одній дорозі зустріли якийсь відділ, який їхав на трьох-чотирьох підводах! Це тоді, коли ми не обтяжували селянський транспорт і переважно рухалися пішки, бо й не мали що возити з собою.

Ми насторожилися й поволі наближались до зустрічного відділу. Вони показали нам свій чорний прапор, а ми їм не могли показати жодного прапору, бо й не мали ніякого. Лише заявили, що ми воюємо під жовто-блакитним прапором. Ворожнечі між нами не було, бо й вони були протибольшевицького наставлення і ми спокійно перемішалися між ними й взаємно ділилися своїми враженнями та своїми пригодами.

Якогось отамана з виднішим іменем у них не було. Хлопці вони були молоді, пацануватого віку, значно молодші від нас. А коли ми довідалися, що одним із їхніх «бойових» успіхів було пограбування колишньої земської лічниці в одному із більших сел Катеринославського повіту і , що «трофеї», які вони з собою везуть, склалися з лічничої білизни, то в нас засвербіли руки ліквідувати цю збройну одиницю протибільшевицького війська й повернути білизну тій лічниці, з якої вони її забрали. Та по якійсь хвилі роздумування ми їх лишили в спокою, а самі розлучилися з ними й помаршрували своєю дорогою.

Написавши ці рядки, в яких згадано нас, яких тоді може 20 вояків, та зустрічний відділ, який мав менше як 20 вояків, пригадалося мені одно із справоздань большевицького Воєно-Окружного Штабу в Києві з дня 25 березня 1920 року, в якому подано численні українські повстанські відділи з кількістю вояків у них 300, 500, 700 і навіть 1,000 й т.д. (Див. О.Доценко: «Зимовий похід», ст.129-132.) Та 5000 вояків на Лисій Горі 1919 року! Справді «у страху очі великі!» Бо, якби в дійсності були оті сотні й тисячі, то від советської влади в Україні й сліду би не лишилося! На жаль, оті сотки й тисячки большевикам увижалися, а нам вони лишалися недосяжними мріями!

Повертаючи на нашу базу «острівок» пізно ввечорі ми прибули до хутора Свистунівського, у вузькому глибокому ярку на захід від Вовніг. Свистунівський він тому, що його заселили виходці із села Свистунового (офіційна назва була Петрово-Свистунове) на лівому березі. Хутір був у садках, чи вірніше в гущавині диких груш, дубів та різних чагарників. Дворів там не було й десять!

І в таку гущавину комсомол із Катеринослава послав дурного українського хлопця організувати в такому глухому кутку осередок-ячейку комсомолу! Щоб таке вчинити, то справді треба було впасти на голову! У серпні 1920 року, коли ще в містах нема комсомолів, а вони відважилися посилати організатора в такі явно протибільшевицькі хутори!

Мабуть як гонорар за свою працю хлопець був убраний у гарне убрання, до того нові черевики. Походив він із міста Олександрівська, там він працював на заводі Кацена на «Нових Планах» це від нашої Карантинки за залізницею Маріюпіль-Запоріжжя II. В заводі Кацена працював мій добрий товариш з дитячих літ Іван Сокирченко.

Над нещасним наївним, щоб не сказати, дурним комсомольцем зробили справжній суд. Серед нас був студент Київського Університету з якогось там річника правничого факультету Хведір Антонович Матеюк. Походив з Волині, а в нашому місті перебував, як біженець, і працював як книгар в українській книгарні «Великий Луг Запорозький» на Олександрівській вулиці.

Розправа над ним відбувалася в селянській хаті, я був присутнім на початку розправи й питав обжалованого, чи знає він Івана Сокирченка? Його відповідь була позитивна! Далі я перебував надворі. Ніч, може вже й по півночі. Місяць високо в небесах «Як над Вавилоном, над його садами і над тим, що буде з нашими синами» (Т.Шевченко).

В яру чорні тіні від могучих дерев. Два хлопці, ті з найменших, повели комсомольця на край хутора. За якусь хвилину тріснули два постріли! Один із рідкісних, бо один із перших випадків, коли молода українська людина, така сама, як і ми, наш ровесник, мусів припинити своє життя! Відродження нації потребує чистих душ, не наркоманів, незалежно від того, якими наркотиками та душа придурманена!

Серія Андріїв Тараса Бульби, Івана Гонти немовлят ще не скінчилася!

Часто ми сиділи над берегом каналу, вигрівалися проти сонця, кидали в канал камінці, а в каналі така сильна течія води була, що хоч який великий камінь кинь, а він ніколи не впаде відразу на дно, бо вода його знесе по течії вниз на якийсь метр. Це нас розважало й ми часто цим бавилися.

Колись вовнізькі хлопці наголос плянували запросити наш відділ, або хоч деяких козаків, на ніч під неділю спати з їхніми дівчатами, бо там ще не перевівся прадавній звичай спати хлопцям з дівчатами. Плянували й мені якусь там Прісю, чи Катрусю, вже точно не пам'ятаю! Я й не знав ані тоді, ані тепер не знаю по якому принципу вони кому яку дівчину плянували!

Я ж так боявся тої суботи, коли я буду мусіти іти спати з якоюсь дівчиною! Та ж моє серце не зі мною, воно перебуває далеко в місті у Дори, якій я не тільки серце, але й душу віддав би! Та так сталося, що я не спав з невідомою мені красунею!

Було якесь велике свято, як що не Успення, то напевно Спаса. Батько й мати і здається й сестра Івана Бондаренка пішли до церкви в Августинівку, а Іван запросив нас до себе

на обід. Було нас там багато, але їсти й пити всім вистарчило! Я аж дивувався, як це в селі 1920 року, коли ми в місті знали переважно гарбузи та гарбузи, були різні види печені, борщ, курка, сирники, різні пиріжки й Бог зна що ще там було. Я тоді нарахував аж дев'ять страв! Це називалося «помогти» їм їсти, бо соли не було й страв не було як зберігати на довший час!

На жаль, крім «їсти» там було й «пити»! Самогон споконвіку в українському селі не переводився! Був він тоді і в хаті Бондаренків! Пили й ми його, наливавсь його й Іван Бондаренко. Після обіду ми переїхали на наш острівок і полягали спати.

Прибули до нас у гості й хлопці з Вовніг, які не брали активної участі в нашій діяльності! На наші запросини самобілізуватися й приєднатися до нас вони виминалися з прямою відповіддю.

Вернулися люди із церкви з Августинівки й оповідали, що стороною посовується великий продотряд з Нікополя в напрямі на Катеринослав. Отряд був мов би під командою якогось Фікселя. Це була велика валка возів навантажених збіжжям та іншим харчовим добром, яке вдалося їм пограбувати з українських селян на південь вздовж Дніпра. Червоноармійців видно було десятки, але була й одна гармата.

Коли продотряд посовувався по твердому шляху до Катеринослава, то його кінна розвідка ширяла в боки від головного шляху. Таку кінну розвідку нам було видно і з нашого острівка. Щоб нам зачпати цей продотряд не було ніякого глузду, бож нас і мало й ми не дуже добре озброєні, напр. кулемета ми так і не мали. А у ворога й більше вояків та й гармата, а напевно й кулемети є.

Але з голови Івана Бондаренка хміль ще не вивітрився й він хопився за свій австрійський карабін з тим, щоб стріляти у ворога, який був від нас віддалений малоощо не на кілометр та ще за горою, за високим берегом Дніпра. Як Іван Хмара не наполягав не робити дурниць, Бондаренко таки його не послухав! А при тодішній нашій дисципліні отаман не мав як спинити вибрик п'яного Бондаренка!

Вистріл із австрійського карабіна та ще російським набоєм пролунав над Дніпром, не тільки вздовж, вгору і вниз, але й по обидва береги! Хто знає як звучить вистріл російського набоя із австрійського карабіна, той повірить мені, що той вистріл луною відбився від численних скель Дніпра і досі гремить в моїх вухах уже 55 літ!

Мешканці сіл над порогами певні на всі сто відсотків, що ще ніхто не відважився перепливати пороги під обстрілом. Ані німці

1918 року не відважувалися, то щоб якісь там большевики на таке відважилися, то про це нема що й говорити!

А в дійсності воно вийшло інакше! Мабуть таки найшлися й серед большевиків відважні вояки, може навіть латиші, які взяли кілька човнів і поміж камінням порогів почали перепливати Вовнізький поріг. До того єдина їхня гармата пустила по нас може з десяток шрапнелів. Через Дніпро переправлялися большевики на південь від нашого острівка.

Обстрілювати нам їх не було як, бо занадто сонце било нам в очі. І ми були примушені, як кажуть моряки, відриватися від ворога, перепливати човном канал, вилазити на крутий берег і розпорошуватися в відкритому степу.

Всі ми, активні вояки, розпорошилися в степу. На недалекій могилі показалася кінна міліція з Свистунового. Ми в неї вистрілили пару разів і вона забралася додому подальше від небезпеки. Я та ще хтось зі мною перебули ніч у балці, в якійсь малоощо не печері під крутою скелею.

Мало не по півстоліттю в матеріялах по археології України я вичитав, що в тих краях, у тій балці, була колись стоянка наших прапредків у кам'яній добі! І призадумався я, чи й тоді мої прапредки мали аж таку небезпеку, чи це було їхнє нормальне життя? Живилися ми тоді не зовсім ще дозрілим гльодом, який я вже десятиліттями називав Дажбожими ягодами! В тих умовах вони були дійсно нам Дажбожими ягодами!

Бій, хоч і невеликий, але голосний, бож і гармата приймала участь, напевно рознісся головною луною на далекий простір, тому не було мови скоро показуватися в населені пункти! Приховали ми зброю в печері й рушили до міста.

В місті вже перебували врангелівці, які вдруге зайняли місто. При цій нагоді сталася подія, яку варто тут згадати. Мій батько з діда прадіда великий пацифіст, стало неприхильно ставився до моїх походів на врага супостата, цим разом таємничо веде мене до нашої літньої кухні й показує новісіньку російську рушницю з тульського оружейного заводу 1919 року й хвалиться своїм трофеєм!

Виявляється, що один червоноармієць із місцевих, мабуть, не захотів відступати з большевиками, рушницю заховав під наш паркан а сам зник. Батько бачив його схованку й вечором узяв рушницю і сховав її собі! Видно, що козацька кров не може перевестися й ніколи не переведеться!

Врангелівці поки що не були нашими ворогами. Навпаки, вони закликали «синів України» братися за зброю й ставати

разом проти спільного ворога. Але залишити так невиясненою долю Вовнізького Повстанського Відділу я не міг, тому й рушив по всіх раніше згаданих точках в Андріївці, Катеринівці, Кучуругах, поки дійшов до Вовніг.

В Андріївці нічого особливого не сталося, в Катеринівці трохи пограбували селян, не вбили нікого! Бож селяни невинні в тому, що хтось звідкіля прибув і забрав продагентів. В Кучуругах також пограбували селян. При чому мій «підопічний» водив большевиків і показував в яких хатах ми бували й хто чим нам помагав. Здається, нікого не забили. Отже, селяни своєю «байдужістю» по відношенню до повстанців себе до певної міри рятували. В тому була логіка й справжній хлопський розум!

Зате в Вовнігах пограбували й тих чотирьох хлопців, які перебували з нами на острівку, розстріляли, хоч вони були на сто відсотків невинні, бо вони не брали зброї в руки! Але хто їм повірить?! У Вовнігах, здається, ще декого розстріляли, точно вже не пам'ятаю!

Так завершилась епопея Вовнізького Повстанського Відділу під проводом отамана Івана Хмари!

16.лютого 1975.

Врангелівці здобули місто Олександрівськ 8-го вересня й пробули в ньому до 23-го жовтня 1920 року. Від Вовнізького порогу вертався я додому мабуть 10-го вересня. Вертався я не сам, бо над порогом зустрів Івана Горобця, який походив з родини активних українських діячів з року 1918 Горобців, які мали тоді клопоти з австрійською окупаційною владою в Катеринославі і яких тоді своїм впливом визволив від вірної загибелі Ярослав Чиж, пізніший сотник Київських Січових Стрільців, як про це я довідався вже пізніше, на еміграції.

Оповідав мені тоді Іван Горобець, що їх у війську позаписували, як Вороб'їов, але з початком революції вони, всі брати, рішуче повернули своє прізвище на українське Горобець. Який прекрасний приклад усім тим, які й досі носяться з своїми прізвищами не в українському звучанні! Є їх досить і тут довкола мене в місті писання оцих споминів!

Іван Горобець був також учасником нашого Вовнізького Повстанського Відділу й ідучи додому ми розмовляли на тему відозви до українців генерала Врангеля, яку недавно розкидали врангелівські літаки. Та відозва у мене збереглася й я про неї писав, див. «Голос Комбатанта» ч. 8.(14) 1960. Нью-Йорк.

На підставі заклику генерала Врангеля мій Іван Горобець був готовий творити в місті окремий український збройний відділ. Перед брамами міста (так прийнято писати в пишному стилі, хоч там ніяких брам і не було ніколи!), ми розлучились, з тим, що я пішов додому на свою рідну Карантинку, а Горобець збирався ще заглянути до свого рідного Оріхова.

Дома мене зустріли прихильно, бо всяка влада краща від большевицької й прихід врангелівців до міста не вважався за зле, а моя протибольшевицька активність хоч трохи тому сприяла. А батько, як я вже згадав, хвалився своїм трофеєм — рушницею.

На другий день Дора Миргород переказала, щоб я зайшов до них, себто до Миргородів, у таємничій справі. Я не гаючись пішов туди, на Олександрівську вулицю. В мешканню Миргородів і в сусідніх домах стояли постоем «капітани» якоїсь одної із сотень Марківського пішого полку. Ця сотня була славна тим, що це вона на одному із баштанів біля Оріхова переколала багнетами всіх до одного червоних курсантів. Ані одна, ані друга сторона не виявили бажання піддаватися й мовчки, тільки сопіли, кололи один одного, поки з червоних курсантів нікого не лишилося в живих. Перемога була по боці білих, бо їх було більше і вже не було кого далі колоти. Коли б червоних курсантів було більше, ніж білих, тоді перемога була б на боці червоних!

Мабуть і тут на обох сторонах були й українці, які й кололи брат брата, не за свої, не за українські, інтереси! На боці червоних курсантів українців могло бути менше, якщо й узагалі які там були, бо тоді червоні війська були переважно з далеких московських та сибірських областей.

Цього не можна було сказати про білих, серед яких було багато українців, які оце й поцікавилися, чи є в околицях міста якісь українські повстанці. Один із них представився як колишній гайдамака з Одеси з 1917 року, один був із Української Галицької Армії, він показував свою старшинську виказку. Тоді я вперше довідався про існування старшинської ранги «четар». Та й мало що не всі з «капітанів» були українцями, старшинами.

Та й узагалі сотні були старшинські. І подумав я про них, що це значить кожна куля, яка влучить в них, то влучить таки тільки в старшину! Вояків не було, або майже не було. Вояки зникли на межі років 1919 і 1920. Старшинам не було куди діватися й вони самі майже усвідомлювали увесь трагізм їхньої безнадійної боротьби.

При розпитуванні про український повстанський рух, вони марно надіялися й сподівалися якоїсь підтримки їм людським

матеріалом. Після розгрому Вовнізького Повстанського Відділу не міг я їх нічим потішити!

Врангелівській армії 1920 року бракувало людського матеріялу, тому її командування силою фактів муіло примовчати свої політичні аспірації й звернутися до козачих військ Дону, Кубані й Терека за співпрацею й підтримкою, яку те командування й отримало від козачих військ та їхніх проводів.

З подібним закликком врангелівське командування звернулося й до українського населення (див. відозву!). Була видана інструкція для організування українських відділів при врангелівських військових частинах. Суть тих інструкцій була майже аналогічна до тих, на яких було українізовано військо 1917 року.

Політичною поступкою було мабуть єдине, що «прапором українських збройних частин був прапор жовто-блакитний!». Решта точок інструкції упорядковувала справи організаційні, постачання, озброєння, співпраці з російськими частинами й т. п.

Для переведення в життя тих інструкцій при місцевих комендатурах були призначені референти для українських військових частин. Тими референтами були українці полковники, прізвища нашого олександрівського референта не пам'ятаю, а при Мелітопольській комендатурі був ним полк. Грудина. Приймати добровольців до українських військових відділів можна було тільки із цивільного населення. З рядів врангелівської армії не вільно було приймати. Хоч це правило так суворо не дотримувалося і в наших лавах пізніше опинилося декілька десятків вояків українців, які перейшли до нас із врангелівських частин. Одного із них тут треба згадати, бо він був потім десятиліттями «моім козаком», як я його стало жартуючи титулував! Це був Хведір Карпенко, пізніший урядовець канцелярії Української Господарської Академії в ЧСР.

В нашому місті активніші старшини українці звернулися до комендатури в справі дозволу організувати український військовий відділ. Дозвіл вони одержали й приміщення для постою. Це був дім Бадовського на Соборній вулиці, який традиційно був пов'язаний з українським військом ще з 1917 року. Як тільки рознеслася вістка, що в домі Бадовського організується українське військо, так і повалили туди хлопці з усіх кінців міста й околиць його.

Були серед них ветерани з Гайдамаків, з Вільного Козацтва, з Самокатної Сотні, з Лисогорського Повстанського Партизанського Куреня, з Вовнізького Повстанського Відділу, крім того й новички, які ще не бували перед тим у війську. Хлопці прийшли

широ, з захопленням, з ентузіазмом. Дослівно за пару днів, може, за п'ять днів, було наявних понад сотку хлопців вояків й старшин.

Перед тим, як приступити до споминів про назву новоствореної української збройної одиниці, треба вернутися в далеке минуле, коли все українське життя, мов би дотлівало під «опікою» російської царської влади. Ані школи української, ані книжки, ані часопису, про одиниці, мало поширені серед тодішнього громадянства, не згадую.

І тільки із сцени театрів жевріло українське культурне життя, кліпало скромним вогником та чекало кращого майбутнього, в яке не переставали вірити носії того скромного вогника. А слід від театру лишався, залізав глибоко в душу й тим самим обмежував поле зору, затінював усе, що лишалося поза театром.

З вибухом революції 1917 року «театральний світогляд», якщо можна його так називати, поширився на всі ділянки українського життя і в першу чергу на військо. Шлики, чуби-оселедці, широкі штани, пісня й навіть була п'єса «Отаман Пісня» Миколи Чирського.

Безсмертні «Наталка-Полтавка» та «Запорожець за Дунаєм» були невід'ємні від цілого процесу національного відродження 1917 року. Оце «хмара», то щось такого могутнього, бо воно ж і небо закриває, стало символом сили, символом могутності. Тому й «Отаман Хмара»!

А чорна хмара по діброві розстелилась, мов туман, ще більш могутніше звучить, ще більше сили в ньому відчувається, то чому б не бути й «Чорній Хмарі?»! Але отамана «Чорна Хмара» ніколи не було!

Блянкова печатка на моєму посвідченню з 24. вересня 1920 року звучить так: «Повстанчеський отряд на Катеринославщині Союз «Молодої України». Хоч у тексті згадується «Молода Україна» отамана Чорна Хмара, а підпис «За» Отамана (підпис нечиткий), який треба читати А(нтін) Гребенюк. Себто пан А. Гребенюк, чи як він сам себе називає Гребенник, отаманом нашого відділу не був.

На відпустці моїй з дня 25. жовтня 1920 стоїть підпис: «Отаман Хмара» (без «за»!) Так воно насправді й було, що отаманом нашого відділу був Хмара (Іван Марків).

В : «Докладі от. Чорної Хмари до Похідної Канцелярії Головного Отамана Військ УНР» А Гребінника в «Зимовому Поході» Ол. Доценка. Варшава, 1932. Перевидано в Нью Йорку.

Ст. 205-209. повно фантазії. В цих моїх споминах буде відповідно згадано й п. А. Гребенника, що не буде згоджуватися з його «Докладом».

Кругла печатка відділу мала той самий напис і посередині український національний герб Тризуб з буквами У. Н. Р.

Назва «Союз Молодої України» нікому з нас тоді не був відомий, що воно й до чого?! Звучить приємно «Молода Україна», бож і ми молоді українці! І щойно по багатьох роках вже на еміграції довідуюся із різних споминів, що в той чав у Парижі перебував якийсь спритний ділок на прізвище Моркотун, який робив «високу» політику, виказуючи свої успіхи «численними» відділами «його» Союзу «Молодої України»!

Так мені й нагадує численних інших ділків пізніших часів, які виказуються своїми успіхами підпільної діяльності в Україні, про яких ніхто і в сні нічого не підозрівав. Як і ми тоді, в 1920 році, повставали з своєї власної волі, виявляли свою власну ініціативу й навіть не підозрівали, що ми «належали» до якихось «союзів» «відомих» і в Парижі! Треба лиш подивляти сприт спритних спритярів!

26. лютого 1975.

В моєму посвідченню з дня 2-го жовтня 1920 року назва нашого бойового відділу звучить як «Український курінь на Катеринославщині Союзу «Молода Україна» «Чорна Хмара» з підписом: «Отаман А. Гребенник», без «за». Себто отаман А. Гребенник ніколи не підписувався як отаман «Чорна Хмара», бо такого отамана не було, тоді, як отаман «Хмара» був, це був Іван Марків.

Коли до нас наблизився з Правобережжя «Катеринославський Повстанський Кіш «Визволення України», то наш Повстанський Відділ почав себе вважати частиною того губерніяльного коша, як «Хортицький Курінь», див. посвідку з дня 17. вересня 1920 р. за підписом в. о. отамана коша сотника Федорченка і «за» осаула П. Горбунів.

Коли ми опинилися в широкому світі й почувалися не зовсім певними в ролі повстанців, тоді ми прибрали собі назву Першого Хортицького Полку, натякаючи цим на 47-й піший полк 8-го корпусу з 1918 року, який формувався в місті Олександрівську. Але все ще в складі Катеринославського Коша (без «повстанського» в назві!). Див. посвідку з дня 15-го листопада 1920 р. Ч. 264 за підписом «за» Кошового отамана Хмара (себто Марків) і Значкового осаула П. Горбунова. Пі-

зніше він скоротив своє прізвище на Горбунь.

Коли я від'їздив на студії до Чехословаччини, то в посвідці Військового Відділу Надзвичайної Дипломатичної Місії УНР в Румунії ч. 250 з дня 31-го березня 1922 було пояснено, що я вояк Українського Партизанського Відділу отамана Родіона Федорченка, з підписом поручника В. Трепке.

Помимо всіх різних назв нашого військового відділу, ми були й лишалися тим самим відділом створеним в місті Олександрівську в першій половині вересня місяця 1920 року. А тому, що назва «Чорна Хмара» була дуже влучна, всім нам подобалася, то ми її радо й уживали, як назву нашого відділу. А арія із безсмертного «Запорожця» «Чорна хмара по діброві розстелилась, мов туман» так нам припала до душі, що ми її стало наспівували й вона фактично стала нашою вояцькою піснею, рівною державним гимнам у державах!

А співати її було кому! Бо серед нас було багато аматорів українського театрального мистецтва з співочими талантами, рівними майбутнім оперовим співакам! Один із них Петро Ярошенко, гарний сам собою й тенор з Божої ласки. Вертався він із Криму, а чи вернувся?! Другий Іван Кулик, телеграфіст з залізничної станції Запоріжжя II, баритон з порядним стажем на аматорських сценах. Помер від тифу в Царгороді. Перша наша жертва, не на полі бою, — вічна йому пам'ять!

Військовий Відділ «Чорна Хмара» так скоро організувався, що в організації його я вже й не мав коли прийняти більшої участі. Коли я вперше появився в домі Бадовського, то мене відразу зустріли вісткою, що отаманом Відділу є Хмара (Іван Марків), командантом першої бойової сотні є Іван Горобець, а бунчужним ніхто інший, а Гаврило Гордієнко!

Більшої несподіванки в житті мені ще ніколи не сталося ані доти, ані після того! Що таке «бунчужний», то я знав, що це те саме, що в російській армії був «фельдфебель», стовп, на якому трималася ціла сотня піхоти, тому він часто, не офіційно й титулувався, як «батько сотні»!

Як тепер пригадую, то я не дуже й здивувався, тільки питав з чієї ініціятиви це сталося? Ініціятива була мабуть з боку отамана Хмари (мого двоюрідного брата!) та також і з боку Івана Горобця, коменданта нової сотні, з яким ми ближче познайомилися у Вовнізькому Повстанському Відділі.

У війську не дуже питають, чи щось хочеш, чи не хочеш, тому не питали й мене і я не впирався. Відразу ж прийняв призначення й давай знайомитися з сотнею. Викликав її на подві-

р'я. 120 душ разом з чотовими та райовими. Багатьох із них я й не знав і тільки тут вперше знайомився.

Майже всі були вже більш, чи менш обкурені порохом димом. Був серед них і Петро Ляшко, якого я щойно торік на Лисій Горі вчив, як треба стріляти! Та йому тепер було вже не між 15 і 16, а трохи більше, бо вже між 16 і 17 літ!

Коли у нашому теперішньому війську були майже всі, хоч особисто, може, й не всі знайомі, то із сторонніх людей тепер я пізнав нікого іншого, а живу легенду — д-ра Гелієва, про якого доти я нічого й не знав. Провів я з ним досить близько два-три тижні, пізнав його зблизька, він до мене ставився приязно й багато оповідав такого, чого нікому іншому не оповідав.

Сам він родом серб-македонець, тоді він ще мирився з таким подвійним визначенням своєї національної приналежності, бо теперішні македонці вважають себе тільки македонцями без того «серб». Був він на зріст могутчою людиною, як тепер прийнято значити й на вагу, то мабуть не менш, як дещо понад сто кілограмів. Був, як це й нормально для його національності, чорнявий, кароокий.

Дуже любив співати, знав багато українських пісень і мелодій до них, яких наслухався й навчився на Уманщині, бо в Умані був лікарем. Серед широких просторів України чутка про нього йшла як про «доктора», без імені й без прізвища. І коли до нього зверталися як до лікаря, то він казав, що він доктор філософії, а не медицини. А мені він признався, що він має обидва докторати і медицини й філософії з Віденського університету.

З харчами ми тоді великого вибору не мали, але стало мали подостатком білого хліба з великих парових млинів Катеринославщини і Таврії. Крім того доктор Геліїв дуже й дуже любив квасне молоко, або ряжанку. Воно нагадувало йому йогурт з його рідних сторін! За ним він попросту пропадав! І першими його словами були, коли він уходив у хату, чи нема у вас кислого молока?!

Ще єдина його прикмета була: мав російський карабін (дуже велика рідкість на ті часи!), з яким він ніколи не розлучався! До того мав стало як найбільше набоїв, і до 500 і часом більше! А в бою він, велетень на зріст, ніколи не присідав, не лягав і взагалі не вишукував жодного прикриття! Казав, що він заморожений від кулі! Може й так, бо нічим іншим не можна пояснити його поведінки в бою під сильним вогнем ру-

шничним і кулеметним! Не був ані разу ранений! І як загинув, то не від кулі, а від пожежі! В серпні місяці 1921 року в одному селі недалеко Катеринослава згорів він у stodолі оточеній большевиками. Відстрілювався він до свого останнього (отого, мабуть 500-го!) набоя. Большевикам удалося підпалити stodолу і в тому вогні згорів доктор Геліїв, який так був полюбив Україну, що за неї й загинув, як за свою прибрану батьківщину!

Року 1917 я знався з численними військовими сербами, які стояли постоем у нашому місті, тому й мав дещо спільного для розмов з доктором Гелієвим.

Рік 1920-й це ще був рік революції, коли всі ритуали були знищені, все, що було ліпшого, традиційного з минулих славних днів воєнної слави, було затоптане в багно буденщини. Тому ми перебуваючи на території зайнятій фактично російською армією, а не почувуючи себе тісно з нею зв'язаними, хотіли свою окремішність підкреслити українським прапором, під яким ми радо пішли б у бій.

Щоб пошити новий український прапор у той час не було ані мови! Тому, коли хтось із нас витяг десь із горища прихований і запорошений український жовтоблакитний прапор з нашитим написом «Хай живе автономна Україна» і приніс його нам, як прапор першої нашої бойової сотні, то ми його радо прийняли! Відпороли «автономна», але тому, що прапор вилянялий, то слово «автономна» й лишило свій слід на прапорі. Ми тим багато не переймалися, попосміялися з такої давнини, як вимова автономної України, бож ми та той час були вже безсумнівними самостійниками!

Прийняли ми той прапор за свій і під ним вимаршували з дому Бадовського й аж до Південного двірця, а це далеченько, по головній Соборній вулиці, у бій!

На чолі нашого походу прапор в асисті двох вояків, за ними отаман Хмара з осавулом, прізвіща не пам'ятаю. За ними сотенний Іван Горобець веде чоту за чотою по 30 вояків. А за всім тим вояцтвом, як порядний господар, ішов і пильнував порядку бунчужний бойової сотні «Чорної Хмари» Гаврило Гордієнко, також з рушницею, але і з шаблею середнього розміру кавалерійською, російської кавалерії.

На хідниках було багато народу, бо давно вже не бачили війська під українським прапором! Сотня машерувала досить добре, як це я сам бачив, і як потім мені оповідали сторонні глядачі. А сестра моя в листі після більш як по півстоліття

ще згадує той момент, який був вартий уваги й подиву.

А коли з перспективи півстоліття й більше пригадати той марш нашої бойової сотні, то він став історичним, навіки незабутнім, бо це за весь час нашої визвольної боротьби 1917—1920-их років був останній марш військової одиниці в місті Олександрівську під українським жовтоблакитним прапором!

В Кічкасі врангелівці перейшли Дніпро й поволі посувалися на південь. Перша бойова сотня «Чорної Хмари» одержала бойове завдання, як на бойове хрещення, то таки досить поважне завдання: форсувати Дніпро в напрямі села Біленького по півночі перед 21-им вересня (точної дати не можу установити!), вдарити в большевицькі сили, які перебували в селі Біленькому, й тим уможливити просування врангелівських військ далі на південь.

Напередодні увечорі наша сотня прибула на берег Дніпра й отаборилася між кущами верболозу, який рясно закріпив піски повздож Дніпра. Крім нашої сотні, далі на північ від нас, був якийсь, також український повстанський відділ, але під чорним прапором! Хоч у ньому були такі самі українські хлопці, як і ми, тому мабуть і їх врангелівці приймали до співпраці, поважно не трактуючи їхнього чорного прапору. Траплялися серед них і наші особисті знайомі.

З нами перебували доктор Геліїв, отаман Хмара, а від врангелівського командування полк. Темніков, барон Врангель, племінник «самого» Врангеля та ще декілька молодших старшин для зв'язку з нами.

На лівому березі не було большевицьких військ і ми безпечно розкладали вогнища й грілися та припалювали собі на шомполах кусні гов'ядини з тої корови, яку нам постачання 2-го Марківського полку дало на вечерю. Крім того був хліб. З гов'ядини нічого не вийшло, бо вона тільки зуглювалася на полуменові, а не припікалася, як скажімо, могло б то статися з бараниною, або з вепровиною.

Я особисто тоді ще перебував у стані вегетеріанців, тому й задовольнився самим хлібом. Старшини, які були з нами, були приемними особами. Розважали нас чим лиш могли й час нам летів скоро. Але вже минала північ, а умовлених трьох ракет не було й не було!

Спалахнули три червоні ракети майже коло другої години по півночі. Це був сигнал переправлятися через Дніпро поромом, який був на поготові на нашому березі. Я пильнував ладуння першої чоти, з якою відплили й усі старшини. Потім я

мав заладувати другу, третю й четверту чоти в міру того, як буде повертатися пором з правого берега. З четвертою чотою мав і я відплисти.

Перша чота майже досягла середини Дніпра за повної тиші, та коли вона наблизилася до правого крутого берега, її зустрів вийняtkово сильний вогонь як з рушниць, так і з кулеметів. Це була велика несподіванка, бо припускали, що ворог тим часом із Біленького забрався протягом цієї ночі.

Перша чота з усіма старшинани висадилася під крутим берегом, пором повернувся на лівий берег. Я відправив другу чоту і з рештою двома чотами ми підтримали своїм вогнем як першу чоту, так і десант другої чоти. Незабаром вернувся пором по третю чоту, яку я з деякими труднощами (бо дехто перед поважним вогнем ворога намагався схритися поміж кущами верболозу на лівому березі!), також заладував і відправив.

І десантові третьої чоти ми давали вогневу підтримку. Але ворог мав таку велику вогневу силу, що скерував її не тільки на пором, але й на нас, що лежали на лівому березі і тільки рушничним вогнем могли підтримувати своїх товаришів, які плили поромом і тих, які вже вибивалися на крутий берег перед Біленьким. У між часі вже й світало й ми могли дещо спостерігати, що діялося на правому березі.

Перед приходом порому по четверту чоту я був ранений і збирався їхати до міста в шпиталь. Пробиті були лише м'язи, кістки не були порушені. Коли б це не перша моя рана, то може б я й не їхав аж до міста в шпиталь. Але, на жаль, санітарна служба у нас була майже ніяка. Ані ми самі не мали чим перев'язатися на випадок поранення, ані нікого з санітарного персоналу з нами не було. Тому я й поїхав до міста в Земську Лічницю, яка тоді мала повинність опікуватися воєнними раненими.

Серед персоналу там зустрів я немало моїх земляків, а особливо землячок із Карантинки. Від них моя родина скоро довідалася про моє поранення. Рана моя скоро загоїлася й мабуть за три дні я вже вийшов із шпиталю. Зголосився я додому, а там батько мій мало що не втішився, що я аж так пописався! Каже, що це вже мені належала б одна нашивка на рукаві!

Біленьке ми майже здобули, але та колона врангелівців, яка посувалася вздовж залізниці від Кічкаса на південь, стрималася й мусіла відійти назад на північ. Тим самим і наша бойова сотня мусіла вернутися на лівий берег Дніпра.

Біленьке ми здобули, але якою ціною?! При першій же ата-

ці на ворожі позиції, сотенний нашої сотні Іван Горобець дістав аж чотири кулі в груди й поляг на полі бою! Мій учень» у стрілянню Петро Ляшко також зірвався в атаку й ворожа куля в перенісся поклала його на місці! Були ще й інші жертви, як поляглим, — вічна їм пам'ять, так і раненим.

В найближчий день був похорон Петра Ляшка. Заплакана мати його, інша рідня, сусіди, приятелі й наша перша, вже заново поповнена чота, провели його з оркестрою на кладовище. Три сальви полетіли в небеса, кинули ми по грудці землі на його свіжу могилу. А в місті ще довго будуть говорити про «Красиву» смерть! Так молоді українські хлопці складали свої буйні голови під фундамент майбутньої Української Держави!

Зривалися в атаку на ворога і хоч падали, перемагали величчю свого духу!

Тіло спочилого сотенного Івана Горобця пізніше забрала родина до Оріхова. Хтось супроводив його «додому»! Хто саме, вже не пам'ятаю!

А про доктора Гелієва й тут оповідали, що він стоячи випускав у ворога кулі із своїх запасів не менше як 500! Воїстину він був заворожений!

Проминуть роки, пролетять і десятиліття, промине й півстоліття, поверне вже на шостий десяток літ і один із найкращих письменників сучасної України, Олесь Гончар, напише: ...«Днем раніше в районі острова Хортиці на правий берег переправились три білі дивізії (! ! ! Г. Г.) і, відкинувши виставлену для перекриття червону стрілецьку дивізію, стали розвивати наступ згідно поставлених їм завдань. Незабаром на правому березі Дніпра, в тилу червоних військ, врангелівці вже мали плацдарм глибиною понад двадцять верст!».

Якщо пан автор мав на увазі «мої» три чоти, які я встиг переправити на правий берег Дніпра, а інших бойових акцій в тому часі й на тому плацдармі не було, то треба йому признати не абияку буйну фантазію!

Послав я йому на адресу видавництва листа з моїми зауваженнями та з признанням йому не абиякого хисту в письменницькій фантазії!

Олесь Гончар «Таврія» і «Перекоп» (два романи в одній книзі) Ст. 612. В-во «Таврія», Симферополь, 1974.

Коли б я замість трьох чот послав аж три дивізії, то якого степеня генералом я мав би бути й на якому високому командному посту я мусів би стояти, щоб розпоряджатися трьома дивізіями?! Так і написав я авторові, що якби то все була

правда, що він написав, то не писав би він «Перекоп», а скоріше про костромські ліси, чи щось подібного!

Замолодий я тоді ще був, не доріс аж до такого високого командування! На жаль!

При цій нагоді варто згадати ще таке: тепер буваю час від часу в одній торговельній фірмі, де за мій блискавичний вибір товарів, шеф тої фірми, американський жид, каже про мене, що той пан напевно був генералом! Так ото ж я й буваю час до часу «генералом», коли відвіую ту фірму! Стільки й мого «командування»

Майже точно в той самий день, як ми мали бій під Біленьким, в районі Вовнізького порога большевики розгромили Катеринославський Повстанський Кіш «Визволення України» під проводом Родіона Федорченка. КПК«ВУ» оперував на Правобережжю подалі від Дніпра.

Коли на Західньому Польському фронті большевики розв'язали собі руки й мали можливість більші сили перекидати на південь на боротьбу з врангелівцями, то й КПК«ВУ» не міг витримати непосильного натиску й мусів відходити на схід до Дніпра. Коли в темпах наступу большевиків і відходу КПК«ВУ» настав дисонанс, розрив у скоростях в користь большевиків, тоді КПК«ВУ» не встиг вільно й спокійно переправитися на лівий берег.

Настав розгром. Треба було не тільки човнами, але і вплав рятуватися через Дніпро. Комусь пощастило може переховатися, бож це все були свої рідні околиці, якісь не переплили Дніпра й загинули у його хвилях, бож кінчався вересень! Але значна частина і врятувалася! Прибережні селяни як-так допомогли одягнутися й обутися.

На лівому березі була суверенність врангелівців і за декілька днів лави «Чорної Хмари» поповнилися майже до двох соток бойових випробованих повстанців із стажем 2-3 років, і навіть з кіннотою!

З того часу й почала уживатися назва Катеринославського Повстанського Коша «Визволення України», а не «Чорної Хмари»!

1. березня 1975

На правому березі Дніпра большевики активізувалися, напевно прибули до них підкріплення. З-поза Хортиці вони почали обстрілювати з гармат місто. Били по центрові міста, по залізницях і по дорогах, які вели на південь. Відділ «Чорна

Хмара», який тепер нараховував до 150 вояків піхоти при чотирьох кулеметах і сотню кінноти, в якій було 30 коней. Звичайно кінноту рахують на «шаблі», і я це знаю, але мені тут хочеться відступити від традиційної «аритметики» й порухувати коні, а не шаблі, бо кінь таки кінь, а шабля таки лиш шабля!

Вийти з міста на південь до Великої Катеринівки, це значить іти стало перед очима ворога, який не поминув би нас обстріляти гарматнім вогнем, тому ми вийшли із міста попри млин Нібура перед залізничним двірцем на Камишеваський шлях, з якого потім і звернули поза містом на південь.

Я ще встиг змотатися додому, розпрощатися. Дома була лише мати. Розпрощався я з нею з тим, що на весну повернуся в переможному поході! Це було таке самозрозуміле, що в цьому ніхто й не сумнівався! Перед виходом із хати я послав набій із магазинки в дуло й спускаючи поволі ударник, вистрілив! Куля лишила слід у куті між стіною й стелею. А по десятиліттях, коли в останніх роках свого життя мати терпіла й мала нервовий розстрій, то «добрі» люди не забули пригадати мій мимовільний вистріл у хаті з тим, що власний син хотів застрілити свою рідну матір! Людська фантазія ніколи не мала меж!

Розпрощався я з матір'ю й погнав скоренько через річку на Той Бік, все вгору та вгору, стало оглядаючись назад на Карантинку, яка мальовничо розкинулася на прирічній терасі. Майже в центрі краєвиду червоніла черепицею моя рідна хата, яку я все бачив і бачив при кожних дальших огляданнях назад.

Була розкішна соняшна днина, синіло бездонне небо, а в ньому мов на параді, ключ за ключем пливли журавлі й курликали: «На південь, на південь!» Ішов я за ними, чи точніше під ними, і був свято переконаний, що коли журавлі навесні повернуться з вирію, тоді і я разом із своїми друзями повернемося з нашого вирію, як невідмінна складова частина нашої української національної весни!

Ніхто тоді нам не прозрадив, що не всі журавлі вертаються із вирію. А ми самі не хотіли й не могли про це думати! Бо така думка напросто була поза сферами нашої спроможности думати.

Кажуть, що в очах людини перед її смертю залишається навіки той образ, який вона востаннє побачила! Може, не знаю! Але я певний, що в моїх очах навіки відбився образ: соняшний день, червона черепиця на моїй рідній хаті, в яку я

збираюся повернутися!

Був день 16-го жовтня 1920-го року! З того часу, як прийде день 16-го, хоч би якого іншого місяця, а 16-го жовтня обов'язково, мене якась небереможна сила випихає із хати в якусь подорож, іншу, вийняткову, не ту нормальну, яку я мусів би виконувати. Часом забудешся й тільки згодом пригадаєш: «Та ж сьогодні 16-го»!

Наше безпосереднє командування приділило нам затриматися в селі Велика Катеринівка на південь від міста. Це на крутому березі річки Кушугум. За нами станція Кушугум, а перед нами широка заплавна долина Великого Лугу Запорозького від Кушугуму й аж до Дніпра, завширшки може й п'ять кілометрів.

На лівому березі Дніпра ворога нема. Наш відтинок спокійний. Розмістилися ми по селянських хатах. Крім нашого безпосереднього начальства при нашому відділі перебувають різні інші отамани, полковники й сотники, які втратили свої війська на Правобережжю.

Всіх їх було може 10-12 осіб, як вони звалися тоді, я всіх їх і не знав, за довшим часом деяких і забув, але дехто в пам'яті залишився. Це були отамани Ангел, Голуб, Зірка, Огник, Орлик, полковники Пухальський і Данило Сердюк (цей записаний у списках героїв Базару під ч. 187.), сотник Лепський, поручник Курочка, поручник Колос та декілька молодших старшин.

Ми отаборилися в північній частині села, а південну частину села займав батальйон врангелівців, складений із колишніх полонених червоноармійців, крім командного складу. На чолі того батальйону стояв поважного віку полковник. Мав він кадр молодших старшин і підстаршин, які й вишколювали вчорашніх червоноармійців.

Муштрували їх старі унтера ще з царських часів. Ходив я іноді приглянутися тій муштрі. Сам я люблю дисципліну й люблю порядок у війську й по силах моїх спроможностей, та ще в революційний час, намагався тримати своїх повстанців як найбільш похожих на справжнє військо. Тому при всяких можливостях виводив їх із хат на муштру. Своїми козаками я був задоволений. Довго я їх і не «мучив», намагався меж товариської дисципліни й не переходити.

Але те, що я спостерігав на муштрі у врангелівському батальйоні, те й мені не подобалося! Як напр. цілих пів дня старий вусатий унтер ганяє їх під команду «ать - два, ать -

два!» І так у безконечність, аж до зануди! Та ж вони вже були вояками й мінімальну муштру вже знають! Тепер їм би треба трошки «брехні» про земельку та про майбутній політичний устрій в Росії, а не оте «ать - два!» А слово «брехні» я вжив тому, що в той час і в тих умовах можна було що хочеш брехати, ніхто ніколи не перевірить! А як і пізнає, що то брехня, то вже буде запізно! Як це й сталося на большевицькому боці фронту!

Може 17-го, може 18-го жовтня майже всі наші старшини від'їхали на наради з референтами в повстанських справах врангелівського командування. Мене залишили начальником гарнізону Великої Катеринівки, себто я мав військову владу над усім українським військом у Великій Катеринівці, незалежно від того, хто яку рангу мав.

Може коло десятої години ранку якісь селяни прибули із Великого Лугу й принесли вістку, що большевики з Біленького переправилися через Дніпро. Щоб перевірити вістку я посилаю кінну розвідку, а сотник Кравченко, командир тієї сотні, сам старий, ще з царських часів, вахмістр 12-го гусарського Охтирського полку, просить, щоб посилати не розвідку, а всю сотню (30 коней), щоб розімняти ноги, мовляв! Нехай буде й так, і я послав у розвідку до Дніпра усіх своїх 30 верхових.

При цій нагоді варто би прагадати, що в тій сотні був один козак Михайло із села Свистунового, який провів свою молодість за Волгою між калмиками, там він породичався з кіньми так, як мабуть ніхто з людей! Час від часу козаки просили його: «ану, Михайле, покажи!» І Михайло показував, себто пролітав рясно якусь там сотку метрів, але тоді було на що подивитися!

Звичайно кіннотчики ритмічно гуцаються в такт, як кінь біжить і гармонійно підкидає верхівця. А у Михайла цього не було, бо він з конем був єдине ціле і кінь його мабуть розуміючи, що на нього дивляться, тоді не біг, а «плив»! Козаки часто просили Михайла й він ніколи не відмовляв, а дивитися тоді на нього й його коня це була велика насолода!

Кінноту свою я послав до Дніпра, а наші чотири кулемети заалармував і поставив на крутому березі, над Кушугумом два, а інші два поставив на межі між нами й врангелівським батальйоном. Командирові батальйона вже перед тим я дав знати про вістку, яку принесли селяни, нехай собі робить, як уважає за найкраще!

За якоїсь пів години він приходить до мене, питає хлопців

хто тут у вас за старшого й вони скерували його до мене. Хоч й я заріс юнацькою борідкою, неголеною може з тиждень, але та борідка не збільшила перед полковником моїх 18 з половиною літ віку!

Здивовано оглянув мене полковник з ніг до голови, я йому пояснив, що всі наші начальники поїхали на наради, а на цей час я тут найстарший! Полковник прийняв до відома моє «старшинство» й почав просити мене, щоб я на випадок чого мав на увазі, що його батальйон складається з полонених червоноармійців, яким не можна довіряти!

Я його заспокоїв, що все це я знаю й на випадок чого я вже приготував два кулемети направлені в бік його батальйона. Це йому дуже заімпонувало й він мені подякував. Після того ми ще порозмовляли й він звернувши увагу на мій вік казав, що я ще матиму час зробити військову кар'єру, може й рівну Наполеонові! Над цим то я вже розсміявся щиро!

Може про такі моменти й не треба б писати в споминах, алеж мені тоді було щойно вісімнадцять і пів року, тому ще й тепер, як тій бабусі, яка ходить до сповіді сповідатися із гріхів молодості лиш тому, що дуже приємно згадувати! То чому би й мені не побувати в шкірі тої бабусі, коли так приємно згадати блискучі моменти з давніх літ моєї молодості!

Остаточно з тої паніки нічого не вийшло, бо большевики через Дніпро не переправилися й моя кінна сотня під проводом сотника Кравченка повернулася із «прогульки» й привезла більшу кількість риби, яку козаки наглушили гранатами в озері.

Тоді на обід наварили багато риби й ми усі обідали того дня юшку з риби й варену рибу. Решту риби залишили нашим отаманам, які вже того вечора мали повернутися з нарад. Прибули вони пізно й я тоді був господарем гостини, яку наша частина давала нашим отаманам і нашим гостям. Так само і їм подана була юшка й варена риба.

Але отаман Федорченко припросив, щоб роздобути самогону. Послав я якогось козака по самогон, сам в те дуже не вірячи, щоб можна роздобути самогон у селі в такий воєнний час. Але я помилився, бо самогон в українському селі був, є й завжди буде, незалежно від того, що буде відбуватися чи на поверхні нашої планети, чи в міжпланетному просторі.

З панами отаманами я й не їв, бо ми недавно повечеряли, я їм тільки наливав та припрошував до їжі, а їсти було подостатком! Як тільки учасники того «бенкету» трохи

перебили собі голод і хильнули по «єдіно́й» якийсь там уже раз, язики їхні розм'якшали, розв'язалися, й поплила так звана «ловецька латина», тільки в даному випадкові були не ловці, а воєначальники й їхніми успіхами була не дичина, а «лаври» на полях боїв!

Не дуже я прислухався до того, про що мої гості розмовляли, але говорили вони про сьогоднішню нараду, про минулі свої пригоди, розуміється, що з воєнного життя.

Але єдине, що мені затяглося на все моє життя, так це жваве розмахування руками й голосне говорення отамана Родіона Федорченка про те, як він «говорив Симонові (під цим ім'ям треба б напевно розуміти Головного Отамана Симона Петлюру), ти, Симоне, не добре робиш, треба було не так, а отак, не туди вдарити, а туди!» Це мені запам'яталося, що до Симона звертався на «ти» й мав відвагу радити йому що та як робити й куди там треба було вдарити!

Чи так воно й насправді було, не мені судити, але нагадало воно мені ловецьку латину та рибальські успіхи!

Оті ключі журавлині, які вказували нам шлях на південь, бачили не тільки ми, але й командування врангелівської армією. Чули й вони оте курликання: «На південь, на південь», послухалися тих закликів і рушили справді на південь, з тим, розуміється, щоб навесну разом із журавлями повернутися з вирію!.

З Великої Катеринівки ми рушили похідним порядком до Василівки - Михайлівки - Малої Білозерки - Веселого - на південь від Мелітополя перейшли ми залізницю Харків-Севастополь і далі попростували в напрямку на Генічеськ.

Правдоподібно вже в Василівці розпрощався з нами доктор Геліїв, з тим, що «в вирій» він нам не буде товаришувати! Лишився й на зиму, щоб далі продовжувати боротьбу за всяких обставин! В боротьбі він і поляг, пером йому Земля Українська!

Дальшим моїм товаришем у подорожі «в вирій» став полковник Пухальський. З ним ми перейшли пішки таврійські степи. Поперек дороги вітри нам гнали із сходу на захід безконечні вали перекотиполя, віяло снігом, тисло морозом, а ми собі «вкорочували» дорогу віртуозними матюками!

Такого «віртуоза» не було мабуть в усій чорноморській флоті! Ані полк. Пухальський не в силі був перещеголяти мене! І де то я такого набрався, я й сам не знаю й не можу пригадати?! Аж може вже в половині року 1922 стукнуло мені

в голову й прояснилося, що тим я роблю безмежну дурницю, і як тільки одного дня мені прояснилося в голові, так від тої хвилини вже понад 50 літ я ані не повторив, ані не передав з оригіналу, ані одного поганого слова, які в нас відомі під назвою «матюки»!

В пізніших роках мені аж дивно бувало, коли довкола себе мав багато інтелігентних, освічених, людей з докторськими титулами, які й на старості літ не збулися їх! А це ж були галичани, а матюки, то мов би російська лайка!

З цікавих моментів треба згадати, як у Михайлівці я йшов селом, а якийсь дядько з бородою і з справжньою кацапською мовою, себто не російською літературною, а простою селянською, якоюсь там рязанською, чи калузькою мовою, звернувся до мене з проханням допомогти, бо в хаті у нього немовля захворіло. Я відкручувався, що я на тому не розуміюся, а він побачив у мене на рукаві шинелі жовтоблакітну нашивку й рішив, що я фершал! Не міг я відкрутитися й пішов до них у хату на російській половині села. Там молода мати тримала немовля скількись там тижнів віку, яке ревіло благим матом! Подивився я на нього й порадив дати йому тепленького липового чаю з медом. І те й друге було у них в хаті!

Не знаю чи моє лікування допомгло, але в кожному разі не пошкодило! Замість гонорару добрі люди мене погостили обідом. Хоч це були росіяни й з українцями не змішувалися, але на обід у них був уже справжній український борщ, до того пшоняна каша, дуже щедро помащена і після того всього смачний домашній квас! Часто я згадував ту дитину й завжди в душі бажав їй повного здоров'я й довгого віку!

В дальшій дорозі в «вирій» ми затрималися на ніч у Веселому, відомому нам з минулого року, де ми мало не наклали своїми буйними головами. Наша «контррозвідка», щось такого було й в нас, пішла розвідати де той матрос, який торік хотів нас відправити на лоно Авраамове!?! В селі його не було, бо ще торік пішов він «углублять революцію», відступаючи перед денікінцями.

У Веселому ми зупинилися на нічліг в одній хатинці, в якій була бабуся, цілком нейтрального вигляду й ставлення до нас, і якась молодша не то донька, не то невістка, віком може з 20-22 роки. Ця вже була неприхильно до нас наставлена, говорила вона мало, але мовчала дуже виразно! Ми з ними не збиралися родичатися, то й не переймалися їхнім ставленням

до нас.

А «ми» це були я, бунчужний, Володимир Журавленко, а ще з гімназії з кличкою Володька Шкряк, чотовий першої чоти, хоч він був молодший від мене мабуть таки на два роки. Корній Левченко, звичайний козак, хоч з світової війни він повернувся вахмістром, здається також 12 гусарського Охтирського полку і «контррозвідчик», який уже в світовій війні працював у контррозвідці і якого імени ніяк не пригадаю.

Ми були «зелені» й нам не в голові були дівчата, тим більше, що моє серце лишилося дома у Дори Миргород, а у Володьки Шкряка у Марусі Зайко. Ми були дві пари й стало гуляти разом, ми були «батьки», а вони були наші «діти», бо й Маруся Зайко була молоденька дівчина.

А от «контррозвідчик» уявив покорити серце нашої молодої хазяйки, голосно про це розмовляючи й натякаючи, що мовляв уночі полізе до неї на піч! Очевидно, що такі «погрози» «ушасливити» її чула й сама молода хазяйка, тому коли ввечері при світлі малюсінької лямпочки лізла на піч, то демонстративно брала з собою туди й качалку, хоч нормальне місце качалці й не було на печі!

Цього моменту наш «контррозвідчик» не бачив, а ми йому й не казали, тільки усміхалися, бо не думали, щоб він справді поліз на піч. Ніч була морозна, з хати тепло скоро вітер вивіяв, тому нам на долівці спалося солодко й ми нічого не чули з «діяльності» «контррозвідчика».

Ранком побачили на ньому під одним оком якусь підозрілу пляму. Питаємо, що таке? Каже, що вночі виходив надвір і вдарився об одвірок! Як той одвірок міг залізти нашому «Дон Жуанові» аж під око, коли попереду ще був ніс, потім чоло?!

Молода хазяйка мала на собі маску, з якої не відчитаєш ані натяку, а наш «контррозвідчик» нараз перестав залицятися, мов би він того ніколи й не робив!

Повинністю Володьки Шкряка було ділити хліб на всіх козаків його чоти. Коли він ділив, то майже всі бували присутні й майже кожний не спускав очей в якому напрямі посунеться в руках Володьки великий ніж для різання хліба?! Як тільки він посунувся не туди, куди комусь здавалося він мусів посунутися, роздавалися репліки протесту й закиди в несправедливості!

Пару закидів Володька ще витримає, але, коли тих закидів більше, тоді він кидає ножем об землю й пропонує будь кому нехай ділять краще, ніж він ділить! Тоді починають його

перепрошувати й просити назад братися за різання хліба! Наш Володька дається упроситися й історія може завтра повторитися!

Хлібом ми не були голодні, але щодо набоїв, то нам їх ніколи не було подостатком. Тому, коли ми пішки тупцювали через степи Таврії, й находили окремі набої, ми їх радо підбирали. Далі на південь ми находили вже не окремі набої, а цілі обойми, ще далі, то вже й цілі скриньки!

А вистрілювати їх не було вже куди! Ми їх зберігали для майбутнього, якого ніхто з нас ані не знав, ані не підозрівав, але навчені лихом сталого браку набоїв ми ними дорожили й кожний набій підбирали.

Хліб нам постачав наш завідуючий господарством, який роздавав по хатах борошно з тим, щоб до ранку був готовий хліб. Так тоді всі робили, так робили й ми. А в одному селі, наш господар не дочекався хліба, зате дочекався большевиків, які його й забрали разом із свіженьким хлібом!

8. березня 1975.

На головах ми мали переважно картузи, але якась частина з нас мала й шапки, а деякі навіть із шликами! З оріхівських театральних аматорів серед нас були сотник Лепський (який між іншим, мав при собі дружину, яку не мав на кого залишити в Оріхові, тому й вивіз її із собою й довів її аж до Румунії, вона була єдина жінка між нами) і козак Василь Заяць. Вони обоє мали шапки з шликами, ще з театральної сцени, а крім того вони обоє мали широченькі червоні оксамитові штани.

Коли хтось піддав був ідею, що добре би було ті штани розпарцелювати на шлики, то вони, вже не сподіваючись знову виступати на українській сцені, радо пристали на такий проєкт і наші кравці, були такі між нами, розпороли штани й накраяли з них не один десяток шликів. З того часу майже всі козаки, які мали шапки, мали їх із шликами.

Вбрані ми були майже по військовому й серед маси війська, яка сунула на південь не звертали на себе жодної уваги, а коли одного прекрасного ранку ми зачервоніли шликами, та нас уже ніхто й не минав, щоб не запитати: «Какой часті»? Частіше ми відповідали поважно, називаючи свою частину, часом відгризалися напівжартом, а раз, мабуть натрапили на поліційну частину, яка відразу ж гостро поставилася до нашої жартівливої відповіді. Після того випадку був нам наказ не

викликати зайвих підозрінь до нашого відділу й відповідати поважно називаючи наш відділ, як Катеринославський Повстанський Кіш Визволення України. Але часом ми називали себе й «Чорною Хмарою».

Геть пізніше вже в Феодосії ми своїми шликами викликали слози радості в одній пані, вбраної багатенько в хутро каракулеве, яка як побачила нас, так відразу й кинулася до нас: «Хто ви, звідки ви?!» й т.д. Ми їй пояснили хто ми, а вона нам представилася, як українка, власниця невеликого маєтку на Київщині.

З початком революції нараз якось зникли «великі» маєтки, а лишилися самі «невеликі», які й далі пішли й углубилися в біографії численних наших діячів аж до тепер і на майбутнє!

При переході через залізницю на якійсь невеликій станції забитій потягами з військом і з цивільними утікачами, зустрів численних або знайомих мені, або відомих громадян міста Олександрівська. Була серед них і «моя дама балів» Ірина Павловна Ключникова, яку я не раз провадив додому з різних вечірок. Тепер була вона в товаристві офіцерів, але остаточно вона повернулася додому й далі своєю елеганцією оздоблювала нашу передміську Карантинку ще довгі, довгі десятиліття.

Зате о. Степан Чорний виїхав далі й перебував пізніше в Болгарії. Численні цивільні втікачі, яким не пощастило виїхати за кордон, при репатріації з Криму потерпіли, бо терор Бели Куна в Криму був жорстокий.

Котрогось дня в кінці жовтня ми наблизилися до Генічеська, де мали заночувати з тим, що ранком перед п'ятою годиною рушаємо далі на Арабатську Косу. Збірка мала бути перед мостом з материка на Косу.

Я, Володимир Журавленко та Петро Хомаза заночували в маленькій хатинці молодій робітничій парі, які мали немовля пару місяців віку. Крім нас на нічліг у ту саму хату зголосилися два донські козаки. Було нам тісно, але місто Генічеськ невелике, а стороннього народу набилося тисячі, тому треба було миритися з тісністю.

Зате було тепло! Бо козаки десь «сполювали» індика й дали господині, щоб зварила його. Господиня зварила індика й згідно вказівок козаків приперчила його порядною кількістю червоного пекучого перцю!

Юшка вийшла не тільки гаряча, але й пекуча! Козаки припросили й нас до тої юшки й індика та ставилися до нас

дуже приязно, як до своїх українських союзників. Підкріпилися ми інди́ком і полягали покотом спати. Спалося нам солодко, але ще перед світом почув я якийсь рух і вийшов надвір. Побачив, що війська рушають далі на південь. З нашого відділу зустрів окремих козаків, які дали мені знати, що наші старшини рванули через міст відразу ж по півночі, коли ще на мості не було перевірки! Себто існує якась перевірка, через яку ми можемо не перейти! Тому я зібрав своїх козаків, які відстали від своїх старшин, які нікого й не повідомили, що вони вже відходять, і пішли в напрямку мосту.

Там дійсно стояли патрулі старшин, які всіх перевіряли. Ми не сподівалися на прихильне до нас ставлення й відкрили собі стежку попід мостом і вийшли на Арабатську Косу. Хоч нас можна було бачити з мосту, ніхто нас не затримав.

Це був перший момент, коли наші старшини, наше начальство, наш провід, покинув нас! Себто виявився не на висоті свого покликання! Моя ж роля й доля, як бунчужного, завжди бути заднім, тому я зібрав усіх наших козаків і пізніше ще в дорозі по Косі, підбирав усіх, хто відстав і повів свій, по теперішньому висловлюючись «міні» - відділ.

Пройшли ми Арабатську Косу понад 112 кілометрів довгу за дві доби, бо ночували лише одну ніч у якомусь хуторі, де було декілька хат, переповнених військом. Безнадійно було десь приткнутися на нічліг, а коли я «відкрив», що під одним столом ще порожньо, то декілька нас залізли туди й солодко, пресолодко виспалися.

Перейшли ми степову Таврію, перейшли Арабатську Косу й на власні очі бачили частину нашого краю, це була найдосконаліша лекція з українського краєзнавства! Місцями, там, де найвужча Коса, ми не раз бачили води Озівського моря й Сивашу.

Зі сходу стало дули вітри, але не такі вже холодні, як були в Таврії, можна було витримати й ми поступово наблизилися до станції Володиславівки на лінії Джанкой-Керч з відгалуженням на Феодосію. У Володиславівці ми догнали деяких наших старшин, знову стали відділом з старшинами. Поїздом підїхали до Феодосії й затрималися на деякий час у селі Комиші. Що діялося в світі й особливо на фронті, ми нічого не знали.

Правдоподібно, що врангелівці ще були на материку, бо щоб здобути Перекоп, то на те большевики не могли мати сили. Серед оборонців Перекопу був мій товариш із школи

й Самокатної Сотні Микола Фокин, який оповідав, що Перекоп був укріплений як найдосконаліше, як на той час і озброєний тяжкою артилерією, легкою артилерією й кулеметними гніздами, що здобути Перекоп «лобовою атакою» було большевикам не по силі! День у день большевики клали перед Перекоп масу війська, навіть посилали «еліту» свого війська, тих латишів, які 1918 року врятували Кремль і цілу советську владу від повстання російських ес-ер-ів.

Часом так буває, що чужинці в певних історичних моментах виконують рішачучу роль, як латиші в Москві, а мароканці в Іспанії! Тільки нам українцям не везе з кликанням варягів!

Так Перекоп ніхто й не здобув, бо Махно перейшов Сиваш і запілля оборонців Перекопу стало загрожене, а тим самим і Крим, як «вірій», в якому ми всі збиралися перезимувати й на весну вернутися в Україну, перестав існувати!

Про Український Фронт нам нічого не було відомо й ми стало вірили, що він ще існує на Правобережжі й збройна боротьба українського війська ще не скінчилася. Ми собі навіть уявляли якусь таку можливість, що фльота Антанти перевезе нас через Румунію в розпорядження Української Влади.

З материка України в Крим ми переправилися майже всі. Але майже всі, бо в дійсності якісь із нас зневірилися в дальшій боротьбі, були такі одиниці, й намагалися затриматися ще перед Кримом з тим, щоб використати різні можливості й повернутися додому. Може комусь із них і повезло повернутися додому! Для цього треба було мати тільки звичайного собі селянського батога! Так, батога й нічого більше! Далі розігравати долю селянина, якого військо забрало в обоз, вже було не так тяжко.

А коли хтось із них зустрів махнівські війська, а не большевицькі, то серед них ще легше було переховатися, бож земляків з багатьох сел було у Махна подостатком!

Поміж нами, які скупчилися в Комишах, перебувало ще багато артистів аматорів, з них головний сотник Лепський. Він знюхався з українською трупкою Я.І.Тарасенка в Феодосії й за пару днів перед 29. жовтня в місті Феодосії були розліплені невеличкі 12x12 см. афішки з таким текстом: (подаю із усіма недоліками із-за браку українських черенків у тамошній друкарні) «театр «Иллюзії». У четвер 29 жовтня (октябрі)

сього року Драматичними силами Українського Куріня отамана Чорна Хмара під орудою відомого українського артиста Я.І.Тарасенка улаштується вистава на користь молодой організації куріня — виставлено буде: Наталка Полтавка, оперети на 2 дії і 3 одміни Котляревського. Девертисмент. Перед початком вистави буде ураштована жива картина «Слава України». Хором буде виконано «Український народний Гімн і Заповіт Шевченка. В Антракті — Аукціон. Продається мішок борошна (муки).

Крім того була видана й програмка з таким текстом: театр «Їллюзії». Сегодня на користь Українського Куріня Чорна Хмара виставлено буде: Наталка Полтавка, оперетта на 3 дії. Приймають участь:

Наталка — Рутковская
Терпелиха, її мати — Коганова
Виборний — Хомаза (з куріня)
Петро — Курочка (з куріня)
Возний — Тарасенко
Микола — Лепський (з куріня)

В дужках ( ) мої додатки.

II. Девертисмент, буде виконано хором козаків Укр. Куріня: 1. Ще не вмерла Україна; 2. Заповіт; 3. Ревуть стогнуть хори хвилі і др.ном. (Оте «хори», а не «гори», так було в оригіналі) III. в Атракті Аукціон. Програмка була розміром 24x9 см.

На тій виставі був і я. Вистава мала успіх і, як на той час, виконана була добре. Театр був переповнений, бо такі події часто не стаються. Отже, ми, насичені «театральним комплексом» і покидаючи рідні землі, вже востаннє, ще пописалися на театральній сцені!

Мов той Акрополь над Атенами, над Феодосією пишається музей з творами Айвазовського. Цей мистець своїми морськими краєвидами був досить популярний і відомий широким колам громадянства, себто й багатьом із нас. Тому ми поспішили його відвідати. Хоч нічого з того не вийшло, бо з огляду на воєнні дії музей був закритий.

Оглянули ми місто, прогулявши по його війнятково гарній набережній з оригінальними будинками різних консулятів. Не можна не згадати пишній, величавий і більшістю із нас доти небаченого стилю мавританського будинок тютюнового фабриканта Стамболі. Це прізвище було нам добре відоме бо ми ласували й виробами із його фабрики.

Мабуть недаром мене у школі прозивали якийсь час

Тарасом Бульбою, бо в Феодосії мені сталася подібна пригода, як і йому, тільки у моїм випадкові не з таким трагічним закінченням! Прогулюючись понад морем я загубив кисет на тютюн, який мені вишила на прощання Дора Миргород. Кисет був з гарної матерії малинового кольору. Тоді була така мода, що кисет носили назовні на реміні, обмотавши ремінь очкуром кисета. І якось той очкур розмотався й кисет «посіявся» на березі Чорного моря, мов би не хотів покидати рідних берегів!

Як же ж я розхвилювався! Така пам'ятка, та ще від Дори й так неславно її загубити! Був я тоді не сам! Кинулися ми всі шукати й на щастя за пару хвилин нашли його! Душа моя заспокоїлася.

Дальша доля того кисета була така, що я вже ним не користався, а в ньому переховував різні монети моєї нумізматичної збірки. Року 1939 кисет лишився в Синевирі й дальша доля його мені невідома. Себто, кисет залишився таки на українській території, якщо мадяри не завезли його на чужину.

Щось в тому, мабуть таки буває, коли дівчина дарує козакові кисет! Мабуть вкладає в нього часточку своєї душі, яка й має повертати обдарованого козака назад до дівчини! Якщо козак не повернеться, то хоч кисет, якщо й не повернеться, то затримається на рідній землі!

Що значить дівочі чари! Могучі вони!

10. березня 1975.

В середині листопада в нашому «ірію» так уже починала горіти нам земля під ногами, що треба було евакуюватися далі на південь, поближче до справжнього ірію!

Недалеко на північ від Феодосії був величезний склад амуніції, як до гармат, так і для рушниць та кулеметів. Одної прекрасної ночі там вибухла пожежа й почали вибухати гарматні стрільна та тріщати мільйони рушничних набойв. Такий вийнятковий концерт тривав мабуть дві доби. Врангелівці казали, що це вони знищили амуніцію, щоб не попала ворогові в руки! Большевики пізніше хвалилися, що то їм удався аж такий великий саботаж! Хто його знає на чийому боці правда, знаю лише, що був заклик самого генерала Врангеля, щоб нічого не нищити, бо все належить «русскому народу»!

Порт у Феодосії був огорожений колючим дротом. Кораблів було небагато. До двох із них ще тепер у поспіхові ладували ячмінь. Кандидатів на евакуацію було багато: врангелівські війська, цивільні утікачі й нас понадсотку людей, союзників, які вже нікому

не були потрібні!

Офіційно заладуватися на корабель нам не було жодної надії, тому й були різні думки. Одна із них прорватися в гори, де перебувають якісь легендарні «зелені», які в дійсності не були ніякими зеленими, а справжніми червоними! В цьому не могло бути жодного сумніву. Тому нам, висловлюючись «кольоровою» термінологією «жовтоблакитним» з «зеленими» було не по дорозі!

Єдиний вихід був дістатися на пароплав! І тут знову наші старшини, наш провід, нас козаків, покинув!! Нам не сказали ані слова на прощання, не порадили нічого, ніяких натяків не дали! Одним словом: «розбігайся братва!» Але «куди»? То цього ніхто в тих умовах не міг нам ані натякнути! Лишалася єдина дорога: на пароплав!

Була вже ніч, мабуть 15-го листопада, на трапові на кораблі «Володимир» стояли два врангелівські старшини й перевіряли всіх, хто хотів іти на корабель. Пропускали кожний своїх вояків, яких знали особисто й так частина за частиною виходили на пароплав. Ніхто із наших легально на корабель не дістався, хіба лиш один Антін Гребеник, який мав при собі документи врангелівського старшини. Про декого оповідали, що пробрався на корабель при допомозі хабаря, якого, чим, то ніхто не міг пояснити!

Перші з наших, які опинилися вже на пароплаві, якимсь канатом витягли пару своїх ближчих товаришів. Це були переважно старшини. Не треба, очевидно, й пригадувати, що наші шлики ми поховали в шапки! Перед північчю, коли я прибув на пристань, то наші козаки вже прорвали дротяні перешкоди й ми могли наблизитися до самісінького пароплава, який стояв уприутул до берега.

Канатом нас ніхто не хотів витягувати на палубу, та нам пощастило найти велику, грубу й довгу дошку. Ми її поставили й приперли до борту корабля і давай по ній вилазити на палубу. На третій четвертині дошки був невеликий вилом, у який доводилося упиратися, передихнути й далі вже зробити останній рух на палубу.

Коли я вилазив по дощі на палубу, то я мав у кишені кушник хліба, може, в 150 грамів, повну торбу набоїв, може, з двісті, а, може, й більше, бож ми були свято переконані, що ми ідемо до Румунії, а далі до української регулярної армії, яка десь там в Україні ще боролася з більшовиками! Рушницю мою я мав на ремені за спиною, яка мені й завадила ви-

братися через перила на палубу. Та, на щастя, хтось із наших козаків мені поміг і я опинився на палубі «Володимира».

Цікаво, що операція з канатом і ота дошка були недалеко від трапа, по якому ладувалися утікачі офіційно, але нікому в голову не прийшло відігнати нас від нелегальщини! Так ми всі вояки й старшини «Чорної Хмари», хто хотів евакуватися, заладувалися на пароплав. На ньому ми опанували праву половину кормової палуби. Удень ми побачили, що ліву половину опанували кубанські козаки, які були нам добрими сусідами.

По півночі наш корабель відплив на рейд, на якому ми й стояли цілий день. Казали, що ще не було наказу від ген. Врангеля вирушати в путь доріженьку. Перед нами востаннє красувалися береги Криму. Мальовничо розкинулася Феодосія на прибережній терасі, далі синіли гори, які, хоч і не були «наші», бо ми вперше їх побачили, але спільною приналежністю до російської держави нас і тих гір, вони таки ставали нашими, поки й справді не стали «нашими»! Маю на увазі рік 1954, коли їх і формально прилучено до України, за яку ми боролися і яку ми оце примушені покидати!

Все наше «чорнохмарівське воїнство» мали такі самі харчові запаси, як і їхній бунчужний! По шматкові хліба ми з'їли милуючися красою Криму, а далі виявилось, що хтось із нас здобув у пристаневих складах маленьку бочку оселедців, отих смачних, одних із найкращих оселедців, керченських. Бочечка була невеличка, тому її й витягли на палубу й тепер, коли не було що їсти, згадали про неї й давай ласувати отими найкращими керченськими оселедцями!

Та незабаром оті найкращі почали вилазити нам боком, бо води до пиття не було! На нашій кормі з-під підйомного крапа капала брудна масна вода й ми збирали її краплини й марно намагалися втамувати спрагу! Аж такі ми були недосвідчені нащадки запорожців, які на чайках перепливали Чорне море!

Коли пізнім вечором 16-го листопада наш та й інші кораблі знялися з якорів і рушили у світ, то ще й тоді ми вірили, що нас українців завезуть у Констанцу, висадять нас там, а самі вже вони попливуть у Туреччину. Та так не сталося!

Коли ми вже відплили від берегів Криму й нам не грозила ніяка небезпека, що нас могли б завернути назад на берег, ми перебувши ніч, на ранок знову стали військовою частиною, знову між нами появилися наші старшини, всі ми знову оді-

гнули шлики, які пишно залопотіли під промінням золотого сонця над нашим Чорним морем!

Нам приємно було глянути на нас самих, а особливо, коли бачили у наших товаришів подорожі великі здивовані очі! Та ми були військова частина при зброї та ще з великим запасом набоїв, так, що до нас з голими руками не приступай! Тільки ми не дістали ніякого приділу харчів, бо такого на пароплаві й не було. Харчі мала лише команда пароплава, а з пасажирів ніхто не мав нічого, хіба в когось затрималася якась крихта з старих запасів! Та дорога була недалеко й ми її витримали без труднощів.

Перед світом 17-го листопада ми наблизилися до Босфору й стали, бо вночі вїздити в Босфор невільно. Одна із крашких картин із нашої подорожі, це коли зійшло сонце й хвилі Чорного моря, які фактично є сині, нараз зазолотилися, стали просто потоком розтопленого золота, яке тече й тече з Чорного моря все в Босфор та в Босфор! Тоді я й не знав, що вода з Чорного моря таки справді пливе в Босфор, наслідком різної густоти води в морі та в проливі.

Ранніми пташками появилися в морі з Босфору турецькі рибалки. Вбрані всі в чорних гарних убраннях, мов би на балі, з феськами на головах, вони ловили рибу так, що тільки подивляти. Навіть без вудки стало пускає мотузок у воду й за секунду витягає рибину. І це не один, а всі так робили! Нам би видавалося з бочки тяжче витягти рибу, ніж вони з моря її вилловлюють.

Коли сонечко трохи піднеслося вгору з Босфору нам на зустріч вплив якийсь поважного розміру корабель, напевно дреднаут. Мало хто з нас коли бачив таке диво, тому й зрозуміло, що ми всі звернули увагу на нього. На дреднауті раптом піднесли американський зоряний прапор, мовляв, ми американці, а хто ви?!

У відповідь наш «Володимир» на головній щоглі підніс французький прапор. Себто, ми вплили у світ під опікою Франції! Я був безпосереднім свідком, як група врангелівських офіцерів побачила цю церемонію й один із них гордо заявив, що все ж таки ми, мовляв, пливемо «под русским флагом»! Мене це так здивувало, що офіцери, які так завзято боролися за свою національну Росію з двома «сс» й не пізнають, що то не їхній прапор. Тому й звернув їм увагу, що то французький прапор, а російський національний прапор скромненько стало повіває на кормі! Офіцери зникли й признали мені рацію!

По стількох роках, як пригадую цю зустріч мене американським прапором, то все думаю, як ті чинники на дреднауті знали, що тут пливе майбутній американський громадянин?! От передбачливість, на десятиліття вперед!

Достойно, повагом ми впливали в Босфор і далі до самого Царгороду. Босфор неширокий, обидва береги зеленіють травою, ще в другій половині листопада, та вічнозеленою деревною рослинністю. Старі якісь історичні будови, вежі напівзруйновані, а найбільше білих великих палаців та вілл і все те творить гармонійну цілість і красу!

Це мов би недавно листав підручник географії Іванова, а тут на власні очі бачиш і Європу й Азію! А коли наблизилися в порт Византії, чи Стамбула, чи Царгороду, чи Константинополя й глянули на панораму вічного міста, то від здивування й краси, хоч рота й не закривай!

В Царгороді ми побували аж на вісьмох кораблях, стояли на різних частинах рейду, але Царгород ми стало бачили, отой рух і по березі й по воді. А до того маса воєнних кораблів Антанти, переважно французькі й англійські. А оту гарну, прегарну мечеть, яку ми бачили зі сторони Мармурного моря, ми таки вважали за нашу прасвятиню Святу Софію й тільки значно пізніше довідався, що Свята Софія стоїть трошки далі й не така вона пишна назовні, як ця мечеть Султана Ахмета, або, як її популярно називають Блакитною Мечеттю.

Ні на одне місто в світі ніколи я так часто не дивився, як на Царгород, бо майже місяць та й то цілі дні, бо іншого й не було що робити. Але не жалую, бо таки насправді було на що дивитися!

Щоб закріпити красу Царгороду в пам'яті моїй і майбутніх читачів цих спогадів, подаю наступний прегарний вірш, повний краси й змісту:

С Т А М Б У Л

*Лунає світло зоряного саду,
Блищить вогнями райськими Босфор.
Десть птиця птицю кличе на пораду,
Десть промайне і зникне метеор.*

*Стамбул, Стамбул. І мріють над водою
Мечеті, башти, кріпості, мости,
Пишаючись жахливою красою,
Що рівної на світі не знайти.*

*То дим-димок, то хмарка срібнолета
Повійно злине в сутемряву млу,
Неначе дух Пророка Магомета,
Воздаючи Аллахові хвалу.*

*То вигляне, просвітиться, то заїде
За мурами півмісяця тавро, —
Як лицаря над лицарями Байди
За гак зачеплене ребро.*

Олекса Веретенченко: «Заморські вина», ст. 14.
В-во «Сучасність», 1974.

Прибули ми на рейд Царгорода. Зразу до нас зголосилися з комендатури міста, довідалися скільки нас і відразу ж почали нас годувати. Давали нам по хлібині білій, смачній, турецькій, а до того різні консерви з цілого світу, які лиш мала Антанта до своєї розпорядимості! Так, що голоду ми не чули.

Пароплав «Володимир» був переповнений. Вночі нам на палубі бувало холодненько, тому зрозуміло, що хотілося піти вглиб і денебудь, хоч у проході перебути якусь годинку в теплі, хоч постояти, бо щоб сісти, чи лягти, то про це не могло бути й мови. Так що ми переважно й клацали зубами на палубі.

Зате панам, які вночі перебували в пароплаві, по каютах та в проходах, удень, цілком природньо, хотілося вийти на палубу, погрітися на сонечку та полюбуватися пишною панорамою Царгорода. Коли нам не було місця в пароплаві, то ми проголосили свою самостійність на нашій правій половині кормової палуби з тим, що над трапом на палубу виставляли варту.

Одного разу, коли півсотенний Хведір Мороз, поставив на варті і малого й молодого хлопця, прости, Господи, забув його ім'я, на палубу захотів вилізти якийсь врангелівський полковник. Наш вартовий сказав йому, що невільно! Полковник не звертав увагу на заборону, тоді вартовий поклав рушницю, яка була значно більша, ніж сам вартовий, поперек сходів, щоб таким чином не допустити полковника. А коли полковник таки вперто хотів дістатися на палубу й сказав, що ти, мовляв не бачиш, що я полковник?! Тоді йому вартовий відповів: «Та я туди-пере-туди», себто пустив серію матюків, мені Мороз наказав нікого не пускати й я не пушу!» Тільки аж таку мову зрозумів пан полковник, пригадав, що він був

добрим вояком і сам колись виконував накази свого начальства!

Перебуваючи оце понад чверть століття в Америці я так звик до срібла, якого на кожному кроці багато, що мені аж дивно стає, що десь його вважали за не абиякий скарб! А це я веду до того, що серед нас на «Володимирі» були численні цивільні утікачі, які мали невеликі валізки, з якими ніколи вони не розлучалися! І вночі дрімаючи тримали їх руками. Напевно були в них якісь там срібні ложечки, тому й спокуса була немала потягти таку валізку! Прокинулась така спокуса у одного нашого козака, малого й молодого, може навіть у того самого, що не пустив полковника на палубу, бо прізвища його я не пригадую.

Вночі, як тільки він простягнув руку по валізку, так його тут же на гарячому й прилапали і віддали нашим старшинам, а ті вже потрапили боронити честь вояцьку Чорної Хмари! Відразу ж вночі тут же перед свідками всипали хлопцеві 25 шомполів. З наших мало хто й бачив це, але честь нашого вояцтва була врятована й більше ніхто й не спокушався на валізки з сріблом сумнівної вартости!

Стоїмо ми на рейді перед Царгородом, а нас все муляє неспокій, що ми не регулярна військова одиниця, а лише повстанці, себто цивільні люди, які замішалися в збройну боротьбу! Тому ми зробилися Першим Хортицьким полком, все ж таки полк є полк, а не якийсь там повстанський відділ, чи загін! Побоювалися ми, щоб не видали нас большевикам. Бо хто то міг знати, яка наша дальша доля буде?!

Хоч двоє старшин серед нас мали титули полковників, а інші тільки отамани, невідомого рівня, якби довелось перекладати на європейські мови, то все ж краще би було мати над собою справжнього начальника, який в разі чого міг би й постояти за нас!

Ми ж у сусідстві мали кубанських козаків і серед них відкрили полковника Морозова. Не знаю кому приписувати такий великий дипломатичний хист, хто розпочав розмови з ним і привернув його на нашу сторону.

Одним словом ще на пароплаві «Володимир» відбулася велика рада Катеринославського Повстанського Коша «Визволення України», на якій і я був присутній (хоч і без права рішального голосу) і на якій ми, себто Рада, переконали його, що його прізвище не Морозов, а самий звичайний Мороз, бо сякі-такі москалі колись помосковили прізвище його предків!

Наш почесний гість з тим погодився і з тою хвилиною став Мороз, а не Морозов!

Далі ми його переконали, що наш Кіш це те саме, що по російському корпус і коли він дасть свою згоду, щоб ми його обрали кошовим отаманом, то тим самим він автоматично стає корпусним командиром, себто генералом, який командує корпусом! На це все він пристав і ми його одногосно (розуміється, що без мого голосу) обрали нашим кошовим отаманом.

Наш новообраний кошовий отаман був справжній вояк, бо послушний заповітам великого імператора Наполеона Першого, він носив з собою, себто мав приготовлені вже генеральські погони, бож маршальські булави в ті часи не практикувалися. Наші старшини прикріпили йому генеральські погони й обі сторони в цій події були взаємно задоволені!

А я мав нагоду вже того самого дня бути свідком, як якісь «капітани» докоряли, що він зрадив їхню національну ідею, пішов до українців, які, як давно вже було відомо, є сякі й такі. І наш Кошовий Отаман з завзяттям неофіта боронив своє поведження й твердив, що він поступив вірно, згідно своєї совісті й ніякої присяги він не порушував!

Мені було приємно все це чути й маючи свою незалежну Українську Державу ми би мали льюального, доброго й солідного генерала! Не знаю яка дальша доля цього генерала Мороза!

В той час кемалісти, себто прихильники Кемаля Ата-Тюрка повною парою готувалися скинути з себе окупацію Антанти, здобували зброю і як раз від нас утікачів, мало не всі револьвери, хто лиш їх мав, пішли в руки турків. Довкола наших кораблів липли турецькі човни, як мухи на мед і за револьвер давали аж до десяти турецьких лір, великі на той час гроші. Крім того ще яканебудь премія в вигляді хлібини, або яких-небудь ласощів.

Серед козаків Чорної Хмари був і Петро Кравців з хутора Катеринівки й мій друг із семінарії. Він був шалено закоханий у Дору Миргород, хоч вона його кохання не приймала до відома. Деякі симпатії її хилилися в мій бік. І за оту приязнь Дори до мене Петро Кравців не гнівався на мене, а навпаки любив мене ще більше, ніж Дору! Щось такого відданого мало коли вдається зустріти в житті! Мій Петро мав малесенький дамський револьвер, який поза межі долони не виходив! Цей револьвер він продав туркам за дев'ять лір і півтори хлібини!

Своїм новим багатством він по братському ділився зі мною!

Але всі дев'ять лір ми не проїли разом, бо Петро так само, як і ми всі знав географію й знав, що з Царгороду через Болгарію можна скоро й легко дістатися додому й зустрітися з Дорою. Як конкурент, я відпадаю, а з братом Федосієм він собі дасть раду.

І одного прекрасного дня мій Петро розпрощався й за якоїсь там пів ліри турок човном відвіз його на берег. Як пізніше року 1927 від самої Дори я довідався, що Петро один із перших репатріювався з Болгарії додому. Успіху у Дори він не мав, бо та з часом вийшла заміж за артиста Івана Мар'яненка. Яка дальша доля Петра, не знаю, але як зразок побратимської відданості, то чогось кращого в світі мало коли трапляється! Нехай буде благословенна доля його!

Мало хто з нас мав якісь вартості, щоб дістатися за них на берег. Але хто що мав то складалися й посилали делегатів до французького командування з проханням, щоб нас відділили від врангелівських військ і перевезли до української армії. Бож ми не знали про долю української армії. А пізніше ми просили, щоб нас звезли на берег до Сан Стефано, де мали скупчуватися цивільні утікачі.

Але в кожному разі ані один із наших делегатів, майже всі із старшин, ніхто не повернувся на пароплав і ми все більше й більше сиротіли, знову нам грозило стати безбатьченками. Але треба признати во ім'я справедливості, що наші делегати бували у французького командування й мали там успіх. Відкрили там якогось капітана, який або сам був колись консулом в Одесі, або лише урядовцем французького консульату, але який так прихильно поставився до нас українців, що ніколи не забував про нас і стало нас намагався рятувати із неприємних ситуацій. Честь і слава йому!

Протягом першого тижня нашого перебування на рейді Царгороду французьке командування зажадало, щоб всі військові здали зброю, а старшини могли собі затримати холодну зброю.

Старшини й вояки Чорної Хмари здали зброю без особливого жалю, а револьвери й карабіни нелегально приховали. Зате на наших врангелівських союзників жаль було дивитися! Вони ж союзники прекрасної Франції, вони ж члени Антанти, вони за врятування Франції кров проливали, а тут нараз мають здати зброю, мають стати мов би полоненими, бож невелика різниця поміж інтернованими й полоненими,

тому обуренню їхньому не було меж! Деякі аж плакали як віддавали зброю, а старшини шаблі, хоч покищо й не мусіли здавати, кидали в море й часто перед тим переламували їх на двоє! Не кажу вже скільки там матюків посипалося на адресу Прекрасної Франції!

Військовим частинам врангелівської армії французьке командування приділило побут на півострові Галіполі, а всім козацьким частинам острів Лемнос. Чорна Хмара попала між козацькі частини, тому нас усіх і відправили на острів Лемнос.

Пропливали ми мимо Галіполі, бачили руїни з війни, навіть деякі кораблі сторчали щоглами із води. Береги Галіполі стрімкі та й високі, аж приходиться дивуватися як той мудрий Черчил збирався здобувати Галіполі?! Так він його ніколи й не здобув! А чи йому була шкода якихось там австралійців, новозеляндців та індусів?!

Микола Білоус, козак Чорної Хмари й мій товариш з дому побував серед війська на Галіполі й багато цікавого оповідав. Петро Кандискалів із Полтавського Куріня теж побував на Галіполі й публікував спомини з того свого побуту в «Нашій Батьківщині».

Острів Лемнос непривітний, кам'яниста земля, десь вдалечині зеленіють гори. Нам приділили місце під таборування на березі недалеко пристані. А вітри там гудуть і гудуть і таке враження, що всі вітри з цілого світу зібралися там, щоб на нас дуги й не дозволяти напинати нам шатра, яких ми ніколи й не бачили й тому не знали як до них братися. Поки напнеш один куток, то вітер зірве другий і тому треба було аж майже всіх вісім чоловік, щоб якимось нараз усі вісім кутів напинати та всі вісім кілків забивати!

Оте «забивати» легко написати й прочитати по стільки роках, але як і чим забивати та ще в землю, яка наполовину з каміння? А це вже було й перед північчю. Та якимось полягали на твердій кам'янистій землі й заснули кріпким сном. Добре, що там хоч не так холодно було!

Їсти нам щось давали, але ми й ходили на пристань щось сплювати, бо там стало щось виладовували та й нас закликали до роботи. Вдавалося потягнути якісь менші консерви, які можна було приховати в кишенях. А коли бувала розсипана пшениця, то ми її визбирували разом з камінцями й пробували варити, майже кутю, шкода тільки, що не опихану!

Але палива нема ані на показ. Самий камінь, а бур'яни

мабуть кози поїли, бо якісь грецькі хлопці приходили й пропонували міняти козячий сир на хліб, якого ми не мали.

Біля нашого шатра стояла якась мурована з каменя хатка, біля якої стояв гарний стіл нормального розміру, нефарбований, а тільки полякерований. Від нас та хатка була відгороджена колючим дротом, але що нам колючий дріт, коли ми з Чорної Хмари?!

І я сам переліз колючу огорожу, взяв того стола, перекинув на наш бік і давай його шаблею рубати та колоти. Мабуть, на ці звуки вийшли з хатки два англійські вояки, глянули на мене, подивилися поза хату, де стояв перед хвилиною стіл, знову подивилися на мене! А дивитися було на що й на кого!

Я був, як звичайно, зарослий, мав на собі шапку з червоним шликом, поверх старої російської, добре вже потертої шинелі, мав австралійський кожушок з крильцями, як у янгола, на плечах. В кожному разі з мене тоді можна було малювати портрет якогось далекого мого скитського предка! З чим, мабуть, погодилися й два англійські вояки на о. Лемносі, бо повернулися назад у свою хатку.

11. березня 1975.

Та наш «приятель» француз в Антанській Головній Команді в Царгороді нас не забув і зажадав, щоб нас, себто, Курінь «Чорна Хмара» негайно, з першим же пароплавом привезти в Царгород. Така нагода сталася вже на п'ятий день нашого перебування на о. Лемносі.

Раннім ранком ми мусіли скласти ті, надто «складні» для нас шатра й бути готовими до навантаження на пароплав. Це все ми скоро зробили, бо це йшло по лінії наших побажань. Перед десятою годиною ми вже стояли на березі.

Цим разом пароплав був більших розмірів і стояв далеко на рейді, не на березі. На пароплав нас відвозили катером. З нами разом від'їздили й нечисленні родини цивільних утікачів. Море було неспокійне, темне, майже тобі справжнє «Чорне море!, вітер ганяв високі хвилі. Біля мене одна маленька дівчинка, років з дванадцять, каже своїй мамі: «Якби ми були дома, я б прийшла із гімназії й читала б якунебудь цікаву книжку!» Оте «дома» так нагадало й мені, що ми вже не «дома» й той затишок з книжкою в руках пропав навіки не тільки для тої дівчинки, але й для нас усіх!

Я вже не раз згадував, що пан Гребенник якимось так мов би

мимоволі все випирився наперед, мов би він наш отаман, а не Хмара, або Федорченко. Натомість справжній Хмара (Іван Марків) все намагався не афішуватися, а триматися в тіні. Так і тепер при ладуванні на пароплав пан Гребенник був всюди спереду, його було видно й чути, а Хмара замішався поміж козаками й помітно було, що він намагається бути нижче трави й тихше води. Мов би щось передчував!

В минулому році 1919 він був активним в протиденікінському повстанні й тепер опинитися поміж вчорашніми денікінцями не належало до приємностей! Комуś із присутніх на о. Лемносі військових чинників, пригадалося прізвище Хмари й хотілося порухатися з ним, тому й прислали на пристань відділ озброєних юнкерів, щоб арештувати Хмару.

Коли нам випадала черга після цивільних ладуватися на катер, начальник юнкерів запитав, хто такий Хмара, то сам пан Гребенник представився, що він Хмара! Юнкери його оточили й повели від нас. Дехто з наших козаків хотів визволити отамана Гребенника, але отаман Хмара заспокоїв хлопців тим, що отаманві Гребенникові нічого не станеться, бо він має добрі військові документи й Хмарою він ніколи не був.

Так ми й відплили з о. Лемноса до Царгороду без отамана Гребенник представився, що він Хмара! Юнкери його оточили й лися, російські чинники були дуже розчаровані, що бажаний їм Хмара виявився зовсім не Хмарою! Так, що пана Гребенника навіть перепросили й пізніше уможливили йому виїхати до Югославії, звідки він через Угорщину дістався до Польщі й мов би приймав участь у Другому Зимовому Поході, як це можна вчитати з його «Докладу» до Похідної Канцелярії Головного Отамана Військ УНР з дня 30. XI. 1923. Тарнів. Надруковано у: О. Доценко: Зимовий похід, Варшава, 1932. на ст. 205-209.

Про його участь у Другому Зимовому Поході я вжив слів «мов би», а це тому, що в його «Докладі» стільки фантазій, що тяжко тому всьому вірити, про що він написав. Щодо часу перебування нас у різних місцях у нього нема ані слова правди, щодо кількості війська, яке він згадує, так само небагато правди, а коли чичач дочитає до того, як 120 чоловік було вивішено на деревах, то такої фантазії не було за цілу революцію по всій території колишньої російської імперії! Там, де він «вивішував», ані 120 дерев нема! Дальше можна вважати справу з отаманом Антоном Гребенником закінченою й більше до неї не повертатися! Остаточний кінець його після дати його «Докладу» мені невідомий.

Прибули ми до Царгороду і справа наша перевезу нас з паро-

плава на пароплав продовжувалася так, що в цілому ми побували на вісьмох пароплавах, на двох із них турецьких і на одному із них військовому англійському. Цей останній врізався мені в пам'ять тим, що був бездоганно чистий, а в зупі варили картоплю в лушпинні й ми не знали, як же її їсти, чи з лупиною, чи обдираги її?! І її ми їли з лупиною, бо так їли й англійські матроси й нам так показували.

Турецькі пароплави були «Ак Деніц», і «Аль Рашід», один із них прославився тим, що на ньому від'їхала перша партія репатрійованих назад «на рідину». Це були переважно козаки! Вони найбільше тужили за рідним краєм, ніж хто небудь із інших.

Ми перебували на палубах та продовжували любитися краєвидом Туреччини й на цьому березі й на тому, на азійському, де був славний Скутар, який заліз в українські печінки ще в минулих століттях. Тут продавали українських невольників на працю на галерах та українських невольниць у гареми. А колишній гарем султана стало стояв нам перед очима й ніякого виняткового враження на нас не справляв. Може, скорше був подібний він на в'язницю, а не на палац, на «золоту» клітку, в якій перебували колись, мов би найкращі, дівчата того часу.

Всяко бувало нам з Туреччиною, то воювали з нею, то шукали в ній захисту від братнього ворога, який був ще гірший, ніж Туреччина, тому співали наші предки, а ми за ними тепер повторювали:

*Ой не гаразд запорожці,
Не гаразд вчинили:
Степ широкий, край веселий
Та й занастили!
Наступає чорна хмара
І дощик із неба:
Зруйнували Запорожжя
Колись буде треба!
Ой чи гаразд, чи не гаразд,
Нічого робити!
Буде добре запорожцям
І під турком жити!*

П'ятий і останні два рядки виспівували з особливим притиском. Точної долі ми не знали, що з нами буде, де ми будемо

жити. Стало посилали делегатів до Царгороду, які й не верталися ніколи, мов би їх там щось вроді дракона пожирало!

Та нарешті, коли одного прекрасного дня прибув до нашого корабля катер і з нього по-французькому якийсь старшина запитав, чи нема на кораблі тут українців, то врангелівський генерал, який стояв на палубі, відповів, що нема! На щастя тут стояв наш козак Іван Сацький, який знав досить добре французьку мову, почувши таку відповідь генерала, відповів, що неправда, тут перебуває українська військова частина. І виявилось, що то якраз нас і шукав французький офіцер на кате-рі.

Він прибув на пароплав, ще кинув пару слів докору генералові за невірну інформацію, зустрівся з нашими старшинами й команді корабля видав наказ ні в якому разі нас, українців, з цього пароплава не перевозити й чекати дальших розпоряджень з Головної Команди в Царгороді. Себто, ми одержали «свій хутір»! Але не надовго!

В складі врангелівської армії був Полтавський Курінь під командою отамана Уренюка. Це був український курінь, зформовано його було з полтавської молоді, яка після 1919 року опинилася в Криму. Відступали вони з України на Джанкой-Севастополь. Ми про них знали, але зустрілися вже аж на пароплавах в Царгороді.

Мабуть, наша назва «Чорна Хмара» так заімпонувала си-нам Української Полтавщини, що Полтавський Курінь вийшов із складу врангелівської армії й приєднався до нас, як ще один курінь Катеринославського Повстанського Коша «Визволення України». Але найбільше їм імпонувала назва «Чорна Хмара», тому й по роках зустрічаючи їх, питався їх з якої вони військової частини, то майже ніхто не казав, що з Полтавського Куріня, а з захопленням казали, що вони з «Чорної Хмари»!

Та це вже сталося пізно! Ми перестали бути військовими одиницями, а стали цивільними утікачами, яких вербували роз'їхатися в різні країни. Вербували нас і до Французького Чужинецького Легіону, або в Мароко, або в Індокитай. Та з українців мабуть жоден не зголосився туди. Далеко ж!

А коли почали вербувати їхати в Румунію, то ми всі туди й зголосилися, бо це ж було так близько! Рукою подать і вже на Україні! Воля Всевишнього була благодатна нам, нехай святиться Ім'я Його!

15. березня 1975.

В днях 15-16-го грудня 1920 на корабель «Вітім» заладували нас, казали, півтори тисячі, усіх, які забажали переїхати до Румунії. Корабель «Вітім» був з тих, що колись плавав світовими океанами й до Владивостоку. Так, як пригадую його величину, то небагато йому бракувало, щоб мати до десять тисяч тон.

З тих півтори тисячі пасажирів були всі з «Чорної Хмари» за винятком тих одиниць, які скоріше дісталися на берег в Царгороді й зникли з нашого поля зору. Пізніше вони показалися в Чехословаччині, Польщі, крім Івана Кулика, який спочив від тифу в Царгороді, нехай буде спасенна душа його! Ані одного не могу пригадати з наших козаків, які б потрапили в Югославію.

Крім нас, пасажирів, на «Вітім» заладували й масу провіанту, так, що біди ми не почували. Закликали нас потворити десятки з одним десятником на чолі. Не пам'ятаю вже прізвища того козака, який став моїм десятником, тільки знаю, що він зібрав нас ледве шостеро, до них приписав чотири «мертві душі»! (О, безсмертний Гоголю, земляче наш дорогий, як часто ти помагав своїм землякам та ще будеш помагати мабуть таки во віки вічні!).

При цій нагоді треба б пригадати, яким ошадним міністром фінансів міг би бути я! Ще в Феодосії у нас завелися якісь гроші, може, нам виплатили якусь платню, вже не пам'ятаю, й той гурток козаків, може, з шостеро нас, довірив усі гроші мені! Гуртом ми ходили в Феодосію, як напр. на виставу «Наталки-Полтавки», і в місті натрапили на такі спокусливі речі, як білесенькі булочки, розміром у два людські п'ясточки. Вони були такі смачні, що ми їх купували й їли. Купували їх одну на двох, бо ціна їм була по 250 карбованців врангелівськими грошима, які були дуже гарними, а ціна їм була ото ж аж 250 карбованців за малесеньку булочку.

Булочки нам дуже смакували, але я й не дав більше купувати, як тільки ще по одній половинці на душу! А історія скінчилася тим, що ми виїхали, гроші вивезли (правда, не багато) й зужили їх якщо не на куриво, то ще на щось гіршого. А булочки ми часто згадували. Я ж утратив усякі передумови стати будь в якій державі міністром фінансів. Бо всі вони, по всіх державах світу поводяться цілком інакше, ніж я поведився!

Дня 16-го грудня ми кинули останні свої погляди на величне місто Царгород і повернули назад на північ у Босфор, так

мов би додому! Ще побував деяку годину на палубі, прощаючись з красотами берегів Босфору! Але вже на довго!

Розхворівся так, що вже й красоти Босфору мене не тишили й постачання десятих на шістх також утратило всі свої принади. А коли вийшли (так, «вийшли», бо кораблі по морях «ходять», а не плавають!) в Чорне море, то відразу й пригадалися хоч би тільки ті нечисленні образи Айвазовського, які доводилося бачити по журналах. Бо на Чорному морі «Ревуть, стогнуть гори-хвилі!» Коротше й точніше ніхто не зможе передати те, що з нами діялося!

Це ж був місяць грудень, місяць найжахливіших бур на Чорному морі. І ми попали в таку бурю, яка й буде тривати не один день! Це був справжній шторм, у скільки одиниць я й тоді не знав і тепер не можу сказати, але напевно недалеко від десяти по десятибальній системі!

Хоч який я був хворий, але час від часу кортіло вийти на палубу глянути, як то «ревуть, стогнуть гори-хвилі!» А вони не тільки ревіли й стогнали, але й перекидалися через палубу нашого «Вігіма»! На палубі не було, зрозуміло, ні духа! Не то, що хворому вийти на палубу, але й здоровому не можна було показатися, щоб хвилі не змели з палуби. Найбільше, що міг собі дозволити, це з трапа, міцно тримаючися за поруччя, глянути на палубу!

І вдень небо затягнене хмарами й ледве помітні яскравіші плями на хмарах показують, що сонце ще не зникло з нашої вселенної, що десь воно понад хмарами так само змагається продістатися до землі, як наш «Вігім» намагається дістатися до Констанци.

Прибули ми до Констанци 19-го грудня й нас, хворих, яких добрих пару десятків, перевезли до шпиталю. Там з нас усе поздіймали, нас постригли, викупали й поклали по двоє на ліжко, бо ліжок бракувало. Як тільки в людських умовах переспав одну ніч, так нараз і одужав! Але шпиталь з тим не годився й тримав нас тиждень до 26-го грудня. Бо ми мали мов би якийсь паратиф і треба було вичікувати, чи він не перейде у справжній тиф?

На щастя так не сталося й ми тиждень відпочивали і від недоїдання і від «кровопивців», які нас аж до Констанци не покидали. Але лікарі щодня нас відвідували й питали, перекладчиками були басарабці, які верталися з своєї попередньої єдиної неділімою «родіни» в свою теперішню нову «родіну».

На запит лікаря треба було шось відповісти й одного разу

я відповів, що вночі не сплю (бож удень висплюся!), сестра записала. Він питає мого товариша по ліжкові, старший цивільний пан був, відповів, що терпить затвердженням. Сестра записала. Пізніше принесли ліки й мені влили три ложки касторової олії, а моєму сусідові впхали в рота таблетки на спання! Як ми не протестували й не намагалися пояснити, що якраз навпаки треба, сестра нас не слухала, бо мовляв шпиталь військовий і ми мусимо слухатися!

Ані на мене не поділяли його ліки, ані на нього не поділяли мої ліки. Час був повоєнної руїни й тому, мабуть, і ліки ще не прийшли до стану мирного часу.

В Констанці я вперше тісно зіткнувся з країною з латинською азбукою, там я сподівався, що нарешті зможу ужити моєлюблене ім'я Габріель, яке мені сподобалося ще з того часу, як я прочитав збірку оповідань для шкільних дітей Габріеля Данунція (Д'Анунціо!). На моє велике незадоволення над моїм ліжком висіла табличка з іменем Гавріл, це мов би по-румунському! Ще багато, багато років промине, коли я таки при свою собі ім'я Габріель!

Ще перебуваючи на о. Лемносі, ми зустріли там, дослівно, гори воєнного добра, як напр. військових покривців, посуду й т. п. Покривців ми собі припасли подостатком і тепер нам те все після дезинфекції в шпиталі видали. Одежа наша була лихенька, бо так ніхто й не догадався нас одягти й обути, хоч у Феодосії лишилися десятки тисяч комплектів, які так охороняли, що силою ми не могли їх здобути, а по доброму нам їх не видали.

Так, що ми поганенько вбрані посідали на вози, позамотувалися англійськими покривцями, бож під боком Чорне море і з рідного краю вітер щиренько дув на нас! Привезли нас до Текір Гіолу, курортної місцевости на південь від Констанци 16 км.

Там нас розмістили по пансіонах, віллях, готелях. Я попав до вілли «Лучія». На ніякі наші бажання групуватися ближчими гуртками, ніхто не звертав уваги. Просто механічно відраховували стільки, а стільки осіб у кімнати по черзі одна за одною.

Разом зі мною в кімнаті були два козаки донці, прізвище одного було Можаяєв, а прізвище другого не пам'ятаю. Взаємно вони титулувалися ані по прізвищах, ані по іменах, а по фізичних ознаках. Можаяєв був Пузатий, бо був таки повненький, ніврочку, а той другий був Горбатий, бо був досить таки

сутоловатий.

Обоє вони були віку понад 50 літ, з них горбатий був добродушний чоловік. Пузатий був мов би суворішого вигляду, але разом вони були нам прекрасними співмешканцями. Вони мали життєвий досвід багатший від усіх нас разом узятих. Ціле життя вони козакували, бо бували вже й на японській війні. Вони мали не тільки голки й нитки, які й нам позичали, але вони мали навіть шмати для миття підлоги.

З наших у кімнаті були я, Петро Хомаза, Володимир Гречишкін, ще молодший від мене й стало хворий, старий кіннотчик Корній Левченко, родом з Лепетихи, до нас прибув із врангелівської армії, Гнат Когут, хоч з прізвиськом і галицьким, але наш запорізький на сто процент, родом з Полог, або з Жеребця, нашого повіту. Дома він був робітником у малих оліярнях і від нього я довідався дуже багато про цей рід невеликого, кустарного промислу на схід від мого рідного міста.

Він лишився в моїй пам'яті, як босий, бо справді не мав на ногах нічого й тільки недавно на якомусь смітникові найшов один валянок, а другу ногу загортав англійськими військовими покрівцями з Лемноса.

Був він невичерпальної енергії й такої ж безмежної доброти. Ще увесь табір спав, а він уже обмотав одну ногу покрівцями, на другу натягнув валянок і оббігав увесь табір і повизбирував усі бички. Так усі, бо його ніхто ніколи не міг випередити. Та найцікавіше було те, що сам він не куриє. А всі назбирані скарби приносив нам, курцям у кімнаті. Чи було щось подібного по всіх таборах світу, як наш Гнат Когут? Напевно ні! Він же стало опікувався й хворим Гречишкином, просто по материнському ходив коло нього.

І знову приходиться мені на пам'ять улюбленець моїх юнацьких літ: «Да, билі люди в наше время, не то что нынешнее племя, богатырі не вы!» (М.Ю.Лермонтов).

Хоч раз на тиждень по кімнатах проходила контроля своя таборова й румунська. Мешканці нашої кімнати були «прості» люди й ми мало що не щодня мили підлогу в кімнаті. За декілька разів контроля ствердила нашу кімнату зразково чистою. Цього не могли вони сказати про кімнати, в яких мешкали пани офіцери.

І мало що не новорічним дарунком нам було: нас переселили в кращу кімнату, на соняшній стороні, а панів

офіцерів переселили в нашу кімнату, яка була на північній стороні та ще й мала вигляд у кам'яний мур сусіднього виноградника.

Так успішно ми закінчили 1920 -ий рік!

23. березня 1975.

1921 - ий РІК

Після перебування в шпиталі вже менше більше прийшов до пам'яті, хоч поправлятися й не було з чого. Ранком давали нам чай з хлібом. Зупи, звичайно були ріденькі, водянисті, бож варили їх на воді. З тих часів я люблю лише густі зупи, незалежно від того який добробут у хаті.

Часу ми тепер мали доволі, тому й мали нагоду ближче пізнатися між собою, бо в походах не до пізнання було. Багато довідався з життя моїх козаків у них дома, в їхніх рідинах, в їхніх селах, бож доти мало що я міг знати.

Так собі приватно зійшовся до гурту, козаки співали українських народних пісень, але співали також і про забайкальських бродяг та інших сибірських каторжан. Співали про «Варяга», який поніс з собою на дно не одну сотку моряків, з них численних і українців. Співали й про Єрмака, який завоював Сибір. Одним словом усі ті пісні, які були спопуляризовані «пісенниками» продаваними на ярмарках російської імперії.

Свідомих українських інтелігентів вищого порядку серед нас не було, щоб можна було щось робити з простими малограмотними козаками. А такі, як я та мені подібні недоростки, ще не мали досвіду щось такого робити. Тому великою подією було, коли одного разу заповіли, що сотник Лантушко, українець, але із врангелівської армії, прочитає лекцію з історії України.

Був і я на тій лекції, зібралось нас там багато. Доповідач не був занадто красномовний, просто йому мабуть бракувало знання матеріялу. Бо, як тепер пригадую, то його джерелами до історії України були мало що не «Тарас Бульба» та твори Кашенка. Але й за те спасибі.

До тепер ми звикли, що на чолі періоду історії стояв цар, і довкола нього «крутилася» історія, а з цієї доповіді ми не винесли враження, довкола чого ж «крутилася» історія України.

Формально ми були інтерновані, тому наш табір був

оточений колючим дротом. А тому, що час від часу постачання дров на кухню й нам на ogrівання кімнат затримувалося, колючу огорожу розбирали, кілки палили, а коли знову привозили дрова, тоді знову городили колючу огорожу й так повторювалося стало.

Охороняло нас військо, але якогось вийняткового режиму не було. Раз якісь два наївняки утікли до недалекої Болгарії, шукали більшого щастя. Команда табору трохи похвилювалася й на тому заспокоїлася.

Бо зрештою чого нам тікати, куди й пощо?! Їсти, пити дають, живемо надіями на скоре покращання наших надій, от-от тільки почекає ще трохи. Тим більше, що вже в Кронштадті вибухло повстання, на яке покладали надії в світі, не тільки ми, інтерновані в Текір Гіюлі, але й увесь світ.

Кораблі, які нам видно було, як вони йшли на північ, здавалися нам тими, які нас заберуть на Батьківщину. З цього приводу ми часто самі з себе глузували. В таборі якісь росіяни видавали газетку «Ехо Родіни» на сторінках якої й розважали нас усіх несотворенними вістками із світу, про які звичайно, ніякий світ не знав, що такі вістки існують.

Пару разів довелося побувати в туристиці поза межі табору. Не можу собі пригадати по якому способові це сталося, але одного разу ми відвідали пару хатинок розкиданих в одиночку довкола табору. Ані деревця біля них. Хатини маленькі глиняні. Вогнище в них горить на долівці посеред хати, дим виходить у привідкриті двері. Або вогнище при лежачому комині, себто така лежанка з глини й пруття сплетена попри стіну. Вогнище перед отвором до такої лежанки, тепло й дим виходить крізь таку лежанку. Дим надвір, а тепло дещо затримується в лежанці. Такого я ніколи ще не бачив!

Мешкали в тих хатках переважно турки, які в пізніших 1920-х роках переселилися до Туреччини. Це були рештки того імперіялістичного турецького народу, які були дійшли й затрималися навіть у Добруджі (це було в Добруджі), а шляхів до цивілізації не відкрили й досі. (*дивись дату під цією статтею*).

Іншим разом ми ходили в бік моря довкола лиману, із-за якого й побудовано тут курорт. Між лиманом і берегом моря вже тоді були там палаци, великі вілли в румунському стилі. Бачили ми й палац румунської письменниці Кармен Сильви, відомої нам доти в російських перекладах. (про це я писав

у «Молодій Україні» ч.219, 1974).

Чи може вік наш був ще безтурботний, чи може свідомість, що от-от поза гребенями отих хвиль лежить наша рідна Україна, але якось ми не журилися своїм майбутнім. Воно нам було ясным і світлим. Воно було перед нами, мов на долоні!

В березні 1921 року з Греції повертався з своєю новою й молодою дружиною грецькою принцесою Геленою румунський наслідник трону Карло, якій шойно одружився з нею в Атенах. Лишив він її в Констанці, а сам заїхав до нас у Текір-Гіол. Ми його зустріли цілим табором. Він пройшовся перед нашими лавами й привітав нас по російському «здрастуйте» Ми йому мабуть відповіли голосним «ура»!

Що його принесло до нашого табору? Чи не сантимент до російського сусіда, а ми всі там були під загальним титулом росіян, з якими він мав породичатися. Мав він одружуватися з великою княжною Ольгою Миколаївною. Чому цього не сталося, мені невідомо. А як би було сталося, то мабуть історія пішла би іншою колією, як для Румунії, так і для царської родини.

Року 1926 Карло став румунським королем Карлом II, а голосним він був уже доти й після своєю любовною аферою з Геленою (по румунському Оленка) Лупеску. З того повстали й ще будуть повставати великого напруження романи й фільми. Карло II і мадам Лупеску правдиві історичні особи. Згадую тут принца Карла тому, що це була перша особа королівського роду, яку довелось побачити так зблизька.

Донський козак Пузатий звичайним кишеньковим складаним ножом поробив нам ложки з глодового дерева, як раз із тих кілків, якими городили колючий пліт довкола табору. Спочатку він зробив ложку в цілому, як вона має бути, а пізніше на вогні «відпустив» сталь ножа, загнув його дугою, потім знову нагрів і загартував ножа наново. Таким загнутим ножом він вистругав глибину ложки. Кожному із нас він подарив по ложці. Обое вони були гарні люди, нехай благословенна буде доля їхня!

Наближалася весна. Стоячи в чергах по обід та вечерю, знайомилися ми з іншими людьми. Так я потоваришував з одним юнкером, який був може на рік старший від мене. Прізвища його я вже й не пам'ятаю, але згадую про нього завжди добрим словом.

Перестрів його один румун і запросив чи не міг би він змурувати йому кам'яний паркан з грубого безфоремного каменя,

зліплюючи глиною. Він погодився й до співпраці запросив мене. Ми обоє заходилися й майже за день зліпили йому мур. А тому, що каміння було безформне й цементували його ми лише глиною, то ми обоє були настільки побожні, що гаряче молилися Богу, щоб мур від першого дощу не розкис і не завалився, поки ми не виїдемо із табору. Бог почув наші молитви!

За працю ми одержали по десять лей. Це були порядні гроші. Я за свої десять лей купив зошит, олівця й почав писати щоденник, а за решту тютюну, який і прокурив з товаришами, яким стало пухли вуха від браку тютюну.

Наближалася весна й ми звільнили курорт. Я виїхав мабуть у першій сотці 11-го квітня 1921 до Букарешту. В Констанці ми ще оглянулися на пам'ятник Овідія, який коротав свій вік 19 соток літ тому на цьому місці. Але ми ще в атмосферу «Сумних елегій» не вжилися, нам було ледве по два десятки літ і ми йшли назустріч новому й кращому життю. Так ми вірили. Перед нами стояв світ розкритими брамами. І ми співали!

23. березня 1975.

Від Констанци потягом ми доїхали лише до Дунаю, а там мусіли висідати й переходити Дунай пішки по тимчасовому мосту, бо залізничний міст у війну був пошкоджений і його дотепер ще не відбудували. Це вже був 1921-й рік! Темпо!

Вперше бачив, як «Дунай тихо воду несе»! Була весна, Дунай був повноводий, але ж і каламутний. Мало що не з трьохтисячної кілометрової своєї довжини зібрав він каламуть. У пізніших роках довелося Дунай переїздити, чи навіть і переходити пішки по льоду у багатьох місцях, як Будапешт, Відень, Братислава, Лінц, Регенсбург, Ульм.

Перейшовши по хиткому мості Дунай ми знову всіли в потяг і поїхали до Букурешту. Румунська оригінальна назва їхньої столиці є «Букурешті», тому я ніколи не вживаю назв Букарест, Букарешт, Бухарест.

На дорогу нам видали консервовану білу квасолю з шматочками сала. Квасолю я любив ще з дому, але ту нашу червонорябу, а тепер мені засмакувала біла квасоля. Вона є румунською національною їдою і кожної середи й п'ятниці її споживають у різних видах і в королівському палаці і в найбіднішій хатині румунського труженика.

Я білу квасолю так полюбив, що також кожної середи й

п'ятниці ставав «справжнім румуном»! Численні люди не долюблюють квасолі, але, коли в страву приходиться свіжа зріла квасоля, ще непересохла, тоді від такої квасолі не мона відірвати й її найзавзятіших противників. Із-за моєї любови до квасолі кухар, по-румунському «букатар», завжди давав мені добавку. А коли була свіжа в сезоні квасоля, тоді нікому не давав добавки, поки я не одержав її! Бо тоді по добавку приходили противники квасолі. Лишилася квасоля моєю улюбленою стравою на все мое життя.

Першу сотню нас, мешканців Текір Гіолу, привезли в Букарешт на працю в інтендантські склади. На вирішення, хто має бути в сотні, ми не мали впливу. Адміністрація табору просто механічно відрахувала сто осіб і відіслала з табору. В нашій сотні опинилися нас, старшин і козаків з «Чорної Хмари» більш менш 57, а решта 43 інші, які були або з врангелівської армії, або цивільні втікачі. Мало не всі вони були українського роду.

Інтенданські склади знаходилися в дільниці міста Букарешту під назвою Котрочені, недалеко ботанічного саду й одного із королівських палаців, який так і називався Котрочені. В безпосередньому сусідстві з інтендантством була фабрика шиття воєнних уніформ та різні інші воєнні склади.

Нас примістили у величезному дерев'яному бараці, у якому на одній третині перебували румунські вояки, а нам припало дві третини бараку. Ми мали залізні військові ліжка, які стояли островами по чотири. Тому, що з нами був наш сотник Лепський з дружиною, то їм відвели куток у нашому бараці й загородили його вояцькими покривалами.

І старшини й вояки прийняли нас прихильно, так, що ми ніколи не почувалися чим будь упослідженими. Годували нас так само, як румунських вояків, з тою тільки різницею, що ми ніколи не одержували мамалиги, а вояки часто (не завжди) одержували по п'ятницях, замість хліба, мамалигу.

При інтенданстві була сотня вояків, які несли охорону складів, і менший відділ, вояки його працювали в складах. За працю вояки одержували платню, яку саме, вже не пам'ятаю. Нам платили так, як цивільним робітникам, вже не пам'ятаю по скільки, але здається по 12 лей у день. А це з утриманням, мешканням, харчами й робочою одежою. На той час і на ті умовини, в яких ми опинилися, це було непогано.

Повинності наші були нескладні. Ми одержували, або видавали всяке воєнне добро, як одягу, обув'я, матерію, торби, реміні, гудзики, нитки, машини до шиття й т. п. Зброї в на-

наших складах не було. Начальниками робочих груп були сержанти, з якими ми скоро зжилися й здружилися. Румуни лагідні люди, наші сусіди й переважно селянського походження, тож і працювати з ними було легко.

Крім румунського воєнного добра в складах була маса австро-угорського трофейного добра, яке припало Румунії разом з Трансильванією, а також із походу Румунії на Будапешт на ліквідацію угорської революції під проводом Бели Куна року 1919.

Серед того трофейного добра було багато мап Східньої Європи, якими я й покористався під кінець 1921 року за часів Другого Зимового Походу під проводом Юрка Тютюнника. Серед папірового сміття найшов я якусь книжку без титульної сторінки, але з різними гачками й чарками. Я почав розшолопувати ті «гієрогліфи» й догадався, що та книга була чеська. То була моя перша зустріч з чеським друкованим словом.

Серед трофейного добра було й декілька списів і я тоді 19-літній юнак почав метати списом і дуже полюбив той спорт. Але, що я не метав списа в повітря, а в один із каштанів, які мало не століттями росли на одній із доріг інтенданства (простори складів були гектари, гектари!), то мене й досі мучить сумління, що я так жорстоко поводився з живим організмом — з деревом.

Алея до королівського палацу Котрочені була обсаджена каштанами й коли вони цвіли тисячами свічок, то це був один із незабутніх образів Букарешту, який лишився в мені навіки!

Ми були під опікою румунського воєнного міністерства (Міністерум де Резбой), але до нас в інтенданстві не застосовували солдатської дисципліни. Але з території складів випускали до міста кожний раз за дозволом вартового старшини, або хоч його заступника.

Може ми перебували вже тиждень, а може, вже й два, саме надходив Великдень і мабуть у Вербну суботу ми попросилися до міста говіти. Посольська церква російського посольства була закрита, бо не мали там на той час священика, тому ми погодилися, щоб нас повели до румунської церкви, добре, що ми ж православні брати!

Повів нас до міста один сержант, а тлумачем при ньому був наш козак Макар Мар'яненко, який у свій час побував на румунському фронті, крутився між молдаванами Басарабії, то трошки розбирався в румунській мові. Прибули ми до церкви. Румунський отець радо нас зустрів. Приступили ми до сповіді, яка й відбувалася при допомозі нашого «тлумача» Макара. Що нас отець питав, ми не знаємо, але Макар нам перекладав, чи любимо ми

румунського короля, чи любимо румунську королеву й далі в такому ж дусі! На всі питання ми відповідали позитивно й отець дав нам розгрішення від гріхів!

При одній із перших неділь ми меншими групами рушили поза місто, тим більше, що Котрочені це вже було передмістя. В селах зустрічали приємних людей, які відразу спішили нас погостити «цуйкою» — популярний румунський напій якості нашого поганенького самогону.

При першій же зустрічі відразу ж роздавалося: «А руські!» І тут починала діяти наша українська пропаганда, яка заперечувала, що ми руські, бо в дійсності ми українці й т. д. На те слідувало протяжне: «А-а-а!» І так мало не шістьдесять літ «не руські, бо українці»!

Тут треба зафіксувати, що українці мали великі симпатії серед румунського загалу. Мабуть тому, що українські політичні чинники занедбали й ніколи не висловили свого ставлення до проблеми Басарабії, а росіяни не ререставали твердити, що їм сталася кривда тим, що Басарабія відійшла до Румунії. На кожному кроці це було помітно. Бо і свідомо, чи підсвідомо, чому ми маємо дискутувати справу Басарабії, коли та справа абсолютно неактуальна?!

Коли я згадав Макара Мар'яненка, то не можна так його й залишити, бо це був цікавий тип, щось вроді українського Швейка! Могучий на зріст, здоровий, себто червонолиций, усмішка з нього не сходила ніколи, чи його хвалити, чи його пробирати, він усе приймав, як горохом об стіну!

В складах були величезні можливості красти. Поперше всі ми «придбали» собі австрійські вояцькі реміні, а хто то й два. Це і не вважалося за гріх! Крім того якогось гудзика, чи нитки, чи голки, чи якусь штуку з білизни, чи з одєжі. На це все дивилися крізь пальці, але Макар та декілька йому подібних, потрапляли обмотати на себе під робочу куртку по три метри матерії й пронести із складу. Макар так часто крав, що не завважити цього не можна було. Румуни так і називали його «Пунгаш маре»!, себто, великий злодій! Одного разу його прилапали з матерією й розмотали її з нього. А Макар нічого собі, стояв та сміявся й тим сміхом обезбрював кожного. Тільки й усього, що в наступну суботу його не пустили до міста.

Але це жодна кара, бо за інтендантським шпиталиком у паркані була діра, крізь яку виходили всі, хто потребував до міста, особливо в будень увечорі. А коли вертався, то вже не

питали якою дорогою той, чи інший виходив до міста.

Це ж мої особисті спомини, тому не можна не згадати, що голитися ми голилися так, як Василь Стефаник розписав! Себто хтось із старших, як напр. сотник кінноти Кравченко мав бритву й радо усіх бажаючих голів. Стригтися справа складніша й одного разу я пішов до одної голярні недалеко від нас, на тій же самій вулиці.

На моє велике здивування там був не голяр, а голярка, гарна панна, може моя ровесниця. Крім неї була присутня її мати, яка й приймала гроші. Мені було дивно, але й приємно, коли така гарна дівчина, а гарною вона таки була насправді, поновляла мені красу! Я був зворушений до глибини не душі, а серця, бож симпатії звичайно перебувають у серці, а не в якійсь там душі! Треба було б щедро віддячитися, я людина не із скупих, але як це я міг зробити, коли я «лицар», а вона переді мною «дама»! Ну, як можна «дамі» тикати в руку лея?!

І я не тикнув, не дав їй на чай, запалився як рання зоря, позичив у вовка очі й вийшов з тої чарівної голярні. Більше я ніколи туди не ходив, але і з того часу де б я не був, коли траплялася нагода, що треба давати на чай, я завжди давав, ніколи не скупився! І хоч траплялася в таксі шоферка, а не шофер, я вже не звертав увагу на те, що вона «дама», а я «лицар», давав в пам'ять тої «дамі» - голярки з 1921 року.

Хоч і рідко, але часом давали румунським воякам по п'ятницях мамалигу замість хліба. А вони хоч і румуни, але мамалигу не люблять! Одного разу я й Петро Хомаза, мій друг ще з дому та й тепер частий напарник до праці, одержали наряд зварити два великі казани мамалиги. Мамалигу варили надворі над двома великими ямами, в яких, як у печі розводили огнище.

Варити мамалигу справа не дуже мудра, головне, щоб стало її помішувати. Вона не мусить бути зварена, не мусить випріти, як наша пшоняна каша, бо однаково окремі зернята її будуть тверді й робитимуть враження сирих. Очевидно, що варячи мамалигу вперше у житті, ми її не вимішали як належить. Тому, коли вояки одержали її й пішли до їдальні їсти, а їдальня для нас усіх була спільна, й пізнали, що мамалига була погана, почали питати хто її варив? А ми ж її варили надворі, тому кожний і бачив «мамалижних кухарів»! Як почали вояки кидати в нас тою «нашою» мамалигою, то ми ледве доїли свій обід і втікли із їдальні! А вартовий старшина стояв перед їдальнею й пильнував, щоб обід видавали

справедливо!

Сказано молоде та дурне!Одного разу треба було повиносити квасолю у мішках по сто кілограмів на третій поверх. Її можна було виносити без труду по два хлопці на один мішок, але ми захотіли пописатися! І декілька з нас, в тому числі і я, брали мішок на плечі, нам його піддавали інші хлопці, й виносили на третій поверх без труду, тільки на другому поверсі ноги починали труситися! Добре, що сходи були досить таки низенькі!

Літо в Букарешті тепленьке, дощі не передбачалися й багато із нас повиносили ліжка надвір під могутні волоські горіхи. Я скупався під душшю, наламував гілля волоського горіха, брав його в обійми й так у тому «дурмані» засипляв! Тоді ще думалося про дім, про Дору й ті сни в ароматах волоського горіха були одні із блаженних снів мого юнацтва.

Ми, старшини й козаки «Чорної Хмари» жили дружно, працювали дружно. У вільний час співали, навіть танцювали. Румунські вояки прислухалися до наших пісень і навчалися хоч мелодій, як що не слів. Ми навчалися їхніх вояцьких пісень і жили собі дружно по сусідському. Це був 1921-ий рік і з України прибували нові втікачі. Деяких із них приділили до нас на працю. З них пам'ятаю двох наших ровесників із Кременчука, з них один називався Рубан і був такий гарний, що тільки б Гриця грати на сцені. Другого прізвища не пригадую.

З безпосередніх околиць на схід від Дністра були також втікачі й один із них мав прізвище Українець. Як ті два хлопці з Полтавщини, так і ці з-над Дністра, знали багато інших пісень, не таких, як співали у нас над Дніпром. А Українець крім того й був танцюристом таким, що як закрутиться бувало, то нехай усі вихри сховаються, куди їм до нього?!

Я тут згадую про частину «Чорної Хмари», яка працює в інтендантстві, а це не всі, бо решта попала на менш прихильне й приємне положення: на працю у форті Пантелеймон в околицях Букарешту. Там і праця була тяжча та й украсти не було чого. Тому всякі дрібниці, як ремені, чи щось із білизни, то ми їм постачали. На жаль там перебував і Сашко Кошель, мій друг з дому, ще з дитинства. А тут при мені перебував Петро Хомаза, ближчий мій друг і приятель.

Крім того ще з дитинства я мав приятелів не українців. В народній школі це був Володька Маренгольц, син маляра, себто останньої категорії пролетаря. З ним мене розлучив наш

учитель. Володька до мене заговорив, а мене забрали від нього й посадили на першу лавицю перед самісінькою катедрою!

У Вищій Початковій Школі був моїм другом Ємелька Казанцев, син сторожа на складі нафти Нобеля. З ним я розійшовся тому, що він не піддався й не дався видурити з нього фінляндську монетку в один пені! Після нього моїм другом став Міша Мерзлікін, син якогось заможнішого тата, зайнятого в різниці. Він добре вбирився й стало ходив з родиною до театру. Це вплинуло на мене і я пізніше не цурався театру.

А тут в Букарешті я потоваришував з Юльком Гофманом, моїм ровесником із Одеси. Ми українська група були такі зразкові, що мали в собі щось атракційного. Тому й Юлько Гофман урочистою підпискою приєднався до нас. Та підписка зберігається у мене в архіві. Вона написана по російському, але в перекладі вона звучить так: «Підписка, Я, Юлій Гофман, уродженець города Одеси Херсонської губерні, добровільно вступаю в українську армію й зобов'язуюсь служити й підлягати всім законам У.Н.Р., 30. червня 1921 року. Місто Букарешт. Однорічник Юлій Гофман».

Так само поступив і кубанський козак Гриць Гордієнко із станиці Брюховецької. Так само приєднався до нас і малий хлопець улюбленець всієї нашої групи. На жаль не пам'ятаю його імені. Він був сином перса й матері росіянки з Петрограду. Виглядав, як чистокроинний перс, був приємний, веселий, забавний.

Тут ще треба підкреслити, що ми українці, жили й дихали військовим духом. Ми собі справляли чоботи, шили уніформи й ніколи не втрачали надії, що ще колись доведеться повоювати і як вертатися додому, то лише на конях, хоч і не білих. А ті росіяни, що були біля нас, скоро «цивілізувалися», як що можна так висловитися в даному випадкові.

Ще в таборі Текір-Гіюл багато старшин познімали погони й румунська комендантура часто нагадувала, щоб панове старшини понадівали належні їхнім рангам погони. Таке одне оголошення збереглося в моєму архіві, це з дня 1-го березня 1921 року. Тому й тут вони справляли собі цивільну одягу й мріяли про той час, коли вже вийдуть з-під опіки Воєнного Міністерства й перейдуть у статус цивільних людей. Ми покищо таких мрій не плекали!

Літня спека, дух горіхового листа, це мабуть вони,

пробудили в нас тугу за рідним краєм і ми по суботах частіше виходили до міста, подивитися на місто, на людей, дещо купити. Хоч нас добре годували, але все ж таки кортіло посмакувати налисниками з сиром, які ми відкрили в одному ресторані. Ми туди за кожним разом заглядали, споживали їх мало, що не від пуза, а по дорозі додому ще заходили в один винний ресторан запивати тугу за рідним краєм!

Румунія країна вина, вино там дешеве. Та й закуски недорогі. Там ми довідалися, що вино міряють на кіля, а бриндзю на літри! Що спочатку нас огорошило й ми думали, що із школи вже позабували всі мудрості, але потім звикли, згідно з засадою, що горшком назви, аби в піч не ставив. Пили товариством може з п'ятеро, може шестеро, ближчих друзів. Пили червоне вино, закушували бриндзюю такою густою, мов мило. До того любили фарширований перець і сардинки. Румуни нас усюди вже знали й любили, може за те, що ми місця не засиджували. Бо ми їли, пили, розплачувалися й забиралися додому.

І цікаво, що майже всі ми були ровесниками, але всіх п'яних додому вів я. Міцну я мав голову, хоч пили ми однакові кількості. Може моя туга за домом була слабша, хіба я знаю?

Та муляла нас і інша справа! І я, і Петро Хомаза, і Юлько Гофман тужили за дівочими обіймами! Багато було дівчат в околиці, багато їх ми зустрічали і в місті. Але з ними треба багато клопотів, а тут, щоб так без клопотів! Що ж існують і такі дівчата! Особливо над річкою Дембовіцею. Там їх є а є! Ходив і я туди з Хомазою, ходив я туди із Юльком, але як згадаємо вівторок, так і пропадає вся відвага й уся туга!

Бо всі, хто по суботах, або неділях задовольняв свою «тугу» за «рідним краєм», гріли воду та полоскали свого найдорожчого, бо єдиного. Це була звичайна картина вівторків вечером, як після вечері «герої» минулої суботи гріли воду.

Оце нас і здержувало й рятувало. Це мене й Петра Хомазу. А от Юлька якось вирвався з нашого гурту й одної суботи не був з нами. А у вівторок і Юлько-Гофман грів воду! Та проклинав свою долю, що не пішов з нами на червоне вино, на бриндзю та налисники з сиром.!

Під час обіду й вечері за парканом недалеко нашої їдальні цивільні румуни приносили в маленьких мисочках йогурт, який і ми й вояки купували та додавали собі смаку до вояцької

страви.

19. квітня 1975.

Місто Букарешт порівнюючи невелике місто. Щоб оцінити його тоді невеликі були у мене мірила: повітове з мого рідного міста й губерніяльне з Катеринослава. В Букарешті багато дечого було з Катеринослава, але не бракувало й з Олександрівська.

Калея Вікторії — головна вулиця багато де в чому нагадувала мені нашу Соборну вулицю. Королівський палац на ній нагадував нашу дівочу гімназію. Широкий, пишний бульвар Братіану нагадував мені Катерининський проспект, або ще більше Шарлоттенбургер шоссе в Берліні, якого я тоді ще не бачив. Численні вулиці мощені кругляками нагадували мені наші Базарні, Тюремні та Покровські вулиці мого рідного міста.

Хоч Катеринослав і був потенційною столицею могутньої імперії, але лишився провінцією, як і мій рідний Олександрівськ, а Букарешт це була столиця! Столиця невеликої держави, але столиця! І помимо всіх нагадувань мені провінційних мірил, Букарешт таки відрізнявся від них!

Королівські палаци, королівська родина їде до церкви відкритим автом і чекаючи переходу через вулицю на віддалі двох метрів бачу короля Фердинанда й його дружину королеву Марію! Вздовж авта декілька пар у цивільному намагаються не відставати від авта пішки. Для них авто рухається поволеньки. Чи не краще було б ще одне авто з охороною, або на мотоциклах?!

Перед самим полуднем із касарень недалеко від наших складів щодня рухався відділ королівської гвардії з старим, подертим прапором на зміну варті біля королівського палацу на Калеа Вікторії. Перед відділом ішов відділ сурмачів, які й сурмили, що було духу. На вулицях люди ставали й знімали шапки, чи капелюхи, а військові салютували. Видно, що військо тут в пошані й хоч королівство ще молоде, але військові традиції помітні серед широких мас населення. Що не кажи, а державна нація.

Вояки румунської армії вбрані скромно, нічого особливого на них, принаймні перед 1926-им роком, те, що я ще бачив. Після вступу на трон короля карла II, який мав вийняткове замилювання до пишних уніформ, він почав сам парадитися й військо вбирив у пишні уніформи. Але спізнився бідака, може на пів століття, бо пишні уніформи вже процвітали лише в оперетах, тому й

його в світі інакше й не називали, як оперетковим королем!

Зате старшини румунські вже тоді вбиралися, як лялечки! Мали уніформи й шапки французького типу. На тому дещо забагато блискучих шнурків та гудзиків, а крім того обличчя їхні не тільки напудровані, але й підмальовані! Ну зовсім так мов би зараз треба виступати в «Чарах уніформи», чи якому іншому творі Кальмана, чи Штравса!

Але, коли одного разу старий жид віз воду в бочці старенькою шкапою й шкапа поховзнула на кругляках і впала, люди, які були близько на хіднику, а серед них і локотинент у білих рукавичках і розмальований, як панна, кинулися підіймати шкапу. Не кинувся тільки я, бо був так здивований, що рота роззявив на таке диво, щоб старшина кидався підіймати шкапу! Напевно російські старшини в таких випадках так не поступили б, не знаю!

В пополудневих годинах часом можна було здибати, як учительки провадять своїх вихованиць із інтернатних шкіл, яких було багато в Букарешті. Дівчата йдуть парами, на них просторі накидки, які скривають всі принади молодого дівочого тіла. А личка у них гарні й оченятами дівчата пасуть по людях.

Такими парами можна було зустріти й юнаків — елевів воєнних шкіл, я їх також без цілі провадили на прогульку по місті. Пізніше ми зустріли й українців серед них із Буковини та з Басарабії. Кидалося в очі, що порівнюючи до кількості населення українців у тих школах було більше ніх процент їх був серед усього населення Румунії. Що значить держава з державним досвідом! А під боком була Польща, яка не виплекала ані одного українця на старшину! Тоже мені держава!

При тій нагоді варто б пригадати, що Італія напала на Альбанію, і за пару тижнів альбанські вояки з шаблями наголо стояли на варті біля королівського палацу! Кому то шкодить! Мабуть таки довір'я викликає довір'я!

На півночі міста в парку стояв гарний, репрезентаційний будинок воєнного музею, який ми часто відвідували. Там було зібрано все з воєнної історії, чим Румунія могла похвалитися. Свої військові прапори, але й турецькі бунчуки, різна зброя, уніформи й т. п. Це все нас цікавило, бо крім музею запорозької старовини в Катеринославі, більшість із нас нічого подібного не бачили.

Під відкритим небом стояли різні гармати й серед них «Груба Берта», славна німецька свого роду «Цар-пушка». Тіль-

ки із «Грубої Берти» фактично стріляли, а з «Цар-пушки» тільки справжній пшик! Так і пригадувалося із школи «Кто Цар-колокол подимет, кто цар-пушку поверньот»?! І стоїть вона там лиш на те, щоб ніхто її не повернув! І так задурманені тією пропагандою, що позабували, що «пушки» існують не на те, щоб їх повертати, а на те, щоб із них стріляти! Себто, стоїть у Кремлі непотріб, а москалі нею ще й пишаться! Найшли чим пишатися!

«Грубу Берту» румуни придбали собі року 1919 в Будапешті, як про це й говорить відповідна табличка на ній. Ходили ми звичайно по місті меншими групами й розмовляли між собою по-українському, тож завжди звертали на себе увагу. Й завжди повторювалася історія з перших днів: «Руські»? Ні, українці й т. д.! І наша пропаганда повторювалася безліч разів! Ох, не так легко перехрестити нарід і закріпити за ним його нову назву! Це пишу тепер на підставі понад 50-літнього досвіду.

От так ми здивували й українців, як з Буковини, так із Басарабії, чоловіків і жінок, які були на працях у столиці. Зустрічали й старшин румунської армії, які колись були старшинами російської армії. Таким між іншим був і командир сотні в наших складах. Але він відрізнявся від усіх інших, що ніколи не признавалися до знання російської мови. Але ми находили численні способи «зробити йому іспит із російської мови», за що потім не діставали в суботу відпустку до міста. Іспит був досить простий: в його присутності крили його матом.

При наших мандрівках містом зустріли ми й колишніх моряків з «Потьомкина». Було їх декілька, пізніше ми з ними приятелювали й часто зустрічалися. Всі вони були українці й добре говорили по-українському. Нам імпонувало, що така невелика Румунія, але вшанувала й оборонила свою суверенність і матросів з «Потьомкина» не видала Росії, хоч та й домагалася. Самий панцерник Румунія повернула Росії. Так ми довідувалися, що й мала держава може берегти свою національну честь!

Відвідували ми й величезне воєнне кладовище, на якому спочивали визначні румунські військові діячі. Кладовище в бездоганному стані, там ми навчилися пієтизму до своїх воєнних предків. На воєнних кладовищах вмурована військова історія країни, там набираються люди, а спеціально молодь, військового духу й патріотизму.

Не марнували ми часу, а солідно готовилися до повороту на рідні землі мудрішими, ніж ми звідти вийшли.

Та пора вже вернутися до «українського» Букарешту. Вже в першу суботу нашого побуту в Букарешті, ми розшукали на вулиці Доробанцілор 72 (якщо не помиляюся), Надзвичайну Дипломатичну Місію Української Народної Республіки в королівстві Румунії. На чолі місії стояв проф. Кость Мацієвич, пізніший мій професор в Подєбрадах. Пресовим аташе і керівником «Українтаг»-у був Дмитро Івашина (він же Дмитро Геродот!). Про нього багато пише в своїх споминах «Від Гуляй-Поля до Нью Йорку» Мартин Задека.

Та нас найбільше цікавив Військовий Відділ Місії, на чолі якого стояв генерал С. Дельвіг, його секретарем був поручник Б. Трепке, а воєнним аташе був сотник Чайковський. Крім них був там ще чисельний персонал з дружинами і навіть якась бабуся куховарка, вивезена також з України.

З місією ми тісно жили й приязно. Через місію ми передплачували часописи «Українську Трибуну» з Варшави, «Самостійну Україну» з Відня й «Волю», також з Відня. Через місію ми накупили собі книжок і мене зробили бібліотекарем, себто крім своєї скрині з моїм власним барахлом я завжди мусів тягати й другу скриню, в якій були напхані книжки й журнали. Крім того місія позичала нам свої книжки, які ми радо читали, бо нічого подібного дома ми ще не бачили!

20. квітня 1975.

Порівнюючи досить ми скоро почали опановувати румунську мову. Я придбав великий румунсько-російський й російсько-румунський словник і звідти черпав, що нам було потрібно, особливо перед тим, як виходили до міста. А з нашим оточенням, вояками та сержантами домовлялися вистарчаюче.

Румунські вояки, а особливо сержанти, допитувалися нас про всякі військові справи пов'язані з українським військом, багато з чого ми і не могли їм вияснити, бо самі не знали, або чогось такого, що румунам буденне, у нас такого й не було. Бож державна нація!

Тому назрів був час продемонструвати, що й ми не безбатченки! Затіяли ми візиту генерала Дельвіга, як голови нашої Військової Місії. Генерал Делвіг, як генерал від артилерії, був досить відомий не тільки в Росії, але і в Європі. З того, що генерал з таким іменем віддався на службу

У.Н.Р., це було дуже позитивне явище!

В Румунії йому була честь і пошана, бував він на королівському дворі на різних прийняттях, бував він у Воєнному Міністерстві, тому, коли від нас вийшла ідея, щоб він нас офіційно відвідав, то він радо зустрів це запрошення. З чемності ми запитали нашого колонела, шефа інтендантства, чи він не мав би нічого проти такої гостини, він чемно погодився прийняти такого гостя.

Генерал Дельвіг офіційно попитав дозволу в Воєнному Міністерстві, щоб відвідати групу українських вояків, і очевидно одержав дозвіл. Візита була призначена на другу годину пополудні в якийсь день серед тижня. Від першої години до другої ми вже працювали. О другій годині заграла сурма збірку й ми усі українці й наші товариші по праці росіяни зійшлися на пляцу, де звичайно бували наші апелі.

Ми вишикувалися в дві лави старшини, потім вояки а після нас на крок віддали росіяни. Румунська команда хвилювалася, всі були вбрані у святочні уніформи з орденами. Черговий старшина чекав гостей перед брамою, полковник в оточенню старшин чекав гостей перед головним будинком. Від брами гостей провадив вартовий старшина, привів перед полковника й тут відбулося взаємне представлення.

Ми стояли недалеко й наш отаман Родіон Федорченко скомандував: «Струнко! Вправо глянь! Панове старшини!» В сусідній групі послідувала команда: «Смірно! Равненіє направо!» Без «старшин», бо таких серед них не було. Гості в оточенню румунських старшин підійшли до нас, наш отаман підійшов з рапортом (звітом).

На цьому місці румунські господарі віддалилися й лишили нас самих. Ген. Дельвіг і поручник Трепке привітали нас, потім наших сусідів росіян. Генерал промовив до нас а потім і до росіян пару чемних слів повних надій на краще майбутнє наше й ваше.

Потім послідувала команда: «Вільно» й почалися приватні розмови з генералом і його секретарем. Він питав нас про умови праці, про наше життя, чи не маємо якихсь скарг на наших начальників у складах. Оглянув наші бараки. А з усіх кутків румунські вояки, які на той час не були на праці в складах, витягували шиї та придивлялися до гостей, а котрий попався близько, той витягувався на струнко!

А потім допитувалися нас, що то за англійці були?! та й вигляд генерала Дельвіга був досить таки «англійський!» Сам

він сухий, як це часто англічани бувають, уніформа на ньому була темнозелена хакі англійського старшинського крою. Такий самий і картуз. Генеральські відзнаки й усі ордена, а мав він їх немало, хоч правда менше, ніж їх мають советські військовики.

Візита тривала може з годину, може трохи більше. Вже при зустрічі генерал Дельвіг передав декілька книжок і журналів полковникові для передачі нам. Тих книжок ми ніколи не одержали, про що вже сам генерал нас попередив. Бо, каже, так годиться, передавати через найвище начальство, а військово начальство, як правило, боїться друкованого слова, тому воно вам ніколи й не передасть цих книжок! Цікаво й таке знати!

Проводити генерала й поручника Трепке вийшов полковник і провів їх до того місця, де вони перед тим зустрілися, а вартовий старшина провів їх до брами, де їх чекало авто. Ми розійшлися по своїх місцях праці, де й докінчили робочий день. Ще довго після того будуть говорити про цю візиту, яка була на всі сто відсотків успішна! І нам хребти нарівнялися побачивши нашого таки українського генерала, якого й чужинці аж так шанують! Та й нашому оточенню стало ясніше хто ми! Коли ми маємо аж такого генерала, то й ми не вкрали теля у Бога! Чи як там наш нарід висловлюється в таких випадках.

Серед купки наших сусідів росіян був неписаним провідником їхньої групи гардемарин родом із Ялти, де його батько був начальником порту. Прізвища його вже не пам'ятаю, але пам'ятаю його як прекрасну культурну людину та як неперевершеного оповідача про різні пригоди з порушниками мита в порті й поза портом Ялти, та про пригоди з градоначальником міста Ялти Думбадзе, який панував там мов самостійний удільний князь!

Заздро було гардемарині й він організував подібну гостину російського генерала Геруа. І яка ж велика різниця була між цими обома візитами. Генерал Геруа прибув також у будній день. Прибув він як раз в часі видачі нам обіду. На брамі його зустрів лише сам гардемарин і привів його до їдальні. Вартовий старшина саме пильнував як видають обіди й на гостя не звернув ніякої уваги, мабуть і не знав хто він і чого він тут!

До обіду ми ставали у дві черги до двох казанів, до одного румунські вояки, до другого ми українці й росіяни. Генерал

Геруа прибув до нас із заду, ніхто його не бачив. Мабуть сам гардемарин скомандував «смірно»! На ту команду ніхто не зареагував, бо ж частина росіян уже сиділи в їдальні й обідали, а як який один-два й були ще надворі та як що вони й стали «смірно», то цього ніхто й не бачив.

І генерал ніяковів і сам гардемарин ніяковів. Відійшли вони в кінець подвір'я й там трохи порозмовляли між собою та з тими, що закінчивши обідати підійшли до гостя. Видно, що візита генерала Геруа не була підготовлена, бо так, як він прибув, так прибували до нас і наші звичайні знайомі. Крім того генерал Геруа був убраний у звичайну англійську вояцьку уніформу (не старшинську). Генеральські зигзаги на вояцьких погонах були недбало намальовані хемічним олівцем. На ногах генерал мав або звичайні черевики, або поважно стоптані вояцькі черевики, і до того вояцькі обмотки. В кожному разі вигляд його був занадто негенеральський.

За яку півгодину, саме ми вибиралися на працю (себто перша година пополудні) гардемарин провадив генерала Геруа до брами. Глянув я вслід й подумав, а може й сказав наголос, так відходить стара російська армія з тим, що вже більш ніколи не повернеться! Коли наш генерал Дельвіг був вигляду стрункого, репрезентативного, то генерал Геруа був значно меншої постави, дещо зігнутий і дуже, дуже непомітний!

Так, що ми мали великий успіх, а росіяни ніякий! А ця подія й на нас, тоді молодиків, так поділлала, що ще по стільки літах стоять ті дві візити двох генералів мов живі перед очима!

З візити генерала Дельвіга ми мали великий, так би мовити дипломатичний успіх, але сталися й недоліки. Зустрічаючи генерала Дельвіга на правому крилі нашого невеликого відділу стояла групка наших старшин. Румуни довідалися, що між нами перебувають старшини, відразу ж засуетилися, бо по їхніх приписах невільно старшинам фізично працювати.

Викликали одного разу всіх наших старшин і сам полковник, якого ми за його величину прозивали «букатаром», захотів з ними познайомитися. Та й вигляд же був у деяких старшин, прости Господи й помилуй! не тільки, що вони були в робочій одежі, але й недбало деякі були вбрані. Напр. на одному штани були впівтора рази довші й він ніколи не збирався їх вкорочувати, хоч кравецька майстерня була тут же в дворі.

Подивився полковник на них, помахав головою, про щось пошепотівся з вартовим старшиною й відразу ж на другий день уже не вільно було їм виходити на працю. А за декілька днів ми їх виряджали в старшинський табір в Орадеа Марє (Великий Варадин). Залишилися наш отаман Родіон Федорченко, який і був старшим нашої робочої групи, та я, як колишній бунчужний. Відтоді я ще тісніше зжився з нашими козаками, а вони зі мною. Титулами ми й так не дуже частувалися, а тепер ще більше від них відходили, тому почали мене титулувати виключно Гаврилом Максимовичем, а отамана «отаманом», або «батьком».

Поділили нас, коли вивозили із Текір Гіолу, а тепер оце вдруге поділили. Відїхав цим разом уже й сотник Лепський з дружиною, як що це не сталося ще скоріше з огляду на присутність його дружини, добре вже не пам'ятаю.

А за якийсь тиждень почали приходити листи з Орадеа Марє, з табору, повні незадоволення. Табір був старшинський, чи лише український, чи ще які інші були там старшини, але серед українських старшин заведено було перевірку старшинських рангів.

На тому іспиті наші повстанські старшини падали, як на полі бою не падали. Наші повстанські старшини майже всі в російській армії мали якісь ранги, поручників, може й штабскапітанів, а у нас вони були сотниками й навіть полковниками. Сотник кінноти Кравченко був лише вахмістром. Трагедія та й годі!

Пізніше, коли ми вже перейшли у цивільний стан, з того старшинського табору легше можна було виїхати й деякі старшини прибули назад до Букарешту. Також і наші товариші з форту Пантелеймон виходили в цивільний стан і прибували назад до гурту «Чорної Хмари». Старе братерство поновлювалося!

Минало літо й наближалася осінь і знову декільком із нас усміхалася доля побрязкати шабельками! Назривала ідея Другого Зимового Походу!

21. квітня 1975.

В перших днях вересня 1921 року на перших сторінках румунських часописів появились ударні наголовки «Генерал Махно прибув до Румунії» Отой титул «генерал» і прозраджував усю загадковість, безмежну таємничість, блискучу легендарність особи Нестора Махна.

На сторінках за рік 1919-й я вже його згадував, коли доводилося його зустрічати, як трибуна тої найостаннішої, найубогішої голоти, яка тільки могла бути на українській землі, як переможного полководця, небуденного стратега, в кожному разі подивугідну людину, яка з'являється раз на століття!

А тут трапляється нагода відвідати його в готелі в Букарешті, побачити його зблизька, потиснути йому правицю, яка ще вчора, може позавчора, тримала гостру шаблю й боролася сама й провадила боротьбу проти ненависних большевиків до останньої можливості й тільки знеможена після численних ран прибула до Румунії шукати порятунку.

Ініціатива відвідати Махна вийшла від наших козаків походженням з-над порогів, з Військового, Нікольського, акі мали свого рода, цілком оправданий, подив до батька Махна. Це були Іван Сурмай, Антін Шаповал, Федір Мороз, Тарас Іванів, Яків Говоруха, може ще один-два і я, їхній бунчужний.

На перший раз ніхто із наших старшин не ходили до Махна, але пізніше й вони зустрічалися з ним. Махно й мабуть усі 99 процент його «синків» це були кість від кости й плоть від плоти українського народу й то найкращого расового походження, бо переважно запорізького! Що вони не були тієї самої національної свідомості, що ми, то не вони тому винні, а може, як раз ми, себто національно свідома частина українського народу, яка не кинулася в села, на хутори та до дальших загумінків і не понесла їм слово нашої української національної правди, не пробудили їх, не приєднали їх до себе, а погнали закордон і ту скромненьку плівочку національно свідомої української інтелігенції «репрезентувати» Україну, якої фактичнор ще й не було!

А нашого «найменшого брата» залишили самого на свої власні убогі сили. Неписьменні, малописьменні, малоосвічені, економічно на самих низах, при самісінькій землі! Такий і їхній провідник Махно, малоосвічена людина, змалечку виростав у сирітській долі. Йому доля й судила повести до кращого, вільного життя, як політичного, так і економічного, тому й провідною думкою цілого руху Махновщини були недосяжні мрії анархізму!

В одну із перших неділь перебування Махна в Букарешті ми поїхали відвідати його в готелі. Перед готелем крутилися в цивільному поліційні агенти, яких на вулицях Букарешту ніколи не бракувало. Нам вони не робили жодних труднощів.

В готелі ми довідалися число кімнати, в якій перебуває

Махно, й постукали в його двері. Мала група махнівців, які були з Махно при переході Дністра, була відправлена до табору інтернованих, здається в Брашов, а в готелі були тільки Махно та його дружина Галина Андріївна Кузьменко.

Зустрів нас сам Махно. Зустрів дуже привітно, хоч ще не знав хто такі ми. Дружина його нездужала й лежала в ліжку. Ми представилися хто ми такі. Це вже я виконав церемоніал представлення, що ми козаки-повстанці відділу «Чорна Хмара» й Катеринославського Коша «Визволення України». Нам було приємно почути, що він про нас знав ще в Україні.

Кожному з нас він потис руки, а коли ми підходили до Галини Андріївни, якій він представив нас хто ми такі всі групою, то мої козаки підходили до неї, й коли вона подавала кожному з нас руку, то мої козаки цілували їй руку (і де вони такого навчилися?!), а я лиш потис їй руку. Бо тоді я ще не цілував дамам рук, бо вважав їх за рівних собі й цілуючи їм руки я би їх понижував, вважав би їх чимсь слабшим від нашого брата мужчини.

Сам Махно низького росту, негарний. Крім того обличчя понижене раною, тепер шрам. Шиколотка правої ноги була розторошена кулею й тепер він на праву ногу каліка. Крім того мав ще й інші рани. Волосся мав довге, таке, як тепер носять українські студенти в Америці, тільки не аж таке кучеряве. Вбраний він був у френч, ще бойовий, бо в цивільне він не спішив убиратися, так само, як і ми.

Не доводилося його слухати, як політичного промовця, але тепер, може із-за браку товариства, він любив поговорити. Ми його розпитували про події в Україні від того часу, як він вигнав нас із Криму. Говорив він багато, згадував усі значніші походи його по Україні й навіть на схід до Волги.

Лаяв він всю більшовиків, як зрадливих людей, яким не можна вірити ані не на копійку. Шкода, що політичні діячі світу не читали про Махна та не набиралися мудрості з його досвідів співпраці з більшовиками. Було б придалося на тепер й на майбутнє.

Махно воював з українцями року 1918, року 1920 він нас вигнав з Криму, але тепер, себто при зустрічі з ним, ми не відчували жодної ворожості, чи якоїсь неприхильності до нього. Однакова доля вигнанців зрівнювала нас.

Оповідав він нам як він, чи властиво його війська, вигнали нас із Криму, як вони перейшли Сиваш, тим перерішили долю

Перекопу. Хоч тепер Олесь Гончар у своєму «Перекопі» применшує роллю Махна в перемозі над Врангелем, але ніхто не здивується, бо кожний розуміє, як Олесь Гончар мусить виконувати вказівки теперішньої большевицької влади.

Та влада, яка ще в Криму оточила махновців, обезброїла, визначніших старшин порозстрілювала, і це не тільки в Криму, але й по Україні. От так розраховуються з союзниками, а що вже говорити про партнерів по «відпруженню?!»

Мова у Махна проста. З нами він говорив по українському, приблизно так, як і тепер ще говорять в Гуляй-Полі. І тоді та ще й тепер я не ставлю до нього вимог знати українську мову аж так, мов би він вийшов із мовознавчого факультету Київського Університету. Де й коли він міг опанувати як слід українську мову? В московській в'язниці?

Оповідав він із захопленням про свої походи. Та це й не дивно, бо такі було про що оповідати. Можна навіть було вичути нотки вихвалювання, та й на це він заслужив, бо було чим похвалитися!

Які пляни мала з Махном румунська держава, то цього я не можу знати. В кожному разі Махно пожив у Румунії до 11 квітня 1922 року.

В «Нашому Слові», ч. 3, 1973, Мюнхен-Лондон на стор. 94-101, Степан Матвієнко-Сікар у споміні «Батько Махно» описує свої враження про зустрічі з Махном в домі сотника Чайковського. Чорних фарб Матвієнко не жалує при описі Махна. Це його справа, він дивиться на Махна своїми очима, не моїми. Але дещо я мушу вияснити!

Румунія вибирувала своїх громадян, себто басарабців, ще в Царгороді, але відразу їх не пускала в Басарабію, бо ще витримувала їх по таборах інтернованих. Очевидно перевіряла й етнічне походження й льяольність. Ані нас, не зв'язаних з Басарабією, ані тим більше Махна, Румунія ніколи не пустила б на територію Басарабії. Тому й різні балачки про те, щоб Махно повторив те, що він зробив у Гуляйпільщині, відпадає, як неповажне!

Тому й відпадає твердження Матвієнка, що румунська влада виставила Махна із Румунії. Про це я знаю трохи більше! Махно відпочив від ран і далі без діла не хотів сидіти, бож психологічно беручи, він борець, який не зупиняється ні перед чим. В Румунії йому сприятливих умов не було.

Тим часом у Польщі велика територія заселена українцями, а крім того й немало українських вояків інтернованих у таборах, на яких можна б розраховувати на випадок відновлення боротьби проти большевиків. Такі думки були у самого Махна й у тих наших старшин, які поволі гуртувалися довкола нього. Серед тих старшин був і мій двоюрідний брат Іван Марків, він же й Іван Хмара, вже не раз згадуваний на попередніх сторінках. Від нього я й знаю, що тут згадую.

Щоб закінчити справу з Махном згадаю, що 11 квітня 1922 перед світом з того самого двірця в Букарешті (Гара де Норд) відїхали до Праги в Чехословаччині вісім вояків зі мною, як бунчужним, разом нас дев'ятеро, на студії в Подебрадах. А майже одночасно відїхали на північ на Буковину Махно з дружиною й група наших старшин, усіх разом може, також вісім, або дев'ять.

Відїхали вони з тим, щоб далі нелегально пробиратися до Польщі. Тоді ще «рубезі не билі на замкє» й наші козаки, та й усі, хто лиш бажав, чи потребував, переходили кордони з Туреччини до Болгарії, з Болгарії до Румунії, з Румунії до Польщі, або до Чехословаччини, або з Польщі до Чехословаччини. «Свобода» була та й годі!

В пізніших роках читав я спомини самого Махна, читав «Історію Махновського руху» Аршінова, студію про Нестора Махна Віктора Петерса, та ще, може, десятки різних статей з дуже пестрою оцінкою самого батька Махна та його діяльності.

Очевидно, що «бандитизму» йому ніхто не шкодує! Не дивуймося, це ж була революція, яка назрівала століттями, кривди накопичилися за століття (Множина!), а вибухло те все нараз, перед нашими очима пробігло те все за три роки! Тому й згушені барви!

Всі, хто робив кривди отим найостаннішим із останніх, себто, всі багатії, заможні, представники влади, в першу чергу поліція, духовенство, офіцери, які гнали їх у бої на різних війнах, сусіди колоністи, які розкошували тут же під боком, та всі, всі, яким жилося краще, ніж їм, мали бути знищені!

Тому так багато жертв, тому так багато крові, тому так мало лицарства, джентлменства і просто порядности! Це все ми бачили! А такого самого, або ще жорстокійшого в минулих століттях ми не бачили, а воно також було! Є воно й тепер! Та видно, що воно буде і у майбутній боротьбі за справерливість, не тільки в Україні, не тільки в Європі!

1. травня 1975.

Без перебільшення можна сказати, що ми перебуваючи в Букарешті, майже дослівно, ні дня, ні години не переставали думати про те, що на заклик нашого уряду, наших військових чинників, ми знову візьмемося за зброю до дальшої успішної боротьби за визволення України. Як це має статися, коли та яким чином, ми про це не думали, бо це були деталі, для розрішення їх не ми були покликані.

Ми стало знали й пам'ятали, що Україна не скорилася, українські повстанці не перестають боротися проти ненависного московського ворога. Вістку про те, що в Києві більшовики викрили й ліквідували Центральний Повстанчий Комітет, ми прийняли з жалем. Хоч в його «Центральність» ми не дуже вірили, бо в наші голови вона й не укладалася. Ми знали, що коли в Києві щось ліквідували, то на нашій запорізькій Катеринославщині щось діється, так само на Полтавщині, чи де інде. Себто так, як було й дотепер.

До Української Військової Місії мало не щодня хтось із нас ходив, там одержував пошту для нас усіх, якісь усні вістки, звідти приносив якісь і малоправдоподібні вістки, але нам воно усе було цінне, вагоме, бо ми почували й себе самих часточкою того великого процесу, який відбувся в Україні, в якому й ми могли кожної хвили прийняти якусь активнішу участь.

При нашій тоді загальній нездарній конспірації все більше й більше поговорювали про повстання, якесь, вроді загального, всеукраїнського, щось на зразок Маковія, тільки приуроченого до дня іншого великого українського свята — свята Покрови 14-го жовтня.

І вже в вересні почало щось конкретизуватися! Мов би із Польщі мали вийти в Україну більші відділи українського війська й розпочати більшу акцію при допомозі тих повстанчих відділів, які на той час ще не припинили своєї активності.

В Румунії не було нас, військових українців, багато, тому ми українські вояки із Румунії мали виконати допоміжну акцію. А як тепер, оце недавно вичитав я у чийхось споминах, що з Румунії мали виступити щойно пізніше після виявлення перших успіхів тих відділів, які виступлять із Польщі. Може й так, не знаю!

Тільки мені відомо, що в колах нашої Військової Місії на численних нарадах порішили виявити свою співпрацю з головними відділами в той спосіб, щоб післати в Україну якусь кількість хлопців, які підготовлювали б повстання, щоб

послаблявати запілля большевицьких сил. Просто висловлюючись, щоб ішли й будили байдужих українців здібних взятися за зброю.

З нашого відділу намітили вісім кандидатів, яких при помочі румунів мали переправити через Дністер. Один із нас на прізвище Українець, який так гарно танцював і сам був родом недалеко від Дністра, мав лишитися зразу ж за Дністром і мав готовити своїх ближчих земляків, майже односельчан до боротьби.

Решта сім козаків мали розтягтися впоперек України з тим, що Петро Хомаза одержав призначення на місто Олександрівськ, а я ще трохи далі в Олександрівський повіт. Теоретично міркуючи, моя місія була, чи мала б бути найуспішніша, бо в нашому повіті активності ніколи не бракувало!

На нараді, на якій намічали кандидатів, нас, майбутніх кандидатів не було. Коли батько отаман Родіон Федорченко прибув додому й звертався до кожного кандидата особисто, то напр. я повівся так як той руський солдат у такій побрехеньці: Руський цар і Германський кайзер посперечалися чий вояк є кращий руський, чи германський? І рішили випробувати. Викликали спершу німецького вояка й кайзер наказав йому вискочити із вікна (а діло було на другому поверсі). Німецький вояк підійшов до вікна й почав виглядати з нього, побачивши, що скакати зависоко, замнявся й остаточно таки не вискочив! А коли закликали руського вояка й цар дав йому наказ вискочити з вікна, то руський вояк відразу перепитав: «В котре вікно?» й розігнався вискакувати, але цар його стримав й остаточно він не мусів вискакувати з вікна. Він і так вирішив суперечку в користь руського вояка.

Всі восьмеро нас почали готуватися до виїзду, дата якого нікому не була відома. Я навіть не знаю, чи ми мали мати при собі зброю, чи «Слово, моя ти єдинає зброя» мало бути нам. Моя підготовка була така, що чоботи я вже мав, бо недавно мені швець виконав їх на замовлення. Одежа на мені була, білизну мав, все інше добро, яке лиш мав, розпродав, або роздав хлопцям.

З собою мав я взяти пару білізни, рушник, та головне «тверду валюту», яку я мав уже приготовлену з румунського інтенданства, а це дві пачечки по 144 штуки, разом 288 голок з золотими вушками, дещо мотків ниток та гудзиків. За це тоді в Україні можна було жити, пити, оплачувати ночівлю й подорожі.

Румунські чинники, ті найнижчі, які практично переводили б в дію нашу заплановану акцію, нашого завзяття не мали й нашого патріотизму й не могли мати, тому їх треба було оплатити, себто попросту кажучи, їм треба було дати хабаря!

Грошей на це ми, українці, не мали, тому й звернулися до наших басарабських «соотечественників» жидів, які раптом почали скуповувати українські гроші, які могли затриматися на території Басарабії. Одною рукою скуповували, бо ось незабаром буде Україна, як тоді висловлювалися, а другою рукою збували їх у іншому місці іншим особам. В цьому вони таки щиро помогли. А що остаточно у когось вони знову лишилися в панчохах, тільки в інших, а не в тих перших, кого це має цікавити?!

Вже розпочався похід отамана Тютюнника в Україну. Ми з напруженням чекали вісток з України. «Українська Трибуна» з Варшави розливала рожеву фарбу по всіх сторінках своїх. Вона була єдиним нашим джерелом інформацій з України в той час, як відбувався пізніше названий Другий Зимовий Похід.

Я мав більшу кількість мап Східної Європи з малярських трофеїв, які валялися в кутках інтенданства, і на тих мапах відмічав червоним олівцем місцевості зайняті українськими військами. Боже, як серце радувалося успіхами української зброї! І як нетерпеливилось ї собі пристати як найскоріше до співпраці. Моїм, хлоп'ячим, голові й серцеві здавалося, що от-от Україну визволять без мене й мені не буде вже проти кого наставляти свої молодечі героїські груди.

Але треба було чекати. Букарешт від Дністра далеченько. Нелегально туди не проберешся, бо пильнують залізничі й двірці та й звичайні дороги численна жандармерія, яка в Румунії комплектується, як військо, а не по вільному найму, себто тої жандармерії багато та ще трохи.

Аж одного вечора вертається батько отаман Федорченко із Місії й напів жартом подає команду по російському «отставіть!» І пояснює, що, мовляв ті румуни, які мали б переправляти нас через Дністер, зажадали збільшеного хабаря, якого не було чим заплатити. Тому наша поїздка за Дністер касується, відкликується!

Цей відклик викликав у мені дивні почування. Якось уже й тоді щось мерехтіло в голові, що може це вже й остання можливість наставити свої молоді груди проти ворога моєї Батьківщини?! Знову якась демілітаризація! І, як пізніше життя

показало, вже остання! Найближчі тижні принесли помітні зміни в наше життя. Почав я знову обзаводитися буденним бараклом. Так відбулася моя неучасть у Другому Зимовому Поході!

Це спогади. А теперішні думки на підставі пізніше перечитаного та від живих учасників того походу почутого: національна хвороба українська давати волю язикам і тим, які мали б уміти мовчати, себто жажливий брак конспірації! Советський режим навчив наших людей уміти мовчати і за це йому дяка велика, хоч якась користь з того режиму.

Могуча советська держава й могучий її воєнний апарат можуть собі дозволити люксус партизанку в зимову погоду в роки Другої Світової Війни, а не бездомні українські недобитки в польських таборах інтернованих. Себто Другий Зимовий Похід не смів відбутися.

Створили ще одну трагедію під Базаром, але мабуть таки не на трагедіях можна виховувати наступні покоління до успішної боротьби за визволення України! А ми не підготовивши, як слід нових борців, знову зриваємося до чину й... знову лишаємо трагедії! І доки так буде?!

Під Базаром спочив смертю героя й наш полковник Катеринославського Повстанського Коша «Визволення України» Данило Сердюк, який у списку 359 значиться під числом 187. Пізніше серед нас, як робітничої групи, появилися старший пан, про якого казали, що то отаман Гулий-Гуленко та інший пан з рудоватим волоссям і то мав би бути полковник Сірко, обоє, мов би учасники Другого Зимового Походу, які дісталися до Румунії.

Не годилося тоді мені молодому, та й інші цим не займалися, розпитувати їх про їхні переживання, походи, пригоди, в яких вони приймали участь, тому й не можу нічого про них занотувати. Так багато дечого зникло, пропало, загубилося навіки!

Ще повернуся до «рevelяцій» «Української Трибуни», яка творила їх в мурах редакційного приміщення в Варшаві. На підставі чого?! Мало, мало не на підставі радія ОБС, яке вже й тоді існувало й доти воно було, й після того ще часто появляється воно на сторінках української преси.

Подібні «рevelяції» творив і наш Запорізький журналіст Дмитро Геродот (він же Дмитро Івашина!). В тодішньому моєму віці і то не все можна було сприймати за чисту монету, але воно вийшло мені на користь, бо вже тоді насторожувало

бути уважним до текстів у часописах. Пізніше життя, освіта, стали читання преси навчило мене досить скоро розпізнавати ступень журналіста.

Існували такі журналісти, не перевелися вони ще й тепер, які мають запас слів, скажімо, дві тисячі слів, може трохи більше, й ними жонґлюють, мов той комедіант на ярмаркових підмостках. Змісту в них не шукай! Школених, талановитих журналістів, яких мають чужинці, нам ще довго буде бракувати! Ми, мабуть ледачі. Бо нездібні ми не є!

Кажуть, що одна біда тягне за собою й другу біду. Це саме можна сказати й не про біду. Ані одна особа із нашого колективу не прийняла участі в Другому Зимовому Поході, себто ми вже не побували ще раз козаками. А скоро ми вже вийшли й з-під опіки румунського Военного Міністерства, ми перейшли в стан цивільних поселенців у Румунії й від 22-го грудня ми вже були зареєстровані в дирекції поліції міста Букарешту.

Інтенданство за нами не плакало, радо нас відпустило, бо як на прощання казали якісь старшини, а були серед них досить приємні люди, то ми, себто наш вільніший стан, ніж їхніх вояків, дещо деморалізуюче впливав на їхніх вояків, тому вони, хоч задоволені нашою працею й нашою поведінкою, але радо прощаються з нами. Дякувати й за це!

В дирекції поліції нас тримала в своїй евіденції урядничка, родом болгарка, вдова з 9-літнім синком, приємна людина. деколи відвідувала нас і ми з нею жили приязно. Ніяких клопотів ані ми їй, ані вона нам не робили.

Поселилися ми на півночі міста серед останньої голоти по невеликих хатках, а працювали всі разом групою на дров'яному складі, різали, кололи, виладовували, розладовували дрова, якими головно опалювали доми в Букарешті в той час.

До нас приєднувалися й ті наші товариші, які працювали поза містом у форті Пантелеймон. Так, що ми знову стали тісно зжитою групою колишніх бойових товаришів на чолі з батьком отаманом Родіоном Федорченком. Харчувалися ми всі спільно. Іван Сурмай нас дуже добре годував тричі денно.

Життям ми були задоволені. Спільно відсвяткували Різдво. Румунське пролетарське оточення прийняло нас у свою спільноту приязно. Ми були працьовиті, добре поводитися, не пиячили, в карти не грали. Часописи читали, політикою, спе-

ціяльно українською, цікавилися. Так ми й закінчили 1921-й рік!

20. травня 1975

1922-ий Р І К

На дров'яному складі я належав до трійки, яка різала круглою пилою дрова. Пилу порушував бензиновий мотор. Один із нас подавав дрова під пилу, другий різав їх, а третій відбирав різані вже дрова й відкидав їх поза себе. Праця була надворі, під відкритим небом, себто на свіжому повітрі. Зима в Букарешті переважно лагідна, тому ані від непогоди, ані від холоду ми не мали неприємностей.

Коли додати до того, що ранком ми снідали чай з хлібом, а обідали й вечеряли борщ, або юшку, майже завжди з м'ясом з необмеженою кількістю хліба, а для нас, як українців, це мало значення. По неділях ми мали на обід улюблені нами всіма макарони. А загалом щодо їжі ми не бідували, бо трималися того погляду, щоб у їжі не відмовляти собі ні в чому, бож працювали на свіжому повітрі.

Тому на брак здоров'я ніхто з нас не міг нарікати. На праці коло третьої години пополудні власник дров'яного складу давав нам обов'язково гарячий чай. За тим чаєм ми дуже не тужили, але господар нас силував пити чай. Аж по півстоліттю пізніше випадково в якомусь німецькому журналі я вичитав в інструкції для робітників, в'язнів німецьких кадетів, щоб в'язням, які працюють, обов'язково давати гарячий чай, бо він, мовляв, збільшує енергію робітника до праці. Може й так, не знаю, але мені здається, що від того гарячого чаю у мене тоді почали псуватися зуби, які стало були холодні, а від чаю нагрівалися й знову я їх «ніс» на холод. «Другим» числом біля нашої пили був румун на прізвище Гога, маленького миршавенького вигляду, мешканець того самого подвір'я, де й ми мешкали. Людина він був добра й співробітник у праці не поганий. В кожному разі він на багато кращий, ніж його жінка, яка ранком не спішила вставати з постелі, а як і встала в поважній годині, то знову не спішила ані вмитися, ані причесатися. А коли ми вполудне приходили на обід додому, то виявлялося, що вона так само й не спішила щось зварити своєму чоловікові. Коли ми смакували борщ, яким наш кухар Іван Сурмай міг би похвалитися й перед ширшим форумом, то наш Гога йшов до харчівні через вулицю, яка була універ-

сальним підприємством, бо мала й корчму й ресторан і споживчу крамницю, й ніс звідти «чорбу» (румунська назва юшки-зупи) для себе й для своєї дружини, яка мабуть взагалі нікуди не спішила.

Це трохи з буденного нашого життя. Коли «другим» числом біля нашої пили був стало Гога, то «першим» числом був я, а «третім» числом був Василюк Павло Григорович. Часом ми мінялися своїми «числами», але майже цілий сезон ми відпрацювали разом.

По суботах нам виплачували (а може кожну другу суботу?!, добре вже не пам'ятаю). При чому не платили на місці праці, а вели в корчму, а там господар ставив нам по чарці «цуйки». При тому ми не були чемні, ніколи не реваншувалися випивкою й одержавши гроші намагалися як найскоріше дістатися додому. Так, що затягти нас у сталих відвідувачів корчми нікому не вдавалося.

А тепер про мого побратима по праці Василюка. Це була унікальна людина в багатьох відношеннях. Коли всі українці, спеціально народжені в Галичині, перли на співпрацю з німцями, з Австрією, то молодий хлопець Василюк, міг тоді мати 17-18 літ, народжений в Галичині, сам учень львівської гімназії, при приході російського війська до Галичини, вступив у російську армію. Він знав декілька мов, тому його відразу ж приділили до праці при штабі.

Там він побув доти, поки якийсь старшина не заїхав його в ухо, що Василюкові, зрозуміло, не подобалося, а таке в російській армії практикувалося. Молодий Василюк не чекав аж його ще вдруге заїде в ухо, пристав до воєнних біженців, з якими доїхав до нашої Катеринославщини, де в селі Воскресенка Олександрівського повіту (тепер Чапаєвка) його приписали вже як громадянина російської імперії.

В Ростові над Доном екстерном зробив матуру, пішов до війська до 228-го запасного полку в Катеринославі, де в 1917 році почалася його карколомна кар'єра, коли його молодого хлопця 12 сот вояків обрали до ротної ради Солдатських Депутатів, потім до полкової ради, до гарнізонної ради, делегатом на Другий Військовий З'їзд у Києві, а звідти представником до Всеросійського Совету в Петрограді, з вказкою в кишені, з якою він мав відкриті двері не тільки до всіх установ, але й до всіх потягів російських залізниць.

В Петрограді він провадив переговори з усіма главарями большевицької верхівки Леніном, Троцьким, Сталіном,

Бухаріном і т.п. в справі визнання Української Народної Республіки. Потім знову він виринає на терені Катеринослава, стоїть на чолі місцевого совету, має необмежену владу над масами війська, яке ще не розійшлося із російської армії додому.

Потім стає співтворцем Запорізької Січі на чолі з отаманом Божком. Рятує державний скарб з Катеринославського банку та з великими труднощами доставляє його до Вінниці й здає його тодішньому міністрові фінансів Мартосові. Життя, діяльність Василюка це епопея, варта не одного фільму, а декількох. Колись їх накрутять!

Пізнав я Василюка вже не в димах порохів визвольної боротьби, а за мирною працею, тому він мені став побратимом праці. А коли я пізнав його з близька, коли начитався в споминах різних учасників нашої визвольної боротьби, то не можу не помітити, що нам бракувало найменше по п'ять років віку. Дещо запізно ми народилися.

Василюк сидючи в Катеринославі на високому пості стало відчуває, що він замолодий, що йому бракує і віку й життєвого досвіду. А скільки таких Василюків не змогли вирости до належних їм позицій, яким нічого не бракувало, крім отих п'ять літ віку!

Мабуть у Наполеона не бракувало ані здібностей, ані віку, мабуть його співробітники мали отих по п'ять літ віку, які так забракли нашим героям! Тому Наполеон лишив по собі плеяду маршалів, а наші лаври зеленіли на вищих гілляках. Ще трохи, трохи й ми досягли б їх.

Василюк могучого росту, широкоплечий, велика голова, гострий ніс, фігура імпазантна! Вдачі сильної волі, скромний. Це він був ініціатором нашого виїзду до Чехословаччини на студії. Сам від'їхав мабуть уже в березні 1922, нас напутствував, щоб ми не роздумали, а таки пішли його слідами. З жалем ми з ним розлучалися, бо ж так мало гарних людей зустрічаєш в житті.

Не давав він нам спокою і в листах із Праги як де треба буде пробиратися, як напр. через кордон, а що в Празі треба відрачу ж голоситися до першого поліцая, якого зустрінемо на вулиці, то це, розуміється, не вмещалося нам у голову. Як же так, стовідсоткові нелегальні люди й до поліцая?!

Таки треба признати, що тільки під його впливом ми група молоді з «Чорної Хмари» таки виїхали до Чехословаччини на студії. Доброго «земляка» дала нашому повітові Галичина!

Дня 28. грудня 1922 року Василюк, як студент хемії Празької Політехніки приїхав до Подебрад відвідати своїх земляків, з того дня й походить знимка нас, його найближчих побратимів по праці. Після того доводилося зустрічатися з ним цілком випадково, переважно в Празі, з нагоди тамошньої щорічної сільсько-господарської виставки.

Востаннє бачився я з Василюком в кінці квітня місяця 1939 року в Празі, коли нас, доля, чи недоля, вигнала з Карпатської України. Це було в УЖАСІ, в їдальні. Таким страшним словом популярно називали в Празі їдальню Українського Жіночого Союзу (УЖаС). Він уже був інженер хемік, спеціаліст від варення мила. Був одружений з чешкою.

Хоч мав він рангу сотника, але ми звичайно до нього зверталися як до Павла Григоровича. Мене мої хлопці козаки титулували Гаврилом Максимовичем. Тепер я вже був також інженер агроном, з віком, зі стажем, а головне, що із Карпатської України, тоді ця країна була найпопулярніша, як що й не в світі, то в Європі напевно! Мабуть із-за свого хемічного фаху Василюк належав до тих нечисленних українців, які не «рванули» чим скоріше в Карпатську Україну. Зустріч наша була великою несподіванкою нам обом і так само приємною, бож не бачилися ми більше, як десять літ. На жаль, це була остання наша зустріч.

Як пише мені проф. Панас Феденко (лист від 28. X. 1973) він мав інформації із Чехії, що нашого земляка П.Г.Василюка року 1945 замордували большевики в Градці Кралове на фабриці мила, де він працював хеміком, спеціалістом по продукції мила. Вічна йому пам'ять!

Більше про П.Г.Василюка є в його спогаді про «Катеринославські події 1917-1919» в «Наше Слово», ч. 3, 1973, Мюнхен-Лондон, ст. 77-88.

П.Г.Василюк був єдиним у нашій групі робітників з-поза лав «Чорної Хмари». Скоро після його від'їзду вже поволі кінчався сезон масового різання дров на дров'яному складі й кінцем березня ми найшли собі іншу працю.

Недалеко парку імени короля Карла Першого на досить мокляковатій рівнині будували фабрику штучного льоду під назвою «Фрігул». Підприємство величезне, праці там більше, ніж треба, тому радо нас прийняли туди на працю. На подвір'ю фабрики збудували нам великий барак з кухнею й окремою кімнатою для батька отамана, який формально був на чолі нашої групи.

Цю фабрику будувала мов би Німеччина в рахунок репарацій Румунії за шкоди заподіяні їй у війні. Принаймні всі машини походили з Німеччини й майстри-техніки були німці. Головним директором фабрики був мадярин, інші інженери були румуни, італійці, бельгієць, француз.

Спеціально я згадав, що фабрику будували на мокляковатій поляні, тому треба було забивати сваї, на перехрестях стін їх забивали бетонові по чотири в одну яму, по-під стіни забивали дубові по 3-4 сваї. Дубові сваї ми підносили на руках, властиво на ломах, а бетонові сваї підкочували на залізних рурках. Забивали сваї паровою машиною-молотом, де верховодив майстер італієць, добрий робітник, але як трос десь «заїсть», тоді він згадував усі божества, усіх вір, усіх народів, і то так голосно, що чути його голос напевно було й поза хмарами!

За помічника він мене вибрав, але я не любив лазити по драбині вгору та вниз поправляти трос, коли той вискакував із блочка, тому я поволі усунувся з-під його симпатій, а на те місце прийшов один із наших козаків, простий селянський хлопець, могутий виглядом і вагою. Але він так спритно лазив по драбині під час алярму, що просто подивляти його при його комплекції. Мавпи би йому позаздрили.

Коли ми, Бог зна скільки нас пар, піднесли дубову сваю, то відразу після того сідали й закурювали. Часом ішов головний директор і питав нашого керівника, колишнього румунського сержанта, чому то ми сидимо, то той відповідав, що то у нас такий звичай: після тяжкої праці сісти й закурити! Директор з тим погодився й уже ніколи не питав і не дивувався коли бачив нас під час праці сидіти й покурювати.

Головна маса румунських робітників були верховинці із Румунських Карпат, які прибули до міста на заробітки. Вони найчастіше трамбували жужелище під майбутні підлоги фабрики, втоптували її колодочками з двома держакми. Темпо їхньої праці було повільне, в кожному разі не таке, як темпо їхніх гірських потоків, над якими вони виростали. Так тихо, спокійно, аж нудно було дивитися на їхню працю.

Але начальство було задоволене таким темпом їхньої праці. Та що й вимагати від тих бідних верховинців, коли вони жили тим, що зїдали денно пів кілограма хліба, на який капали трохи смальцю з -пів «літра» (так у Румунії називали міру ваги замість кілограма) вудженої солонини, яка мала їм вистарчити на тиждень. Вишкварену решту від пів літра вони

споживали в неділю, далі купували нових пів літра на дальший тиждень.

Крім нас працювала ще там бригада малярів теслярів, які там були разом з родинами й дітьми. Це були виїняtkово здорові люди, просто расові, як чоловіки, так і їхні жінки, дуже добрі робітники, дружньо працювали так, що їх тільки подивляти б. Відживлялися вони дуже добре, їли свої приперчені малярські страви. Тому, що ці спомини мають назву «Під щитом Марса», то не зайвим буде згадати, як далекий відгомін війни, яка вісім літ тому перейшла через Буковину. Один із малярів теслярів вищербив свою сокиру тешучи смереку з Буковини. Виковирав причину з дерева й показував усім, що то була австрійська куля, яка заросла в стовбурі буковинської смереки.

При будові цієї фабрики можливості були необмежені, тому до нашого гурту прибували всі українці, які появлялися в Букарешті й потребували десь притулитися й щось заробити. Так крім «чорнохмарців» були серед нас ще й інші, переважно старшини, та ще й не всі з української армії. Ми всі були «свої», а новим, стороннім, тяжче було вжитися в наші звички й наш спосіб життя.

Наприклад: ми всі їли з так званого «бачка». Це бляшана посудина майже із сторчовими стінами. Довкола неї сідали по четверо людей по їхньому власному доборі хто з ким. Напр. випадково, чи як там, ніхто того не може пояснити, чому довкола одного бачка зібралися всі чотири жеруни, які брали добавку двічі, тоді як ми усі задовольнялися однією добавкою.

Наші «новоприбулі» гості почали собі заводити окремі посудини, мовляв вони більше не з'їдять, як із бачка. Але всі наші хлопці гуртом рішуче спротивилися такому відділенню, може підсвідомо, може й свідомо, відчуваючи в тому погорду до компаньйонів довкола бачка. І надалі всі мусіли їсти із бачків.

Багато авторів у житті доводилося читати, які так відважно заявляють про абсолютну відсутність в українського народу духа колективізму! Чи в даному випадкові з бачками був прояв духа колективізму, чи спротив упосліджених протягом поколінь проти когось вищого, чи відразу проти нерівності, але в кожному разі дух «уравніловки» в тому є! І не треба дивуватися, бо наші козаки походили із сел, де була община, де практикувався періодичний переділ землі. Тому й не дивуймося!

До цієї категорії треба віднести в таємниче зникнення моєї дерев'яної ложки, яку я мав у дарунок від донських козаків ще з Текір-Гіюлу й дорожив нею. Увесь посуд, і бачки й ложки ми лишали на столах, а наш кухар Іван Сурмай мив їх і зберігав на кухні.

Коли одного разу зникла моя ложка, вже остання дерев'яна, а було їх усіх чотири, які поступово зникали, то Сурмай натякнув, що її вкинув у вогонь Хведір Горобець. Допиту про ложку я, розуміється, не робив, а задовольнився залізною, чи алюмінійовою, ложкою.

Я вже не раз згадував, що в хлопців я стало був на доброму рахунку, бо умів я жити з ними. Хоч не один із них були старші від мене, але мене стало титулували Гаврилом Максимовичем. І Хведір Горобець не був моїм ворогом, але він був селянин із Вознесенки, років з 27 мав, був похмурої вдачі, за що його хлопці часом і зачіпали, як хотілося їм з когось пожартувати. Він не був аж такий спритний, щоб відразу реагувати й відбивати шпильки, які на нього сипалися.

Тим більше, що він у свої 27 літ часом вночі не вдержував мочі й рішуче не хотів переселитися на перший поверх мар. За це його хлопці й брали на язик, а язики у нашого брата в тому віці були гостренькі! В один такий день, як Горобець не зміг відбитися від нападів, прийшов він до кухні й зігнав усе своє озлоблення на моїй ложці, хоч я його ніколи й не займав. Тому, що ложка була дерев'яна, то Сурмай уже й не встиг її врятувати з вогню.

Ще годилося б з побуту пригадати, що вліті в баракові було так багато бліх, що чиста сорочка вбрана на тіло ввечорі, на ранок була густо рявенька від блошиних слідів. Це спонукало нас робити екскурсії поза місто в пошуках нашого рідного полину. Але марно! І степ і поля мов би такі самі, як і в нас на Запоріжжю, а полину ми так і не найшли.

В міжчасі Павло Григорович нас не забував і атакував листами з Праги, підганяв, щоб і ми їхали, бо мовляв уже не мечем треба буде пописуватися, а пером. До того ж шлях довгий. Тому треба розпочинати!

7. червня 1975

І ми розпочали збиратися до виїзду в Чехословаччину. Коли ми відходили з-під опіки румунського Воєнного Міністерства, тоді нам наша Українська Дипломатична Місія в Румунії видала закордонні паспорти. Мій паспорт мав ч. 2708 з дня 20 листопада 1921 року. Крім того Військовий Відділ

Місії видав нам посвідки українською й французькою мовою, в яких потверджував хто ми такі, куди й чого їдемо й просив усяких урядових чинників помагати нам при різних нагодах.

Французька мова в Румунії в великій пошані, тому від посвідки французькою мовою можна було сподіватися всяких прихильностей. В дійсності покористатися ними не доводилося. Але український закордонний пашпорт мав не абияку ціну!

Полагоджуючи різні формальності з нашим виїздом до Чехословаччини одного разу я й Петро Приходько ішли з Місії додому, бо берегли гроші на подорож і не витрачали на трамвай. Минаючи одну корчму ми почули, що хтось гукає за нами. Оглянулися, а то якийсь поліційний агент, вийшов із корчми й іде за нами. Підійшов до нас і вимагає показати наші документи. Я показав свій пашпорт і він мені його повернув, а Приходько показав йому посвідку з дирекції поліції, себто румунський документ, а йому вона видалася неvistарчаючою, й він намагався забрати Приходька з собою до дирекції поліції. А це вже було далеченько, ми були втомлені й нам ніяк на хотілося вертатися до міста.

Та видно, що й агентові не до того було, алеж ми шкодували гроші, які приберегли на подорж до ЧСР, і ніяк не хотіли «догадатися», що агент хоче. Тоді агент відкликає мене на бік і каже, що і ти хочеш жити, і я хочу жити! А мені мов би в голові прояснилося і я проголошую протяжне «А-а-а!» й кажу Петрові, що треба щось дати. Петро тицяє агентові десять лей, а агент ще пробує торгуватися. Та я беру ініціативу на себе, ляпаю агента по плечах, шебечу йому щось приємного, мало що він не «формоза» (себто гарний), а самі скоріше відходимо від нього. Себто перед маєстатом, як що так можна висловитися, українського пашпорту й румунський поліційний агент спасував!

На попередніх сторінках цих споминів вже доводилося згадувати, як наш провід мало дбав про своїх підлеглих і при перших труднощах покидав нас, простих рядових козаків, а коли обставини кращали, то знову вертався знову очолювати нас! На кінець остався біля нас і над нами отаман Родіон Федорченко. Робити він нічого не робив, почувався біля нас, як на якійсь почесній пенсії.

Коли ми збиралися виїздити до ЧСР, то він пару разів сховався до Місії полагодити деякі формальності, як напр. відмельдувати нас у дирекції поліції, або якісь інші дрібниці. Часом хтось із нас самих ходив до Місії й там нам довелось почути такий запит: «А чому це ваш батько отаман так уперто

наставлений проти вашого від'їзду?»

Великої втрати він не міг мати від того, що від'їде дев'ятеро робітників. Цей момент тут згадую тому, що на прощання він нам усім сказав: «Якщо вас ваші рідні батьки не довчили, то я вас довчу»!!! Щось такого безличного доти мені в житті не доводилося чути. Не сказали ми йому нічого. Та й що можна було сказати на таке?

Згадав я слово «прощання» Гостре воно, часом, мов той ніж розрізає щось близького, щось, майже цілого, з тим, що частина лишається, а інша частина відходить. Коли наші провідники нас покидали, то не було прощання й ми за ними не тужили.

Але коли ще в Царгороді представники Польщі вишукували своїх громадян і забирали їх до своєї батьківщини, до них тоді зголосився наш Хведір Антонович Матеюк, який був родом з Волині. Розпрощався він з нами й розлучився ми з ним навіки, ніколи більше про нього й не чули. Гуцул Хведір Матвійчук і сам не знав тоді, з якої він Гуцульщини, чи чеської, чи польської, чи румунської. Тому мандрував він по всіх трьох Гуцульщинах, знову вернувся до нас в Букарешт і остаточно таки найшов «свою» Гуцульщину, здається чеську.

Тепер нараз наші лави покидали аж дев'ятеро, так би мовити «середньої» класи, бо «недоучки», а Олександр Кошель в наших лавах був писарем, я був бунчужним. Іван Сацький своїм знанням французької мови визволив нас із Царгороду. Тому нашим козакам було жаль з нами розлучатися, а нам, хоч також було жаль, але перед нами було далеке невідоме майбутнє, яке до деякої міри затемнювало, приглушувало біль розлуки.

Зліквідували ми наше майно до мінімальних вузликів. Я хотів собі зберегти на пам'ять про край і нарід, які мене приютили майже на два роки, словник російсько-румунський і румунсько-російський, алеж мій вузелок, як і взагалі вузелки не замикаються, тому якась добра душа й свиснула його «собі» на пам'ять! Нехай здоровий користається ним!

Дня 11. квітня 1922 року ще перед світом ми з Північного Двірця (Гара де Норд) в Букарешті виїхали до Чехословаччини. Яких, може пів години пізніше з того самого двірця виїхали в напрямку на Чернівці Махно з дружиною, і група наших старшин, менше, як десятеро, з метою наблизитися до польської границі й перейти її нелегально. Так і сталося!

Ми, хлопці юнаки, що рванули по освіту до Чехословаччи-

ни були: Петро Хомаза, Володимир Грецишкін, Олександр Ренгевич, Олександр Кошель, Іван Сацький з молодшим братом, імени якого не памятаю, Петро Приходько, Михайло Гетьман і я.

Без перешкод доїхали ми до останньої румунської станції Галмей. Прибули ми більш менш у полудне, до смерку перебули на станції, де дрімали прикриваючись часописами. Але нас ніхто не потурбував. Коли смеркло, до ЧСР мав відходити потяг, на який ми мали сідати, вже як він рушить, з темних тіней під деревами.

Я ж був ще мов би якесь начальство, тому я рішив, що всім дев'ятьом не годиться скакати в вагони, нас забагато, можемо звернути на себе увагу, тому я й рішив, що навперед нехай їдуть шестеро, а я, Приходько й Гетьман приїдемо наступним поїздом перед північчю. Так і сталося! Хлопці відїхали, доїхали аж до Чопу, там нас не дочекалися й поїхали до Праги.

Ми троє поїхали наступним потягом. Чомусь на першій станції в ЧСР, Чорний Ардув, ми мали висісти, мов би потяг повертався назад в Румунію й далі треба було йти пішки. Тому, що це була весна, весінні води залляли всю рівнину й можна було йти тільки по залізничному насипові. Перед нами була якась невеличка станційка, освітлена назовні. Відважилися ми тихенько пройти мимо неї й... не пройшли. Вийшов якийсь залізничник і погукав нас по-чеському, по-мадярському, а ми не озивалися, а коли покликав нас по-українському, кажу хлопцям: це вже нас гукає.

Стали ми, а тут уже й потяг із ЧСР в Румунію! Нас припросили сісти й відвезли назад у Румунію. Пробувати знову пробиратися на другий день ми вже не відважилися, бо грошенят у нас було в обріз, боялися, що до Праги не буде за що доїхати. І ми рішили вернутися назад до Букарешту, підробити більше грошей і тоді знову попробувати щастя! Так і зробили. З того практична порада: довго не затримуватися бунчужним! Бо бунчужний стало йде позаду, звикає до того й потім часто в житті пасе задніх! Доказом на це маю у своєму архіві фотознімки, де я тулюся не там, де треба б, а десь збоку, або ззаду!

Вернулися ми до Букарешту і давай заробляти гроші на дорогу. Праця на фабриці «Фрігул» уже не задовольняла нас. Я з котримсь із наших козаків попрацював на фабриці цементу, де пакував цемент у мішки, важив їх, відставляв їх набік, а далі вже хтось інший відвозив їх. Праця не тяжка, але дихати цементом, який липне до всього вогкого, не дивиться, чи то в середині, чи назовні, а робить своє діло, себто, затвердіває! Тому довго я там не працював.

Із Степаном Митрофановим пристали ми до буковинських російських старовірів, які там перебували ще з часів Петра І. Рівняли ми велику площу, відвалювали схил на вагонетки й відвозили на край площі. Та не нам аматорам рівнятися з правдивими землекопами. Вони, як відвалють грудку землі, так майже пів вагонетки й повна. А ми все пасли задніх, хоч нас ніхто й не підганяв, тактовні були наші співпрацівники. Витримали ми там чотири дні, поки я дочекався аж мій Степан перший плюне на те все.

Так тяжко доводилося заробляти на дорогу гроші! Ще раз одержали ми посвідку із Військового Відділу Місії французькою мовою, відголосилися в дирекції поліції й цим разом ми лише двоє Петро Приходько та я 20-го липня 1922 року відїхали до Чехословаччини.

Цим разом ми вже розпрощалися назавжди! Лишили гарних товаришів, земляків, побратимів! Лишилися півсотенний Хведір Мороз, півсотенний Степан Різун, славний тим, що то він потопив у колодязі на південь від Катеринослава комсомольців, які приїхали заготовляти дрова в тамошніх скромних байрачних лісах.

Василь Заяць, який пожертвував свої червоні штани нам на шлики. Три рідні брати Говорухи й один їхній двоюрідний брат. Кажуть, що нарід не підтримав визвольну боротьбу! Три хлопці з одної хати, а четвертий з їхньої родини! Тільки веди їх! Та коли б було кому вести їх!

Семен Галич колишній вояк змоторизованих частин російської армії, спеціаліст по цементациї металів, півінтелігентний робітник, з нашого повіту. Колишній військовий урядник Піка, якого я стало переконував, що його прізвище не Піка, бо то не українське слово, а Пика, з чим він завзято не хотів погодитися!

Антін Шаповал, Тарас Іванів, Степан Митрофанів та всіх їх і не перечеислиш, яких я й досі пам'ятаю, як незабутніх друзів моїх та й їхніх молодих літ! А наш кухар Іван Сурмай, сам гарний хлопець, на якого кидала оком донька сусіда корчмаря, хіба ж можна його коли небудь забути?!

Приїхали ми з Петром на станцію Галмей, дочекалися вечора й ще не смерклося, бож був уже липень місяць, як ми з-під дерев вскочили в вагони, один із нас у передній, а другий у задній, на площадки, які сходяться докупи. Залізничник навіть відкрив нам двері й ми увійшли в вагон. Доїхали до першої чехословацької станції й пішли далі пішки.

Недалеко ми й відійшли, як бачимо із села поспішають до нас

два чеські прикордонники. Ми їх почекали, вони попитали у нас документи, ми їм показали наші українські паспорти. Вони побачивши, що там нема віз, сказали нам, щоб ми поверталися назад в Румунію, але додали, що вони нам сказали, що мусіли сказати, а ми собі можемо робити, що хочемо! Натяк був більш, ніж ясний. Ми почекали поки вони вернулися в село й пішли далі в напрямку Чопу. Потяг до Праги вже стояв на повних парах, він приходив із Ясіня. Ми по українському купили в касі квитки до Праги, сіли в потяг і за пару хвилин від'їхали до Праги.

Один із тих прикордонників міг бути Мажаром, якого я зустрів року 1931 в Вишньому Студеному, коли приїхав туди учителювати. Я його пізнав, але ніколи йому не нагадував той свій нелегальний поступок, який мені року 1931 міг би пошкодити, як державному учителеві. А що то він був, так це напевно, бо часто я його приловлював, як він пристально студював моє обличчя, яке йому когось нагадувало.

По дорозі в потязі ми сиділи тихенько, не розмовляли й мало що не дихали. А проти нас сиділи просто вбрані люди він, вона й дитина з ними. Розмовляли вони по чеському й зачепили нас хто ми та й куди їдемо?! Виявляється, що то волинські чехи, до того ще й українські патріоти. Як тільки українська армія посувалася на схід, так і вони за нею рухалися. Тепер уже не було куди рухатися, так вони їдуть в Чехію, де біля Коліна мають свояків.

Кошиці велика станція, там і збільшена контроля. Молимо Бога, щоб якось проскочити щасливо. Приходить жандармська контроля і то старшина з золотими відзнаками, а не простіша менша шаржа. Бере наші паспорти в руки і ще не встиг розкрити їх, щоб глянути всередину, як наш чех візаві почав йому щебетати хто ми та чого й куди їдемо. Ані слова не сказав жандарм, повернув нам наші паспорти й ми заспокоївши наші нерви почали дрімати.

Приїхали в Прагу на Вільсонів Двірець коло півночі. Вийшли на вулицю, побачили поліцей, звернулися до нього по українському, він розсміявся, повів нас до трамвая, який саме зупинився проти двірця, щось сказав кондукторові, всадив нас у трамвай, який і довів нас до Уездських касарень, де нас і висадив.

Чуже невідоме нам велике місто Прага, час по півночі. Маємо адресу Громадського Комітету, але ж там вночі не урядують. Аж тут іде поліцей, а ми вже маємо досвід з

чеським поліцаєм біля Вільсонового Двірця, тому сміло й відважно звертаємося до нього. Він помахав головою й веде нас до брами Уездських касарень, передає нас вартовому на брамі, той викликає свого караульного начальника й передає нас йому, а той уже веде нас на вартівню й пропонує лягати спати на нарах.

Трохи нас турбують ґрати на вікнах, але сон перемагає всякі турботи й ми піддаємося обіймам Морфея й засипляємо сном праведних та ще під охороною самого бога Марса! Справді договорився я до того, що «Під щитом Марса!» Прикордонники озброєні люди, поліцаї озброєні люди, а тут справжнє військо, тож справжні визнавці бога Марса, і всі вони спричинилися, що ми перебуваємо в пару кроках від Громадського Комітету, який надалі перебере опіку над нами.

Прокинулися ми ранком, бо рух в касарнях уже розпочався. Кажу Петрові: «Ходім!» А він мені показує ґрати на вікнах. Та я був відважніший, пішов наперед а він за мною. На подвір'ю вояки хлюпаються водою, вмиваються, ніхто із них не звертає на нас уваги. Іду я до брами й мов би на мотузку веду за собою Петра, який ніяк не може забути ґрати на вікнах. Так доходимо до брами, виходимо крізь неї мимо вартового, який так само не звертає на нас уваги!

Нарешті ми на вулиці! Нарешті ми вільні! Та ще був ранній ранок і ми не сміли розбудити людей, сон яких охороняли так по людяному прикордонники, поліцаї, вояки. З респекту до них, з нашої повної вдячності до них ми стрималися, щоб голосно не виявити своєї радості на вулицях ранньої Праги.

8. червня 1975.

Коли вже сонечко виглянуло геть-геть з-поза високих дахів Старої Праги, ми появилися в Українському Громадському Комітеті, недалеко тут же на Шержіковій (Бузковій) вулиці. Там нас прийняли під свою опіку й послали перебувати в частину Праги, яка називалася Погоржелец. І там без опіки бога Марса не обійшлося, бо перебували ми в військових бараках, комендантом яких був сотник Клименко, відомий пізніше в Карпатській Січі. Загинув він після Другої Світової Війни біля Мюнхена в автовій катастрофі.

Про перебування на Погоржельці ще доведеться десь іншим разом і на іншому місці згадувати. Тут тільки згадаю, що дня 16. серпня 1922 року ми опинилися в Подебрадах

і з-під опіки бога Марса на деякий час вийшли. Перед нами відкривалися численні брами до храму науки й ми рванули повною парою здобувати освіту з далекосяглою метою колись у майбутньому повести наші українські народні маси краще, ніж нас провадили наші провідники.

Та не всі рванули вперед! Бо, наприклад Петро Хомаза та Іван Сацький поїхали в Україну, вернулися додому. У Івана Сацького була поважна причина: молодший брат його був загрожений сухотами, а Петра Хомазу розпирали гормони внутрішньої секреції (мабуть), бо як тільки він прибув додому, то відразу ж оженився й прислав свою знимку, але, на жаль, без дружини!

Пізніше іншими шляхами прибули до Подебрад, чи з Румунії, чи з Болгарії інші наші побратими з «Чорної Хмари» й Полтавського Куреня: Микола Білоус, сотник Петро Лещенко, Кандіскалів Петро, Дмитро Галушко, поручник Дмитро Папенко, Андрій Гроза, та ще декілька, яких наразі не можу пригадати. І всі ми взялися завзято гризти граніт науки!

Може в жовтні місяці 1922 року я й Іван Хмара взаємно віднайшли себе й обмінялися двома-трьома листами. Він перебував у Познані, працював на фабриці жіночого взуття. Хвастався, що вміє виробляти елегантні дамські черевички. Своїм перебуванням у капіталістичному світі не був задоволений, нарікав на буденне життя, на суспільний устрій довкола нього. Десь йому в голові та в душі ще далі лунали нескінченної нашої боротьби сурми, грім гармат та брязкіт шабелі і під кінець 1922 року я одержав від нього останнього листа, бо як він повідомляв, буде він пробиратися на Україну в рідні околиці нашого повіту продовжувати боротьбу.

Більше я від Івана Хмари не мав листів і лишився я в святому переконанні, що Іван Хмара й далі продовжує боротьбу і трохи, навіть, заздрив йому.

В лютому місяці 1924 року в паризькій російській газеті «Возрождение» була коротенька замітка, що десь там на Катеринославщині відбувся процес над отаманом Хмарою, якого засудили на кару смерті й розстріляли. Вічна йому пам'ять! В СРСР пізніше накрутили фільм «Отаман Хмара». Десь у судових архівах може й збереглися папери з суду над ним.

В 1970-х роках я нав'язав переписку з своєю старшою сестрою Марією й розуміється, що випитував у неї все, що мене цікавило з подій минулих літ.

Про отамана Хмара, себто нашого двоюрідного брата,

вона написала, що в 1950-х роках він повернувся додому. Жінка його полька й донька не захотіли їхати з ним і осталися в Польщі. Року 1955 Іван Хмара був на похороні нашої рідної тітки Мотрі Гребенюк (не своячка отамана Гребенюка). Пізніше Іван Хмара перебував на Сибіру, невідомо, чи примусово, чи добровільно, але працював десь на новобудовах, чи на лісо-розробках. Там мав негоду й скалічив собі руку, так що втратив працездатність, повернувся в Запоріжжя й працював десь мов би палячем у великому мешканевому домі.

Тепер розшукати його не вдалося. Хто був засуджений отаман Хмара, невідомо. Треба мабуть уважати, що то був отаман Гребенюк, який любив пописуватися не своїм псевдонімом «Хмара»!

10. червня 1975.

ПІСЛЯ 1922-го РОКУ

Дня 11 листопада 1918 року з верденських румовищ виліз французький сурмач і голосно, на цілий світ, відсурмив закінчення Світової Війни (тоді вона ще не мала назви «Перша!»). Дослівно увесь світ чекав цього історичного моменту, коли найцивілізованіше населення нашої планети перестане цідити з себе кров та палити й нищити здобутки культури попередніх поколінь.

Тому цей момент був такий довгожданний! Ім'я сурмача записали в анали світової історії, а сурму примістили в воєнному музеї в Парижі.

Чогось подібного в нашій історії не було. Не засурмила нам сурма закінчення нашої війни, нашої боротьби за визволення. Кінець нашої боротьби не настав у точно означеному моменті, розплився він у часі на неозначено довго!

Ніякі Ризькі переговори не засурмили нам перемоги. Наша боротьба то втихала, то мов би зовсім зникала, то знову вибухала мов би сильнішим полум'ям. Наш бог Марс не відходив на відпочинок, не старівся, і щит і меч стало тримав на поготівлі. Не всі ми й не завжди бачили їх. Афродити, Деметри та різні там музи переймали нас у свої обійми. А Марс наш терпеливий бог, він чекає, він уміє чекати. Не забуваймо цього!

Ще кінцем року 1922-го списався я з родиною й часто одержував великі листи з новостями про ті часи, коли мене вже не було дома. Завод ДЕКА з своїм бетоновим парканом

був не раз і не двічі свідком, як молоді душі моїх ровесників відлітали у «вирій»! Серед них відлетіла й душа мого товариша по школі Олекси Швеця, який поруч зі мною був у Великому Лузі Запорозькому восени 1920-го року. Большевики залюбки водили на розстріл під той бетоновий паркан.

Мій товариш по семінарії Олекса Ренгевич прислав листа, великого, цікавого, але підписаного не своїм прізвищем. Тоді, як його молодший брат Олександр був моїм побратимом і дійшов аж до Подебрад. Не всі бувають однакові, хоч би й рідні брати. Себто родина Ренгевичів дала активного вояка борця за волю України, але й льюального громадянина в окупованій Батьківщині. А скільки було таких родин? А скільки було таких родин, які дали тільки льюальних громадян? А це все йде до того, чому наш український бог Марс мав невеликі успіхи!

Від'їхав я із Букарешту, але своїх давніх побратимів не забув, час від часу переписувався з деякими із них. А одного разу в липні місяці 1923 року одержав фотографію пам'ятника під яким спочив наш побратим Максим Давиденко.

Побратими спромоглися на пишний пам'ятник, не тільки йому, але й усім борцям за волю України. Пам'ятник у вигляді скелі, до якої прикуто жінку, очевидно символ України. На пам'ятникові напис «Борцям за Українську Народню Республіку помершим в Румунії!» Цей самий напис повторено й румунською мовою.

Далі йде цитата: Схаменіться воріженьки,

Бо лихо вам буде! (Т. Шевченко)

Дальший текст: «Тут лежить прах українського повстанця Максима Давиденка, помершого 12. липня 1923 р. Б. Катеринославський Повстанський Кіш «Визволення України».

На знімці 29 колишніх моїх вояків побратимів. Ще й тепер пізнаю їх майже усіх. Залишив я їх у френчах та різних інших мундурах, а за рік (липень 1923) вони вже всі «цивілізовані», себто в цивільних убраннях з краватками. Себто і там, у «нашому» Букарешті наш бог Марс пішов спочивати!

Перебування в Подебрадах, особливо перший рік, коли довелося навчатися на Матуральних Курсах, вимагало вийняткового напруження всіх сил і часу, тому поволі мій зв'язок з моїми побратимами в Букарешті увірвався. Нове життя, нові люди, нова праця, нові зацікавлення полонили мою душу на повних дев'ять літ перебування в Подебрадах до

16. жовтня 1931 року, коли від'їхав на Закарпаття.

15. червня 1975.

Останніми десятиліттями доводиться часто читати статті американського філософа (так я його величаю), священика якоїсь там американської церкви, Вінсента Піла, автора цінної праці «Сила позитивного мислення». Ціле своє життя він проповідує силу позитивного мислення, як рушійну силу в людському житті.

Для мене, як українця, сама ідея позитивного мислення це не абияке відкриття, бо ж у нас, в нашій національній вдачі, домінує сила негативного мислення! Прикладів на те на кожному кроці й кожного дня трохи більше, ніж безліч.

Я ж тут згадаю лише одну особу Михайла Мухина, якого досить добре пізнав за роки перебування в Подєбрадах. Ця людина присвятили все своє життя на вишукування негативних сторінок з життя і праці великого українського діяча Михайла Драгоманова. Тільки подумати, все життя присвятити оплюгавленню нашого великого діяча.

Уявімо собі, що Махайло Мухин якимсь способом довідався про позитивний спосіб мислення і з тим підходом узявся б студіювати життя і працю Михайла Драгоманова. Тоді напевне на сторінках української історії засіяла б ще одна блискуча постать, яка за часів найчорнішої реакції працювала, творила, змагалася, кликала, будила сумління свого народу й світове сумління. На жаль так не сталося!

А нам, молоді 1917-1920-х років, ім'я Михайла Драгоманова було священним іменем. Багато тих імен ми не знали, але ім'я Михайла Драгоманова було нам знане

І коли деяким моїм побратимам пощастило в Царгороді дістатися з кораблів на сушу, то вони перебувши якийсь час у Паргороді, стреміли на північ, до Болгарії з тим, щоб дістатися до свого уряду, до свого українського війська в Польщі.

Деяким не щастило так легко й напр. Микола Білоус попався аж на Галіполі та в лавах російського війська перебув там сувору школу під зверхністю генерала Кутєпова. Военна школа йому не пошкодила, а щойно загартувала. Остаточоно він дістався з російськими військами в Болгарію. Там зустрівся з іншими побратимами з «Чорної Хмари», як полковник Пухальський, полковник Данило Сердюк, Володимир Журавленко та ще декілька, яких зараз не пригадую.

І вони, оці згадані, мої побратими, розшукали на кладовищі в Софії могилу Михайла Драгоманова, упорядкували її, поклали вінок на неї від далеких духових дітей великого покійника, який там спочивав. Відправили панахиду по ньому зфотографувалися при могилі.

Ту знімку я бачив у Миколи Білоуса. Знімка великої історичної вартости. Повчав нас дід Модест Левицький, щоб ми писали спомини, алеж ми були настільки маленькими людьми й відповідно до того скромними, що в ті роки, нашого юнацтва, ніхто з нас і не подумав, щоб писати спомини й зберігати фотографії, чи які інші матеріали, які так би придалися й мені при писанню оцих споминів.

Тому тепер, по стількох роках, мушу хоч занотувати, що такий вияв пошани до пам'яті Михайла Драгоманова був! Виявили його мої побратими з «Чорної Хмари», мимоволі, несвідомо виявляючи силу позитивного мислення!

12. липня 1975

Докінчив я перший том моїх спогадів і з пам'яті виринають прегарні рядки, як:

*Одцвіло... Занесло, замело...
Чи було це, чи сниться мені?
Павло Тичина*

Та:

*Лине час, линуть дні і літа,
І дорога попереду в'ється,
Але пам'яті доброї нить золота —
Як далеко не йди —
Не порветься.
Микола Нагнибіда*

Та певним докором звучать рядки:

*Я не вернусь, а мати кличе, кличе... ..
Той поклик залишився назавжди,
Як голос першої найдовшої розлуки.
Платон Воронько*

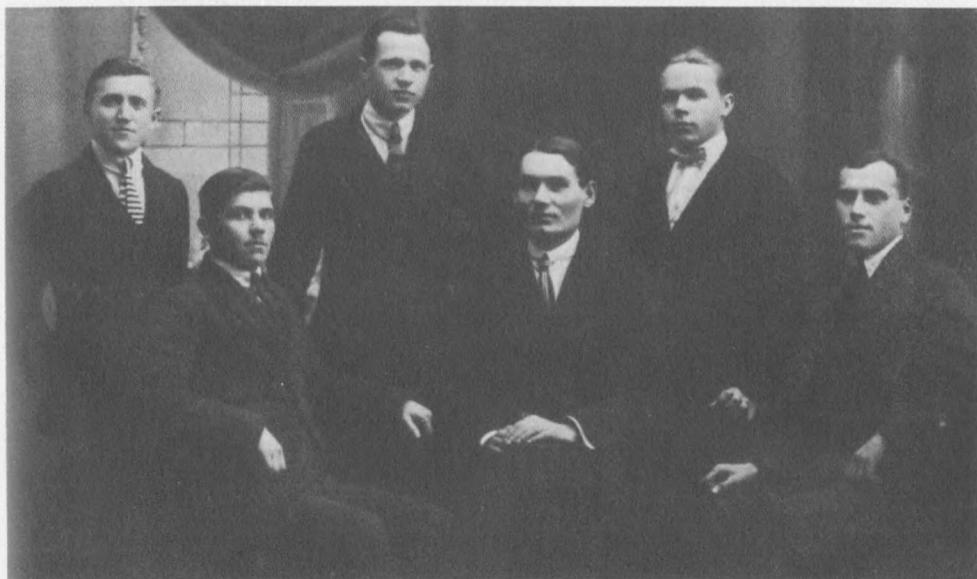
Пообіцяв я своїй матері повернутися на весну і не дотримав своєї обіцянки! Той голос «А мати кличе, кличе»!... не затихав у моїй душі ніколи! Послушний тому голосові, вірний своїй обіцянці повернутися, я повертаюся в своє минуле, між своїх близьких, між своїх дорогих цими спогадами, як звітом,

що «Ми чесно йшли, у нас нема зерна неправди за собою»!
(*Тарас Шевченко*)

11. січня 1976

Покровський Собор в м. Олександрівську 1920

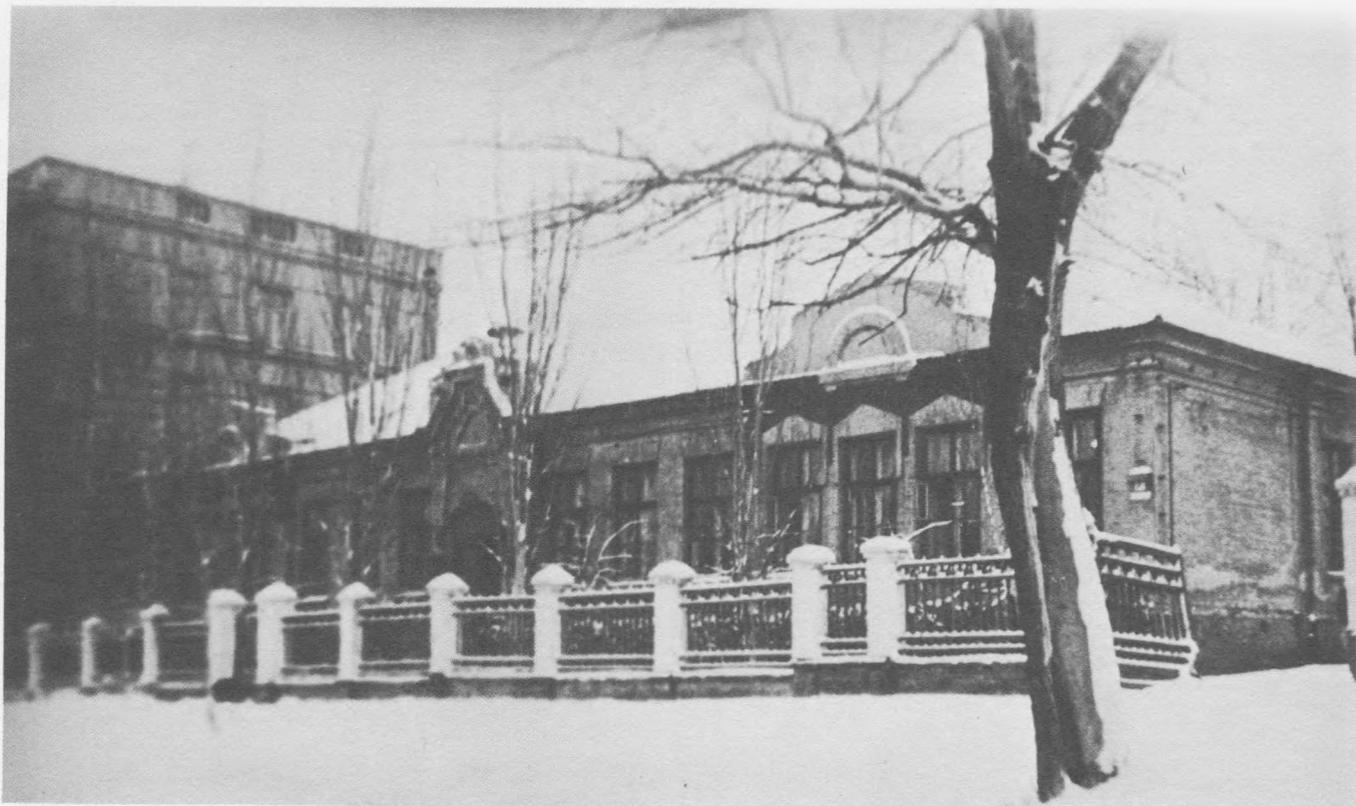
Побратими: сидять Олександр Ренгевич, Павло Григорович Василюк, Гаврило Гордієнко; стоять: Олександр Кошель, Петро Приходько, Володимир Гречишкін. (1922).

Столітня хата роду Гордієнків. В ній розпочинали своє подружнє життя Максим і Меланія Гордієнко. В ній народилися їхні діти Марія і Павло. Перемалював з фотографії року 1908 Максим Гордієнко.

Місто Запоріжжя, Мідна вулиця ч. 5. Рідна хата Гаврила і його сестри Ніни Гордіснків (1970)

Місто Запоріжжя. Романовська народня школа, в якій року 1918 стояла постоем
Самокатна Сотня. Фото з року 1970

Місто Запоріжжя. Гоголівська вулиця. Колишня Вища Початкова Школа, в якій навчався Гаврило Гордієнко і з якої рушила перша революційна демонстрація в лютому 1917 року. Фото з року 1970

Місто Запоріжжя. Олександрівська вулиця. Колишній будинок Куржупова, в якому частинно перебувала Учительська Семінарія. Напроти в домі Бєлоцвстова перебувала ЧК! Ліворуч через вулицю перебував Відділ Народної Освіти. По діагоналі напроти перебувала колишня Міщанська Управа.

Місто Запоріжжя. Соборна вулиця, колишній дім Бадовського, в якому в роках 1917-1920 стояли постом різні українські воєнні формуції. Року 1920 тут формувалася курінь «Чорна Хмара». Фото з року 1970. Тепер у ньому красназнавчий музей.

Комерційна школа в м. Олександрівську, в якій в рр. 1917-1920 відбувалися численні політичні сходи та танцювальні заходи.

Дід Григорій Леонтівич Гордiєнко (1912).

Максим Григорович Гордiєнко 1925

Дід Іван Якимович Недавній, баба Тетяна Максимовна
Недавня і їхні внуки: Ніна, Павло і Гаврило 1912)

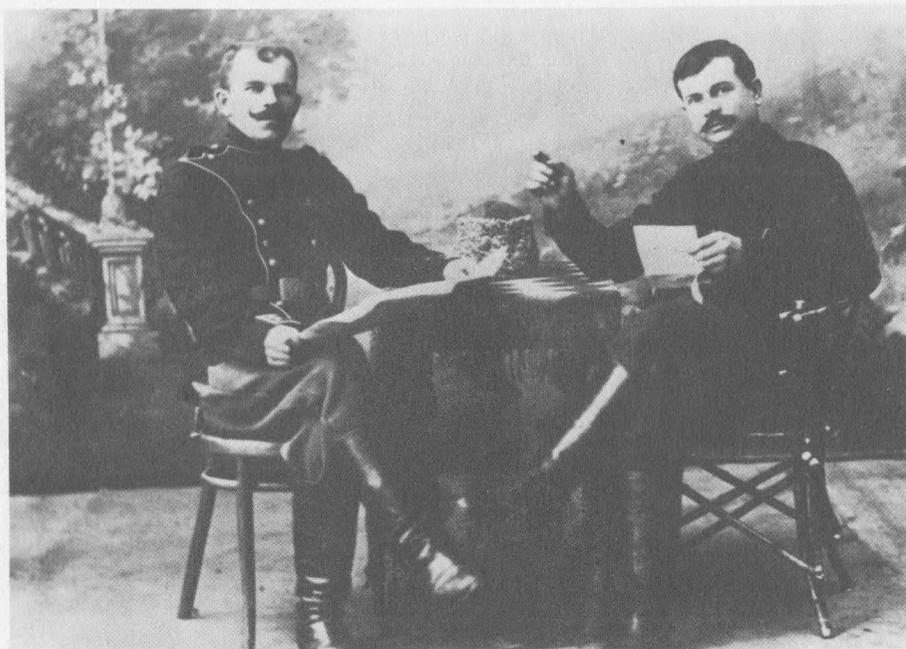
Родина Гордіснків на Зелені Свята 1909 року в садку поза новою хатою. Перед травником гола земля - слід старої хати розібраної минулого 1908 року. Зліва мати Меланія, сестри Ніна і Марія, брат Павло, батько Максим і син Гаврило.

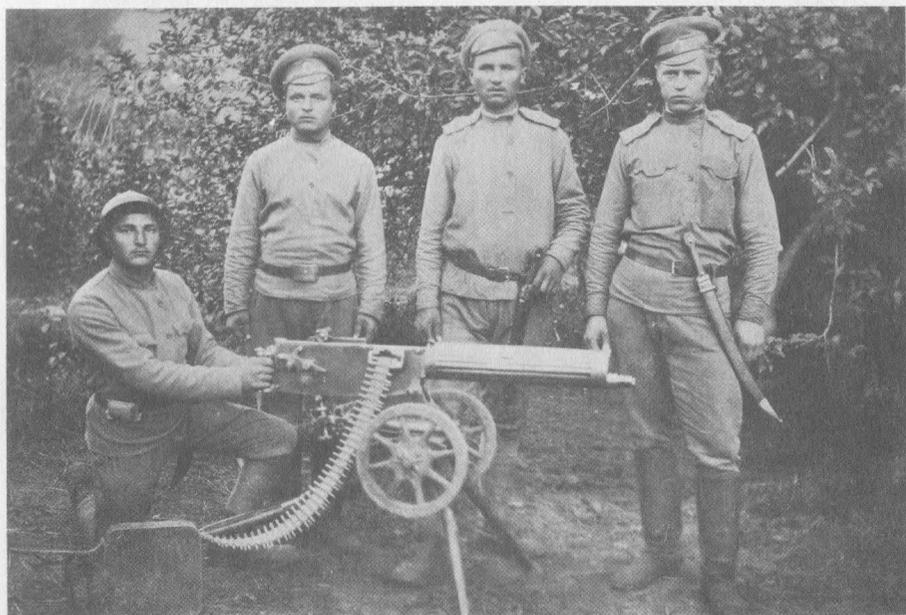
Марія і Ніна Гордієнко 1910

Павло і Гаврило Гордієнко 1910

**Дядько Григорій Іванович Недавній (ліворуч)
і його друг О.О. Запорожцев. (1914)**

Самійло Курило, в шоломі біля кулемета (1917).

Наші сусіди Назар Константинович Грищенко, його дружина Марія Степанівна та їхній син Семен. Фото з року 1914 перед їхнім виїздом за Волгу.

Гаврило Гордієнко, Семен Грищенко і Людвиг Янсен 1914

**Гаврило
Гордієнко
(1917)**

**Гаврило Гордієнко 1920
в уніформі учительської
семінарії**

**Гаврило Гордієнко (1922) перед виїздом
із Букарешту до Праги.**

Гаврило Гордієнко (1972) в часі писання спогадів.

Дора Миргород (1920).

Дора Миргород - Мар'яненко (1927).

Мій учитель Петро Опанасович Аверічев з групою учнів, яких він підготовляв до вступу до шкіл, або тих, старших, для переходу до старших клас. (1913). Крайній праворуч Гаврило Гордієнко.

Максим і Меланія Гордієнко 1910

Ген. полк. Сергій Дельвіг
(1866-1944)
Голова Української Військової
Місії в Румунії.

Козак Петро Хомаза (1922).

Козак Петро Приходько (1922).

350

Козак Микола Білоус
(1922)

**Писар Олександр Кошель
(1922)**

**Козак Олександр Ренгевич
(1922)**

**Осавул Петро Горбунь
(1922)**

**Чотовий Яків Говоруха
(1922)**

Запоріжжя. Пором на Дніпрі. Таким поромом року 1920 переправлялися чоти куріня «Чорна Хмара» на здобуття села Біленького. Картка з дореволюційних часів.

Півсотенний Степан Різун
(1922)

Півсотенний Василь Заяць
(1922)

Прапорщик Іван Сорин (1917).

Козак Хведір Карпенко (1922)

Побратими на Великдень і на мої іменини 8 квітня 1923 року. Сидять: Кость Задорожний (гість), поручник Дмитро Папенко, сотник Петро Лещенко, Гаврило Гордієнко. Стоять: Олександр Кошель, Володимир Гречишкин, Петро Приходько, Олександр Ренгевич і гість Барзилович.

Побратими, сидять від ліва: Володимир Гречишкин, Олександр Кошель, Петро Приходько; стоять: Олександр Ренгевич, Гаврило Гордієнко (1924).

Козак Семен Галич (1924)

Пам'ятник борцям за волю України в Букарешті оточений повстанцями з куріня «Чорна Хмара». (1923).

СИНИ УКРАЇНИ!

Погладаючи останні сили під червоним ярмом, Ви повстаєте на оборону Віри Православної, рідної України й всіх здобутків Ваших.

Як і Ви, Російська армія, боретоя за щастя, вільність, славу батьківщини.

Стоючи на чолі Російської Армії, я звертаюсь до Вас, браття!

Об'єднаємось супроти ворогів, які знущяються над вірою, народністю й нищять здобуте потом, та кровью батьків та дідів.

Російська армія з мечем у руці й Хрестом у серці бьється з насильством неправд.

Не відбудовати старі порядки йдемо ми, а боремось за те, щоб дати Селянству можливість самому бути господарем своїй землі и волею народа встановити лад у всій Росії.

Я вийшов у братську згоду з козацтвомъ Дону, Кубані, Терека, та Астрахані, і ми, як рідні, протягаємо Вам руку.

У нашому єдванні—наш порятунок.

№ 14

Генерал ВРАНГЕЛЬ

«СИНИ УКРАЇНИ», відозва генерала Врангеля до українців. (1920).

ПОВСТАНЧЕ ВІД
ОТРЯД
НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ
С О Ю З
„Молоді України“
24 Вересня 1920 р.
4245
м. Александрівка

Посвідчення.
Пред'явник воює Гурдієнко Гав-
риїл є дійсно бунчуковий
Бойової сотні повстанського
отряду Союзу „Молода Україна“
отамана Чорна Хмара, кот-
рому дозволяється носити, як
холодну так і огнестрільну зброю.
Дійсне по 24 жовтня.
Отаман [підпис]

Посвідчення бунчужному Гаврилові Гордієнкові ч. 245, з дня 24. вересня 1920.

Корінний курінь
на Катеринівській
стороні Нової України
2 жовтня 1920р.
Олександрівськ.

Посвідчення
Гавриїла бунчужного Української
курінь Нової України
„Чорна Амаза“ дійсно відрізана
в м. Олександрівськ і ^{новий} для Курінь
ваша розквіт в вищезгаданій
курінь, що підписом і призначенням
посвідчується

Посвідчення Бунчужному Гаврилові Гордіснкові ч. 17-П.
з дня 2. жовтня 1920

Р у
Доме у
да Дирма
в м фредом на 25
до 8

и

Отшом
Катеринославского
Губернскаго
Кому

15. листопада 1920 р. Посвідчення

ч. 264...

Представник цього Гаврила
Тордієнко урочаєши
Катеринославської губернії
міста Олександрівка є
дійсно козак Першого Кор
тунського кошу, Катеринос
лавського кошу, що підпи
сам і приложивши не
чайки свідчення.

Кашовий Отшом:

Знаковий:

Г. Моза
Г. Тордієнко

Посвідчення ч. 264, з дня 15. листопада 1920

УНР

НАДЗВИЧАЙНА ДИПЛОМАТИЧНА
МІСІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ
РЕСПУБЛІКИ

в. РУМУНІЇ

31. березня 1922 р.

ч. 250

Відділ Літослав

м. БУКУРЕШТ

ПОСВІДЧЕННЯ

Представник сего..... Талфінко Тарас.....
є дійсно воєм Українського Партизанського
відділу отамана Редіона Федорченка, віді-
являючи до Чехословаччини для продовження
навчання.

Т.в.о. Воєн. Візскової Секції

Поручник: В. Супрун

Посвідчення ч. 250, з дня 31. березня 1922.

MISSION DIPLOMATIQUE

DE L'UKRAINE

SECTION *militaire*

N° *610*

Paris, le 20 Juillet 1922.

STAMPÉ de LA GUERRE

N° 15215 du 10/EE 1920
de Bucarest à la Haute Galicie

Le Chef

B. Treppe

Посвідчення ч. 610, з дня 20. липня 1922.

Ч.
Nro.
No.

16 сторінок.

Имени
Української Народної Республіки.

Au nom de la
République démocratique d'Ukraine.

Im Namen der
Ukrainischen Volksrepublik.

Паспорт - Passeport - Reisepaß.

дан
de
für

Гордієнко Гаврило

Гордієнко Гаврило

Yera :
La bouche :
Mund :

Hie :
Le nos :
Name :

(Prognosis apparata :
Signes distinctifs :
Besondere Kennzeichen :

Prognostik apparat :
Signature autographe :
Eigenthändige Unterschrift :

F. de la Roche

Labera.

1902

oprima

oprima
subtilis

ripa
ham

ripa
ham

ripa
gris

Chief de la Section Consulaire
Ministère algérien des Affaires
Étrangères au Fronton

Passport nach BAHARA
Le passeport est valable.
Dieser Pass ist gültig:

egun 2/2
2000 an

Jacquet

2000 an 2/2
Le pass est valide pendant:
11.11.2000 au 11.11.2000

nach Chef de la Section
des Affaires Étrangères
Ministère des Affaires
Étrangères au Fronton

7
M. J. P. P.

Bluro il Cypriotti

21/11/11

Procedura

in

Super Eleonora.

6

З М І С Т

Передмова	9
Моє рідне місто	11
Рідне передмістя	17
Рідна хата	27
Рід Недавніх	31
Рід Гордієнків	35
Сусіди	43
Воєнна історія	47
Китайська війна	47
Бурська війна	49
Японська війна	51
Італійська війна	54
Балканська війна	57
Наполеонська війна	61
Кавказька війна	66
Кримська війна	69
Військова підготовка	71
Дитячі ігри	79
Перша світова війна	83
Революція	98
1917-ий рік	103
Жіноча сотня	119
Біженці	122
1918-ий рік	125
Прапор	132
Самокатна сотня	135
Гетьманщина	149
1919-ий рік	161
1920-ий рік	216
1921-ий рік	283
1922-ий рік	311
Після 1922-го року	325
Ілюстрації	330

